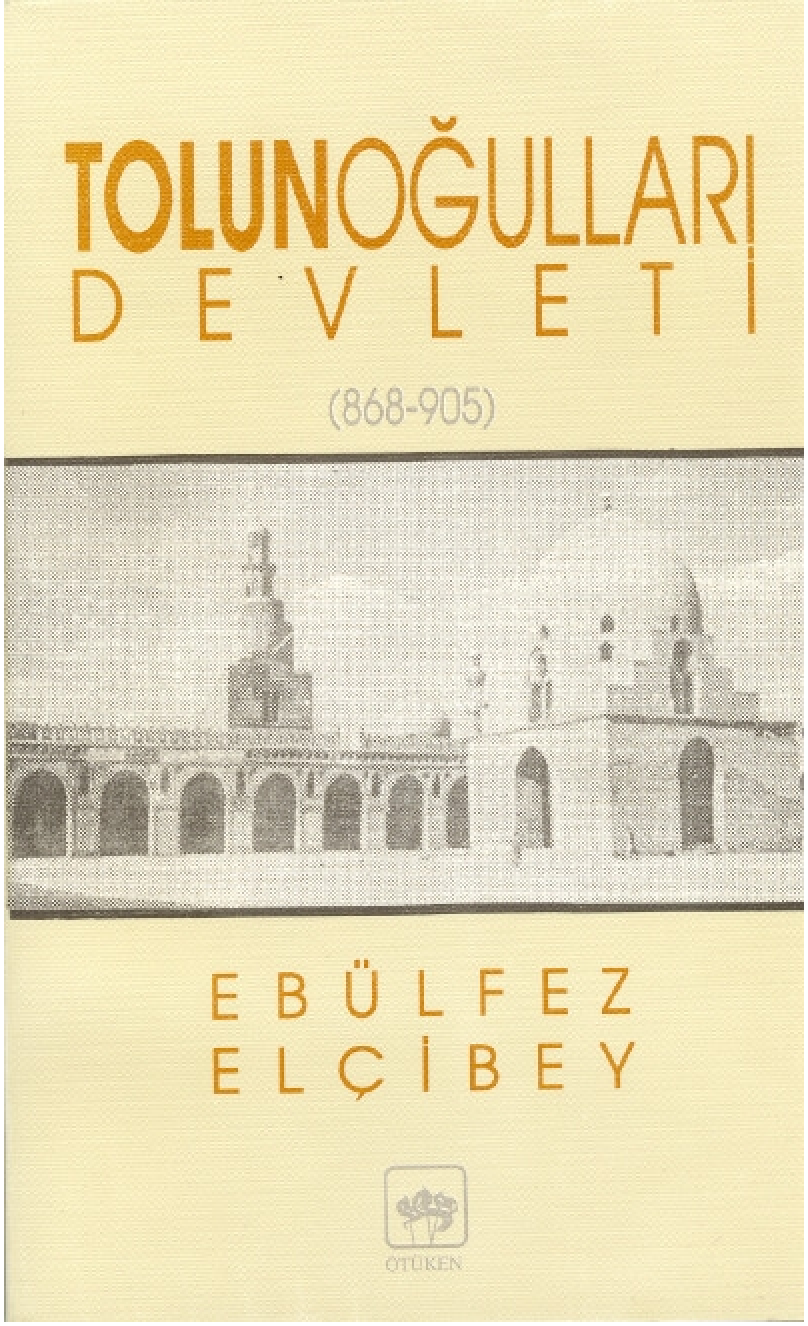

Ebülfez ELÇİBEY

TOLUNOĞULLARI DEVLETİ

[868 - 905]

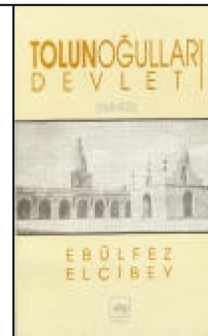
Yayına Hazırlayan:
Fazil Gezenferoğlu

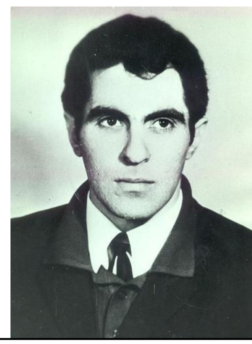
İstanbul:
ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş., 1997

Ebülfez ELÇİBEY

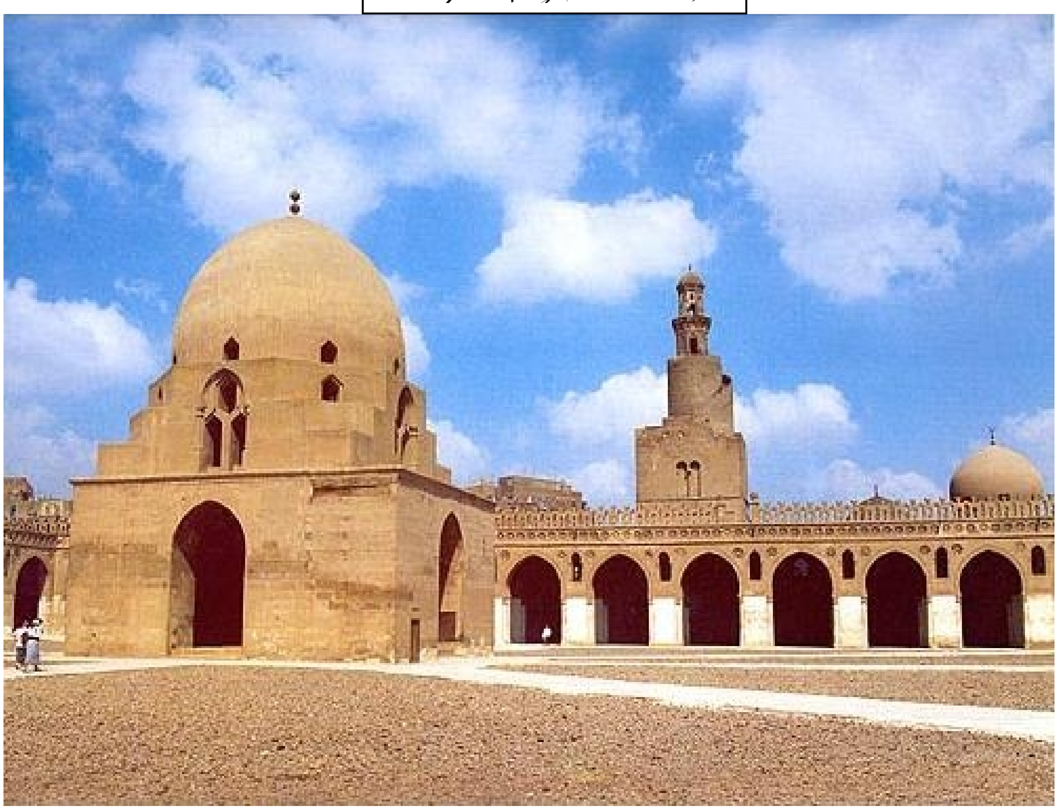
TOLUNOĞULLARI DEVLETİ (868 – 905)

Yayına Hazırlayan: Fazil Gezenferoğlu. İstanbul, Ötüken neşrİyat A.Ş., 1997, 318 s.

Ebülfez Elçibey (1938-2000)

Ön Söz

Azerbaycan Türklerinin Azadlık hareketinin lideri ve ülkenin demokratik seçimle iş başına gelmiş ilk Türk Devlet Başkanı Ebülfez Elçibey'in büyük siyasî kimliğini Türk milletine tanıtmaya ihtiyaç duyulmadığı kanaatindeyiz. Türklerin yaşadığı her bir coğrafyada özellikle Türkiye'de herkes onu gerçek bir Türk mücahidi gibi tanıyor ve seviyor. Ancak Elçibey kimliğinin bütün yönleri hakkında şimdiye kadar milletimize çok az bilgiler sunulduğu itiraf edilmelidir. İsmini duyan insanların çoğu için Elçibey büyük bir siyaset adamı, hayatını Türk milletinin azadlığına adamış yüce bir insandır. Yalnız bu özellikleri ile yetinerek bir şahsiyet hakkında gerçek düşünce sahibi olmak yeterli değildir. İnsan hayatı ana betninden mezara kadar Ulu Tanrı'nın sınav testine mahkûmdur ve bu sınav döneminde yapılan her bir işin, atılan her bir adımın hesabının sorulacağını düşünürsek, bu hayatın her bir aşamasına birer birer göz gezdirmek gerekecektir. Yani Elçibey'i yalnız siyaset adamı olarak tanımak yeterli olamaz. Bunun için de bu büyük insanın siyasî kimliğinin de ortaya çıkmasında hangi şartların oluştuğu hakkında bilgi edinmekte yarar görüyoruz.

"Tolunoğulları Devleti" üç yıllık yoğun araştırmalardan sonra ortaya çıkan bir doktora tezidir. Elçibey bu tezi 1969 yılında tamamlamış, ciddi bir bilim adamı gibi kendisini ispatlamıştı. Milletinin kaderi söz konusu olduğunda yaşamı için gerekli olan her bir şeyi ikinci planda tutmayı gerçekleştiren Elçibey bu eserine de aynı düşünceyle yaklaşmıştır. Kendisini ciddi bir bilim adamı gibi kanıtlamasına rağmen, bu yolu bilerek kapatmış, *"milletin alimi çok, askeri yok"* anlayışı ile bir zamanlar dünyanın süper güçlerinden biri sayılan Sovyet imparatorluğuna karşı savaş açmıştı. O günden başlayarak KGB zindanlarından Azadlık meydanına, oradan da Azerbaycan'ın Devlet Başkanlığına uzanan hayat yolunda çileli, şerefli bir tarih yazılmıştır. Siyasetçi Ebülfez'in yolu alim Ebülfez'in yolunu neredeyse unutturabilmişti. Bu eser odasının bir köşesinde uzun yıllar kalmış, ismi yalnız Elçibey'in biyografisinin yer aldığı metinlerde bir satırla hatırlanmıştı. Aslında bu eseri geniş okuyucu kitlesine kazandırmak için zaman da müsait olmamış. Çağımızın 70'li yıllarında Sovyet rejiminin şartları hakkında bilgisi olanlar için kapalı bir ülkede rejim aleyhine mücadele eden bir üniversite hocasının kitabını neşretmenin sorumluluğunu kimsenin üstlenemeyeceği malumdur. Öte yandan aylarca büyük işgenceler gördüğü KGB zindanından çıkıp cemiyette tek başına kalmış bir insana selam vermekten çekinenlerin bile olduğunu göz önünde bulundurursak onun kitabının basılmasının mümkün olamayacağı kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Nasıl basılabilirdi bu kitap? 70'li yılların başlarında doğdu bu imkan. Artık cemiyette herkesin tanıdığı Elçibey'in tarihî konuda hazırladığı bu ciddi araştırmasının ne zaman gün ışığına çıkacağını konu hakkında bilgisi olanlar sabırsızlıkla bekliyordu. Ancak yine de beklenen gerçekleşemedi. Çünkü, yukarıda da

vurguladığımız gibi Elçibey'i meşgul eden yalnız bir soru vardı: Türk milletinin kaderi! "Kendi yaşamı" gibi "kendi eseri" anlayışı da "Türk Milleti" anlayışı içerisinde diyebiliriz ki, unutulmuştu. O, artık yeni bir eser yaratmaya hazırlanıyordu; Azerbaycan Türklerinin Azadlık Yolu. Ve şimdiye kadar bir çok aşamasını şerefle geçtiği bu eserini Yüce Milleti ile birlikte tamamlamaya çalışmaktadır.

Yukarıdaki kısa girişten sonra yine de esere dönelim. Neden üniversiteyi bitirdikten sonra Elçibey bu konuyu araştırmaya yönelmiş. "Tolunoğulları Devleti" eserini yayına hazırlarken bu soruyu kendimiz için de cevaplandırmaya çalıştık. Sovyet rejiminin baskıları ve Sovyet bilim sisteminin kalıpları içerisinde resmi biçimde böyle bir konuyu gündeme getirmek bile o kadar kolay olmamıştır. Fakat Elçibey bu yükün altına girmiş, içinde yaşattığı büyük Türklük aşkını bu eseriyle ortaya koymaya çalışmıştır. Böyle bir dönemin ve konunun ele alınması Elçibey açısından hiç de tesadüfi değildi. Hilafetin parçalanması sonucunda kurulan ilk Türk devletinin tarihini araştırmak, öğrenmek ve topluma kazandırmak gelecek yolunu tesbit etmiş bir insan için büyük anlam taşıyordu. O, ilk önce Büyük Türk milletinin ne kadar zeki ve güçlü olduğunu, onun devlet kurma yeteneğini tarihin bu araştırılmamış sayfalarında gün ışığına çıkarmayı düşünüyordu. Ve bütün bunları Türk adının bile yasaklandığı baskıcı Sovyet rejiminin gözleri önünde sergilemeliydi. Elçibey'in bu düşüncesini "Tolunoğulları Devleti" eserinde de gerçekleştirdiğine inanıyoruz.

Eserde faydalanılan kaynaklardan anlaşılıyor ki, yazar Türk, Arap, Rus, Alman, Fransız, İngiliz ve Fars dillerinde yazılmış çok sayıda kaynağı Bakü, Moskova, Peterburg ve Tiflis'in çeşitli kütüphanelerinde araştırarak uzun zahmetler sonucunda böyle bir eser ortaya koymuştur. Eserin ilginç yönlerinden biri de konunun esas mekanı olan Mısır'da Elçibey'in bir yıl süre ile çalışmış olması bundan dolayı da yerlerin, olayların, abidelerin tasvirinin daha pratik ve canlı oluşudur. Eserde 9. yüzyılın ortalarından hilafetin yükseliş dönemlerinin artık unutulmaya başladığı Yakın ve Orta Doğu'da meydana gelen olayların sosyal ve siyasî yapısı karşılaştırmalı şekilde ele alınmıştır. Konuya yazarın yaklaşımının takdir edilmesi gereken bir yönü de olayın sırf Türk ve Müslüman taassupkeşliği ile ortaya konulmamasıdır. Konu üzerindeki incelemelerde yalnız objektif tarihçi araştırmasının izlenimlerini görmek mümkündür.

"Tolunoğulları Devleti" eserinde tarihin yalnız Tolunoğulları ile ilgili sayfası hakkında bilgiler verilmiyor. Burada genellikle Arap Hilafeti, Bizans, İran v.s. devletlerin tarihi de karşılaştırmalı biçimde ele alınmıştır. Yazar 9. yüzyılın tamamı ve 10. yüzyıl başlarında Yakın ve Orta Doğu tarihinin olaylarını ve gelişmelerini zengin tarihî kaynaklara başvurarak sergilemiştir. Ayrıca o dönemde Azerbaycan'da yaşanan bazı olaylar geniş biçimde işlenmiştir. Arap Hilafeti ile uzun yıllar savaşan Babek'in önderliğindeki hareketin siyasî,

sosyal yönleri hakkında değerli bilgiler içerir.

"Tolunoğulları Devleti" eseri geleneksel tarihî araştırmalardan farklı yönleri ile dikkatleri çeker. Burada yalnız tarihî olayların cansız sıralanması yoktur, yazarın dönemin en küçük sorunlarına bile özel yaklaşımı görülür. Bu ünlü Türk hanedanının en parlak siması olan Ahmed bin Tolun'un şahsiyetinin bütün özelliklerinin okuyucuya sade bir dille tanıtılması, hilafette Türk unsurunun yeni gelenekler yaratmasının nedenleri, 9. yüzyılın Arap hilafetinin bünyesinde İslâm dininin temel ilkelerindeki değişiklikler ve diğer konularda yazar tarafından yeni bir yaklaşım ortaya konulmaktadır. Elçibey, Türklerin hilafette ön plana çıkmasının oldukça doğal olduğunu ispatlamaya çalışıyor ve Türklerin kültür seviyesinin aşağı olduğuna dair bir çok yabancı yazarın iddialarını tarihî delillere dayanarak reddediyor. Türklerin hilafetden önce de ata baba yurdu topraklarda Altaylarda, Orta Asya'da büyük devletler kurduğu, pek çok kültür abideleri yarattıkları gerçeğini hatırlatarak, bu yeteneklerinden dolayı da onların böyle yüksek görevleri akıl ve güçleri ile hakkettikleri görüşünü savunuyor. Yazar hilafetin neredeyse bütün ordu komutanlarının Türk olduğu gerçeğini unutarak, Türk kudretini görmezlikten gelenleri sert biçimde eleştiriyor.

Bu tarihî eserin esas kahramanı olan Ahmed bin Tolun'un Kur'an'ı mükemmel seviyede bilmesinin yanısıra, Türk âdet ve geleneklerini de bütün ayrıntılarıyla bildiği görülmektedir. O, şer'î mahkemelerle birlikte devletinin sınırlarında Türk gelenek ve kurallarının uygulandığı laik mahkemeler de kurar. Ünlü komutan, devlet başkanı, şiir ve sanatı derinden bilen, kültürü himaye eden, çağdaş anlayışımızla reformcu niteliklere sahip Ahmed bin Tolun gibi şahsiyetin yalnız ve yalnız yüksek kültür gelenekleri olan bir milletin içerisinden yetişebileceği sık sık vurgulanır. Tabii ki, eserin yazılış tarihinin şartları göz önüne alındığında yazarın bazı gerçekleri açık biçimde verememesi, bazen milletine, dinine hitap edecek düşüncelerini satır altında gizlemesi doğal sayılmalıdır. Bununla da Elçibey'in bu ciddi ilmî araştırma sonucunda ortaya koyduğu tez ilginçtir: *"Tolunoğulları Devleti'nin bu ülkelerin (Mısır, Suriye, Ürdün, Filistin v.s. kasdedilmektedir -F.G.) gelecek tarihindeki rolü yalnız medenî izler bırakıp gitmesinde değil, aynı zamanda ilk bağımsız devlet kurarak büyük bir tecrübe gerçekleştirmesindeydi."* Bu aslında bir milletin yükselişi için bağımsızlığın ne kadar önemli olduğuna inanmış ve vatanı Azerbaycan için de bunu arzulayan bir düşünürün içten gelen mesajı idi.

Biz eser hakkında uzun uzadıya fikir yürütmek düşüncesinde değiliz. Herhangi bir eserin en güzel tanıtımı onun merakla okunmasıdır. "Tolunoğulları Devleti" eserini okuduktan sonra okuyucularda Büyük Türk tarihinin bu şerefli dönemi hakkında önemli tasavvur elde edileceği, ihtiyaç duyulan bilgiler kazanılacağı yönünde inancımız güçlüdür. Ancak 25 yıl kadar uzun bir süreden sonra bu eserin ilk kez, üstelik Türkiye'de kitap halinde yayına hazırlanmasında karşılaştığımız bazı teknik sorunları

açıklamakta yarar görmekteyiz. Eserin adının Azerbaycan Türklerinin literatüründe "Tuluniler Devleti" olmasına rağmen, kitabın baskısında Türkiye Türklerinin kullandığı gibi aynı anlamı taşıyan "Tolunoğulları Devleti" olarak yazmayı uygun gördük. Öte yandan eserin yazılış tarihi ve aradan geçen uzun sürede şartların değişmesi, aynı zamanda eserin bir kitap olarak değil, bir doktora tezi olarak hazırlanmasından dolayı tarafımızdan üzerinde bazı ufak tefek değişikliklere ihtiyaç duyuldu. Bütün bunları eserin yazarı ile ciddi müzakere ettikten ve tam yetki aldıktan sonra kendimizde gerçekleştirme cesaretini bulduk. Bir noktayı da belirtmemiz gerekir ki, eserin yazılmasındaki asıl fikir ve amaç tam anlamıyla muhafaza edilmiştir. Kitapta rastlanabilecek herhangi bir teknik hatanın sorumluluğunu üzerimize götürerek okuyucuların hoşgörüsüne sığınıyoruz.

Ebülfez Elçibey'in "Tolunoğulları Devleti" eserini yayınlamaktaki esas amacımız Türkiye'de şimdiye kadar geniş ele alınmamış tarihimizin bu dönemi hakkında bilgiler sunmaktır. Öte yandan ise Büyük Türk Azadlık mücahidi Elçibey'in ilmî irsinin tanınmasını amaç edindik ve Elçibey gibi bir şahsiyetin Yüce Milletimizin belli bir döneminde yaşanmış tarihi gelişmelere yaklaşımının Türk okuyucusunda özel bir ilgi uyandıracağı düşüncesindeyiz.

Tanrı Türk'ü korusun!

Fazil Gezenferoğlu

Ankara, 1997

GİRİŞ

Hint ve Çin sınırlarından Atlantik okyanusuna, Kafkasya'nın kuzeyinden Hint okyanusunda Arabistan denizine kadar büyük bir araziyi 8. yüzyılın ikinci yarısında hakimiyeti altında zorla birleştiren Abbasiler, hilafetin bütünlüğünü 9. yüzyılın başlarına dek koruyabildiler. Dışardan sarsılmaz, güçlü bir imparatorluk etkisi bırakan hilafetin 9. yüzyıl başlar başlamaz içten çürümekte olduğu ortaya çıktı. Kısa bir süre sonra Abbasiler devleti parçalandı ve bu topraklar üzerinde ayrı ayrı feodal devletler kuruldu.

M.S. 9. yüzyılda Kuzey Afrika, Yakın ve Orta Doğu ülkeleri halklarının tarihinde yeni yarıbağımsız ve bağımsız ülkeler halklarının gelecek tarihi için önemli bir aşamadır. Bu aşamanın ilk önemi şimdiye kadar bütünlükle incelenmemiştir. Doğrudur, Sovyet tarih ilmi bu sahada bir sıra başarılar kazanmış, o dönemin tetkikine ait veya bazı meselelerini ortaya koyan pek çok makaleler, geniş muhtevalı eserler yazılmıştır. Fakat bunlar söz konusu dönem hakkında çok yönlü bilgiler içermekten çok uzaktır. Çünkü bu dönemin tarihi çok karışık olduğu gibi, onu her yönü ile incelemek uzun süreli ve kollektif çalışma gerektirir. Bundan dolayıdır ki, o dönemde kurulan yarıbağımsız ve bağımsız devletlerin tarihlerinin ayrı ayrı incelenmesi genel bir sonuca ulaşmak için gereklidir ve bu yönde atılan her bir adım gelecekte yapılacak kapsamlı araştırmalar için özel önem taşımaktadır.

Diğer yönden ise bilindiği gibi, Abbasiler hilafetinin çöküşü ile Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde iktisadiyat ve medeniyetin inkişafı için elverişli şartlar oluşmuş, ekonomik gelişme süreci başlamıştı. Bu gelişme süreci son zamanlarda özellikle Sovyet alimleri tarafından incelenmektedir. Fakat bu eserlerde pek çok hatalar ve yanlış tezler vardır. Bu da bizce o dönemin iktisadî, sosyal ve siyasî tarihinin şimdiye kadar kapsamlı şekilde incelenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır.

"Doğudaki rönesans sorununu anlamak için şimdiki bütün Doğu ülkeleri ve halklarının sosyal ekonomik formasyonlarının gelişme sürecini ayrıntılı şekilde incelemek gerekir... Doğu rönesansı incelenirken cemiyetin gelişmesinde sosyal ve ekonomik şartlara dikkat gösterilmeden yalnızca kültürel yaşamı tarihi planda ele almak bu çalışmayı başarısız kılar."[1]

Yukarıda belirtilen şartlarda bölgede kurulan bağımsız devletlerden biri de Tolunoğulları Devleti'dir (868-905). Tolunoğulları Devleti'nin sosyal ve siyasî olaylarla zengin ve şimdiye dek ele alınmamış tarihinin araştırılması önemli bir konudur.

Eserde Tolunoğulları Devleti'nin ortaya çıktığı tarihî şartlar ve bu şartları

doğuran sebepler konunun önemine uygun düzeyde, devletin siyasî tarihi, ekonomisi, sosyal ilişkileri, hukuk sistemi ve kültürel hayatı mevcut kaynaklar ve literatür esasında ayrıntısıyla araştırılmaya çalışılacaktır.

Çok sayıda kaynak ve literatürde Tolunoğulları Devleti'nin tarihine ait dağınık halde bilgiler vardır. Yabancı dillerde bu konuya ait pek çok eserler de yazılmıştır. Ancak bu eserlerde bir çok mesele ayrıntılı işlenmemiş, araştırmalar objektif yapılmamıştır.

Bu doktora tezi bir çok dilde çok sayıda kaynak ve literatürün araştırılmasıyla yazılmıştır.

Kaynak ve Literatürlerin Özeti

Tolunoğulları Devleti'nin tarihini çok yönlü araştırmak için öncelikle Arap kaynaklarından faydalanılmalıdır. Bunun için de ilk önce Arapça yazılmış eserlerin incelenmesi gereklidir.

Tolunoğulları'nın ilk devrine ait en değerli kaynaklardan biri Ahmed bin Yakub bin Cafer el-Yakubî'nin (897 yılında ölmüştür)[2] "Tarih" adlı eseridir[3]. Yakubî Tolunoğulları döneminde Mısır'a seyahat etmiş ve orada bir süre kalarak bazı olayların şahidi olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Yakubî'nin eserinde Tolunoğulları hakkında verilen ve karşılığı başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler oldukça değerli sayılmalıdır. Eserde 873 yılına kadar meydana gelmiş olaylardan bahsedilmesine rağmen, Tolunoğulları Devleti'nin hangi siyasî şartlarda kurulduğu konusunda geniş bilgi sahibi olabilmek ve doğru fikir yürütmek için herhangi bir araştırmacı için net bilgiler vardır. Yakubî'nin coğrafi eseri de bize gereken bazı bilgiler için faydalı olmuştur.[4]

Söz konusu dönemde Yakın ve Orta Doğu'nun, özellikle Mısır'ın siyasî tarihine ait en değerli kaynaklardan birisi Muhammed bin Cerir et-Taberi'nin (838-923) "Peygamberlerin ve hükümdarların tarihi" eseridir.[5] Yazar o dönemde yaşadığı için hilafetin siyasî tarihini geniş, olayları ayrıntılı vermekle herhangi bir araştırmacıda geniş fikir yaratır ve doğru sonuçlara varılmasına, bazı tartışmalı tarihlerin netleştirilmesine imkan sağlar.[6] Tolunoğulları Devleti, artık kendi dönemine bir tarihçi gözüyle bakan Taberî'nin gözleri önünde kurulmuş (bu devlet kurulurken Taberî 30 yaşında idi) ve onun sağlığında yıkılmıştır.[7]

Taberî'nin eserini diğer kaynaklardan farklı kılan asıl özelliklerden biri de Tolunoğulları Devleti'nin diğer ülkelerle, özellikle Abbasiler Devleti ile siyasî ilişkilerini, Karmatlılarla Tolunoğulları arasında meydana gelen savaşları

daha kapsamlı biçimde göstermiş olmasıdır.

Taberî'nin eserinden sonra, Ebu'l-Hasan Ali bin el-Hüseyin bin Ali el-Mes'udî'nin "gerçek bir ansiklopediyi hatırlatan"[8] eserleri[9] küçük, aynı zamanda gerekli çeşitli bilgileri ile büyük önem taşıyan kaynaklar arasındadır.

Mes'udî'nin eserlerinde konuya ait çok değerli bilgiler var ki, bunların karşılığı ya başka kaynaklarda yoktur veya o konudaki diğer kaynaklarda da söz konusu bilgilerin Mes'udî'nin eserlerinden alındığı belirtilir.[10]

Genel hatlarıyla bakıldığında söz konusu döneme ait en değerli kaynaklar Mısır ve Şam tarihçilerinin veya aslen başka yerlerden olup bu ülkelerde yaşayıp yaratan tarihçilerin kaleminden çıkmıştır.

Mısırlı tabib, Tolunoğulları devrinde İskenderiye'nin baş patriği görevine tayin edilen, Yevtihi adı ile tanınan hıristiyan Said bin Batrik (877-941) yazdığı "Nezm el-Cevher" eserinde[11] kendi dönemine ait pek çok bilgiler verir. Said bin Batrik'in bu eserinin diğer kaynaklardan farklı olan yönü Tolunoğulları Devleti'nin arazisinde olan hıristiyan ahali ve kiliselerin durumu hakkında nisbeten kapsamlı bilgiler içermesidir. Yazar, o dönemde Mısır ve Şam hıristiyanlarının dini merkezi İskenderiye'nin baş patriği olduğu için o bir bölümü Mısır dışında yaşayan hıristiyanlar tarafından yazılmış çok sayıda değerli tarihî eserlere sahiptir.

Konuya ait en değerli kaynak Mısır'ın 10. yüzyılda yaşamış en ünlü tarihçisi[12] Ebu Ömer Muhammed bin Yusuf Yakub bin Hafe et-Tecibî el-Kindî'ye[13] aittir.

Ebu Ömer Muhammed Kindi'nin her iki eseri[14] Mısır'ın müslümanların eline geçmesinden 10. yüzyılın ortalarına kadar geçen süredeki tarihî olayları içerir.

Yazar "Mısır'ın valileri" yahut "Mısır'ın emirleri" adlı eserinde[15] Mısır'ın 7. yüzyılın ortalarından 10. yüzyılın ortalarına kadar bütün emir, vali ve canişinlerinin faaliyetlerini etraflı biçimde inceleyerek, onların faaliyeti hakkındaki herhangi küçük bir olayın bile meydana geldiği yılın, ayın ve günün tarihini göstermiştir.

Kindi'nin hayatı ve faaliyeti hakkında günümüze pek az bilgiler ulaşmıştır. Ancak onun nerede, ne görevde bulunduğu bilinmese de, çeşitli eserlerini yazarken çok sayıda tarihî kaynaktan ve divanhane belgelerinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Yazarın, Tolunoğulları'nın faaliyetinden bahsederken isnadlara sıklıkla başvurduğu görülür.

Kindî'nin "Mısır'ın valileri" eserinin ikinci büyük önemi de yazarın

Tolunoğulları Devleti'ne ait bir çok olayı incelerken, o dönemde yaşayan Mısır şairlerinin bu olaylara yaklaşımı ile yazdıkları şiirlerden de geniş bölümler vermesidir. Bu da iki yönden önemlidir.

Bilindiği gibi, söz konusu dönemde o döneme ait yazılmış poeziya örnekleri esas kaynak sayılır.[16] Bundan dolayıdır ki, bu şiir örnekleri büyük değere sahiptir.

İkincisi ise o dönemde çok sayıda Mısır şairi yaşayıp yaratmıştır. Ancak onların eserleri gerektiği gibi korunamadığı için günümüze ulaşamamıştır. Kindî'nin bu eseri sanki o dönem Mısır poeziyasının bir çok örneklerini koruyup günümüze ulaştıran salname olmuştur. Bu poeziya örnekleri sayesinde o dönemin edebiyatı hakkında genel hatlarıyla da olsa bir fikir elde etmek mümkündür. Kindî'nin "Mısır'ın gazileri" adlı ikinci eseri ise Tolunoğulları Devleti'nde İslâm dininin ve hukukun durumu hakkında bilgi elde etmek açısından oldukça önemlidir.

Devrin ünlü tarihçilerinden olan İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali bin Muhammed bin el-Esir'in (1233'de ölmüştür) "Mükemmel Tarih" eserinde[17] Tolunoğulları Devleti'nin siyasî tarihine ait geniş bilgiler vardır. Bin el-Esir'in bu eserindeki bilgilerin çoğu Taberi'nin "Peygamberlerin ve Hükümdarların Tarihi" eserinde olduğu gibidir. Ancak bazı olayları Bin el-Esir ya daha geniş vermiş yahut verilen bazı bilgilere Taberî'nin eserinde rastlanılmadığı gibi başka eserlerde de rastlanılmıştır.

Bin el-Esir'in çağdaşı Halepli Kemaleddin bin el-Edim bin el-Gasim Ömer bin Ahmed'in (1262'de ölmüştür) "Halep Tarihinin Kaynağı"[18] adlı eseri Tolunoğulları'nın yalnız Halep'de değil, bütün Şam'da ve Bizans sınırlarında siyasî, askerî faaliyetlerinden bahseden en değerli kaynaklardan biridir. Bunun yanısıra Kemaleddin bin el-Edim Şam'ın eyaletleri uğrunda hilafetle Tolunoğulları Devleti arasındaki mücadele ve çekişmeler hakkında da önemli bilgiler vermiştir.

Suriye tarihçilerinden Hema eyaletinin emiri Ebu'l-Fida İsmail bin Ali bin Mahmud bin Ali (672-732 H / 1273-1331 M) "Beşerin Kısa Tarihi"[19] eserinde kendi dönemine kadar olan tarihi Taberî'nin ve bin el-Esir'in eserlerinden faydalanarak yazmışsa da[20], Tolunoğulları'nın Hims, Hema ve Antalya'daki faaliyetleri hakkında gereken ilaveleri yapmıştır.

Suriye'nin ünlü tarihçilerinden olan İmade'd-Din İsmail bin Ömer bin Kesir (1372'de ölmüştür) çok ciltli "Tarihin Başlangıcı ve Sonu" (el-Bidaye ve'n-Nihâye")[21] adlı tarih eserinde Tolunoğulları Devleti'nin tarihine ait geniş bilgiler vermiştir.

Bu bilgilerin büyük çoğunluğunun karşılığı ondan önceki tarihçilerin eserlerinde olsa da, bazıları yenidir. Tolunoğulları Devleti'nin sosyal siyasî

tarihine ait en değerli kaynaklardan biri Abdurrahman bin Muhammed bin Haldun'un (1332-1406) "Tarih" eseridir. "Arap, acem, berberîlerin ve onlardan yüksek hakimiyet sahiplerinin dönemleri hakkında ibretler kitabı, ilk söz ve malumat divanı" (Kitabu'l-İber ve Divanu'l-Mübteda ve'l-Haber fî Eyyami'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Acarahum min Zeyi's-Sultani'l-Akber) adlı bu eserinde[22] Bin Haldun "Ahmed bin Tolun'un Devleti" başlığı altında özel bir bölüm ayırmıştır. Bu bölümde Tolunoğulları Devleti'nin tarihinden bahsedilir.

Bin Haldun pek çok tarihçiden farklı olarak, kendi eserlerini süreklilik esasında değil, konu ve olaylara göre düzenlemiş ve isyanlara, köylü ayaklanmalarına özel başlıklar altında yer ayırmıştır. Daha doğrusu onun eseri her bir konuya göre ayrı bölümleri içerir. Bu ise ortaçağ arapdili tarihçilikte yeni bir usul idi.[23]

Bin Haldun 15. yüzyıl tarihçisidir. Ancak, Tolunoğulları Devleti hakkında esasen 9-10. yüzyıl tarihçilerinin eserlerinden faydalanarak yazdığı için onun eseri birinci dereceli kaynaklar arasında yer alır. Örneğin o, Ahmed bin Tolun hakkında yazarken bu bilgileri 9. yüzyıl Mağrib tarihçisi Bin Said'den aldığını belirtir ve aynı zamanda Bin Said'in de bunu Bin Daye'den aldığını vurgular.[24] Bilindiği gibi Bin Daye Tolunoğulları döneminin tarihçisi, "Siret bin Tulun" eserinin yazarıdır.[25] Bin Haldun'un bu eserinde ayrıca Karmatlıların Şam'da Tolunoğulları'na karşı yürüttükleri savaşlar hakkında geniş bilgi elde etmek mümkündür.[26]

Mısır'ın eski çağlardan başlayarak 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tarihini araştıran herhangi bir araştırmacının Tegieddin Ahmed bin Ali bin Abdulkadir el-Megrizî'nin (1364-1442) eserlerinden yararlanması kaçınılmazdır.

Tegieddin 1364 yılında Be'elbek şehrinde el-Megarize «المقارزة», mahallesinde doğmuş[27] ve sonra bu mahallenin adı ile ilgili olarak kendisini el-Megrizi adlandırmıştır. O çocukken babası ile Kahire'ye göç etmiş, orada büyüyüp, devrinin çeşitli ilimlerini öğrenmiştir. Megrizi Kahire, Demeşk ve Mekke şehirlerinde uzun yıllar çeşitli görevlerde bulunmuş, sonra devet görevlerinden tamamen uzaklaşarak ömrünün son 20-25 yılını ilmî eserler yazmaya adamıştır. Onun "Hitet"[28] adlı ünlü tarihi coğrafi eseri Mısır'ın ortaçağlarının çeşitli sahalarına ait zengin bilgileri içerir. Megrizî bu eserini yazarken kendi devrine kadar tarihçi, coğrafyacı fakihlerin eserlerinden geniş faydalanmış ve çoğunluğunda da faydalandığı kaynakları göstermiştir. O, kendi döneminden önce yazılmış kaynaklardan yararlanma konusunda diğer bütün tarihçi ve coğrafyacılardan ayrılır. O, İbrahim bin Vasif şah, Mes'udî, Bin Hordadbeh, Bin Haldun[29], Kindi, Yakubî, Beyhegî, Malik bin Enes gibi bütün Yakın ve Orta Doğu'da ünlü âlimlerin eserlerinden sık sık istinadlar verip örnekler getirdiği gibi[30] eserleri bize ulaşamayan pek çok tarihçi, coğrafyacı, fakih, tabib, filozof, şair ve ediplerin eserlerine de sürekli

müracaat ederek, onlardan değerli örnekler verir.

Megrizî Mısır âlimlerinin eserlerinden daha çok faydalanmıştır. O, hayat ve yaratıcılıkları çağdaş tarih bilimi için bilinmeyen, İdfulu Ebu'l-Fezl Cafer bin Se'leb[31], Asyanlı Abdullah bin Ahmed bin Selim[32], Nubeli Abdullah bin Ahmed[33] v.s. tarihçilerin eserlerinin isimlerini gösterir ve onlardan bölümler, alıntılar getirir.

Megrizî'nin bu eserinde Tolunoğulları Devleti'nin siyasî tarihinden bahseden bölüm tamamiyle Kindî'nin "Mısır valileri" eserinden alınmıştır. O devrin poeziya örnekleri de Kindî'nin eserindendir.

Ünlü Türk coğrafyacısı ve seyyahı Evliya Çelebi "Seyahatname"[34] eserinde Megrizî'nin "Hitet" kitabı hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: "(Bu) gayet.... lisanî gibti, lisanî iberi ve süryani, lisanî dehlevî ve moğolî, latin ve yunaniden almış bir muteber tarihtir."[35]

Megrizî'nin bu eseri Mısır'ın Tolunoğulları döneminin ekonomisi, tarımı, maliyesi, medeniyet ve güzel sanatları hakkında gerekli bilgiler içeren tek kaynaktır. Bir çok şehir, kasaba ve köylerin o dönemdeki durumunu gösterir. "Hitet" eseri Mısır mimarlığını tetkik etmek için en uygun, kapsamlı ve gerekli kaynaklardan biridir. Bütün bunların yanısıra eserde çok sayıda dinî rivayet ve efsane bulunmaktadır.

Megrizî'nin diğer iki eseri "Mısır gibtilerinin hıristiyan dinine geçmesi hakkında"[36] ve "Felaket olduğunda halka yardım ve yahut Mısır'ın açlık yıllarındaki tarihi"[37] araştırma için önemli olmuştur. Bu eserlerden birincisinde Tolunoğulları Devleti'nde hıristiyan ahalinin ve hıristiyan kiliselerinin durumu ve mevkii, ikincisinde ise Mısır'daki pahalılık ve kıtlıktan söz edilir.

Megrizî'nin halefi Abdu'l-Mehasin bin Teğriberdi el-Atabeki (1411-1469) Mısır'ın müslümanlar tarafından alınmasından 1453 yılına kadar geçen tarihine ait çok ciltli bir eser yazmıştır.

"Mısır ve Kahire meliklerinin parlak yıldızları" adlı bu eserde[38] yazar Tolunoğulları'nın hakimiyetinden etraflı şekilde söz eder, sülalenin temsilcilerinin hakimiyet dönemlerini ayrı ayrı vererek, o devirdeki savaşları, siyasî çekişmeleri gösterir. Kindî, Gudaî,[39] Megrizî gibi Mısır tarihçilerinin eserlerine daha çok isnad eden Bin Teğriberdi bazen bir olay hakkında iki yerli yazarın söylediklerini de birlikte gösterir ve bunlara kendi fikrini ekleyerek görüşlerini ortaya koyar.

Tolunoğulları'na ayırdığı konuyu bitirdikten sonra bin Teğriberdi onların iktidar yıllarında müslüman ülkelerde meydana gelen tarihi olayları yıllarına göre gösterir. (Örneğin, Ahmed bin Tolun'un iktidarının birinci yılında Yakın

Doğu'da neler meydana gelmiş, ikinci yılında neler olmuş v.s.)

Bin Teğriberdi Tolunoğulları Devleti'nden bahsederken bazı delil ve rakamları çok abartmışsa da, onun zengin bilgilerle dolu bu eserinin araştırma için büyük önemi vardır.

Mısır tarihçiliği geleneklerinin değerli devamcılarından olan Muhammed bin Ahmed bin İlyas (1448-1524) "Dönemlerin hadiseleri içerisinde nadir güller" adlı ünlü "Mısır tarihi kitabı"nda[40] "Emir Ahmed bin Tolun'un devleti hakkında" başlığı altında devletin siyasî tarihi hakkında bilgi vererek toprak, vergi, maliye, tarım ve üretim konularını ele alır, ülkede şehirleşme ve imar işlerinden bahseder. Bin İlyas burada İbrahim bin Vasif Şah, Gudai gibi Mısır tarihçilerinin eserlerinden faydalandığını gösterir.

Araştırma için kullanılan basılmış arapdilli kaynaklar içensinde daha pek çok eser gösterebiliriz. Gösterilen kaynaklara nisbetle konuyu az içerse de her birisinin kendine has özelliği ve değeri vardır. Bin Miskeveyh (1030'da ölmüştür)[41], Cemaleddin el-Ezdî (1171-1226)[42], Yakut el-Hemevî (1179-1229)[43], Abdurrahman bin el-Cavzî (1116-1200)[44], Ebu el- Ferec el-İbrî (1226-1286)[45], Şemseddin bin Helligan (1211-1282)[46], Gelgeşendî (1355-1418)[47], Celaleddin Suyuti (1445-1505)[48] gibi ünlü ortaçağ tarihçi ve coğrafyacılarının eserlerinde öyle değerli bilgiler vardır ki, onları başka eserlerde bulmak imkansızdır. Bunların arasında Bin Miskeveyh'in, Cemaleddin el-Ezdî'nin, Şemseddin bin Helligan'ın eserleri özellikle dikkat çeker.

Bin Miskeveyh'in "Halkların tecrübeleri kitabı"nın yedinci cildinin beşinci bölümünde Tolunoğulları Devleti'nin son dönemlerine ait bilgiler özel öneme sahiptir.

Cemaleddin el-Ezdî el-Halebî'nin[49] "Maliyede mevcut olmayan devletler hakkında bildiriler kitabı" adlı eseri çağdaş tarihçiler tarafından oldukça değerli sayılmaktadır. Bu eserde yazar Tolunoğulları, Saciler, İhşidiler, Fatimiler, Hemdaniler ve Abbasiler hakkında ayrı ayrı bilgiler vermektedir.[50] Bu eserin el yazısının bir nüshası Almanya'nın Gotha (Ghotha) kütüphanesinde[51], bir nüshası ise Britanya müzesinde bulunmaktadır.[52] Bunun yanışıra Tolunoğulları ve İhşidî Devletlerine ait bölümleri 1875 yılında Alman şarkşunası Wüstenfeld yazmış olduğu "Mısır'ın Valileri" eserine ilave ederek bastırmıştır.[53]

Tolunoğulları'na ait bölümde Cemaleddin el-Ezdî devletin kısa siyasî tarihini, Ahmed bin Tolun'un hayat ve faaliyetini, gelirin hangi sahalara ne miktarda sarfolunduğunu göstermiştir.

Şemseddin bin Helligan "Ünlü adamların vefatı" ("Vefayat-el-eyan") adı ile tanınan eserinde Ahmed bin Humeraveyh'in veziri Ebu Bekir Muhammed el-

Mederi'nin[54] tercümeyi hallerini verirken onların faaliyetlerinden de söz eder ki, bu da araştırma yapmak ve doğru sonuçlara varmak için gereklidir.

Gelgeşendî'nin "Subh el-E'şa" eserinin çeşitli ciltlerinde pek çok bilgiler vardır. Orada verilen Tolunoğulları'na ait yazı nümuneleri, Ahmed bin Tolun'un mektup ve tayinat listeleri özellikle büyük önem taşır ki, bunlara elimizde bulunan kaynak ve edebiyatın hiç birisinde rastlanmamıştır.

Tarihçiler tarafından önemli sayılan bir sıra ortaçağ arapdilli kaynaklar vardır ki, burada onlardan yardımcı kaynaklar, daha doğrusu, ikinci dereceli kaynaklar olarak faydalanılmış, bazı tarihlerin netleştirilmesinde bazı sonuçlara varılmasında yeri geldikçe onlara da isnad edilmiştir. Bu kaynakların bazılarında küçük, fakat değerli öyle bilgiler vardır ki, bunlar esas kaynaklarda yoktur yahut orada olanlardan daha doğrudur.

Ebu Yusuf el-Kufî'nin (731-798) "Haraç Kitabı"[55], Ahmed bin yahya el-Belazurî'nin (892'de ölmüştür) "Ülkelerin İşgalleri Kitabı"[56], Ebu Hanife ed-Dineveri'nin (895'de ölmüştür) "Uzun bilgiler kitabı"[57], Übeydullah bin Hordadbeh'in (913'de ölmüştür) "Yollar ve memleketler kitabı"[58], Muhammed bin Abdus el-Cehşiyarı'nın (942'de ölmüştür) "Vezirler ve Kateblerin kitabı"[59], Ebu İshak el-İstehri'nin "Memleketin yolları kitabı"[60], Ebu'l-Hüseyin el-Hilal es-Sabi'nin (1056'da ölmüştür) "Vezirler tarihinden emirlere tevhe"[61] , el-Merrakeşi bin el-U'zari'nin (13. yüzyıl) "Meğrib tarihinden ilginç bilgiler kitabı"[62], Bin Tabataba bin et-Tigtaga'nın (1262-13 ..?) "el-Fahri" adı ile ünlü olan "İslâm devletlerinin tarihi"[63], Ebu Abdullah bin Şemseddin et-Türkmani ez-Zehebi'nin (1274-1348) "Hafızların tabakaları kitabı"[64], Selahaddin Halil bin Aybek es-Sefeddin'in (1296-1362) "Demeşk'in Müslüman Emirleri"[65], Şemseddin Muhammed bin Tolun'un (1485-1564) "Demeşk'in Kadıları"[66] ve "Büyük Şam Demeşk'inde Canisin Olan Türklerden En Ünlü Adamlar"[67] eserleri, el-Gurtubi, el-Kutbi, bin Sabuni v.s. ortaçağ yazarlarının eserleri bu özelliklere sahip eserlerdir.[68]

Araştırmalarda faydalanılan kaynaklardan bir kısmı da elyazılarından oluşur. Bu elyazılarının çoğunluğu Asya halkları enstitüsünün Leningrad (sonralar: Peterburg şubesinin AHEPŞ (LOİNA) elyazıları fonundadır.[69] Bazıları ise Peterburg Devlet Üniversitesinin kütüphanesinde ve Saltıkov Şedrin adına kütüphanede muhafaza edilmektedir.

13. asır Suriye tarihçisi İzzeddin bin Şeddad el-Halebi'nin (1217-1285) "Suriye ve el-Cezire emirlerine dair ehvalatların mühim taş-kaşları"[70] eserinin AHEPŞ'de muhafaza edilen elyazısı Suriye ve Mezopotomya tarihi için değerli kaynaklardan biridir. Kırık nash yazı türü ile yazılmış bu eser karışık, zorlukla okunmasına rağmen Suriye ve Mezopotomya'nın bütün şehirlerinin tarihi, Bizans'la sınır şehirlerde meydana gelen olaylar ve savaşlar, Ahmed bin Tolun'un bu şehirleri zaptetmesi ve Tolunoğulları

devrinde orada yaşanan çeşitli siyasî olaylar hakkında zengin bilgileri içerir.

Aynı yüzyılda yaşayıp yaratmış diğer bir Suriye tarihçisi Cemaleddin el-Hemevhi'nin (1207-1298) Eyyubiler sülalesinden olan es-Salih Necimeddin'e (1240-1249) hasrettiği "es-Salihi tarihi"[71] eserinin "yazar tarafından yeniden işlenmiş bir nüshası olan"[72] "İslam Devletleri"[73] adlı elyazısında Tolunoğulları'nın özellikle son devirlerine ait yeni önemli bilgiler bulunur.

Abdullatif Bağdadi'nin (1162-1231) "Mısır'ın kısa tarihi"[74] eseri, Ebu Bekir bin Yusuf mer'i'nin (1624'de ölmüştür)[75] Muhammed bin Abdulmut'i el-İshakî'nin (1650'de ölmüştür)[76] eserlerinde Tolunoğulları Devleti'ne ve devletin dış politikasına ait önemli bilgiler vardır.

15. asır Mısır tarihçisi Abdurrahman es-Suyutî'nin "Mısır ve Kahire tarihine dair güzel muhazereler"[77] eserinin Peterburg Devlet Üniversitesinin Şark kütüphanesinde muhafaza edilen elyazısı çok değerlidir. Eserde Tolunoğulları devrinde Mısır'da meydana gelen tabii felaketler ve sonuçları, Mısır'da Tolunoğulları'na ait mimarî eserler, Bin Tolun camisi, Nil nehrinde yapılmış bentler ve suyun debisini ölçen aletler, müslüman hukuk okulları, tarikatlar ve Tolunoğulları'nın onlara münasebetleri hakkında bilgiler ve rivayetler mevcuttur. Arapdilli kaynaklardan sonra büyük önemi olan bir kaç Türkdilli kaynaklar da vardır. Bunlardan Şehebli Çelebi'nin "Mısır tarihi"[78], Müneccimbaşı'nın (1702'de ölmüştür) "Sehaif el-Ahbar"[79], Salih bin Celaleddin'in "Ahbar Mısır"[80] eserleri Mısır ve Suriye hakkında sözkonusu döneme ait çeşitli bilgiler içerir.

Evliya Çelebi'nin yukarıda adı geçen "Seyahatname" eseri ise yeni ve önemli bilgileri ile değerlidir. Bu eserin sonuncu cildi Mısır, Sudan ve Suriye'ye aittir. E.Çelebi eserinin başlangıcında bu cildi yazarken Taberî, Kindî, Bin Zulag, Gudai, Nasreddin Kirmani, Bin el-Cevzi[81], Bin Kesir, es-Sabi, Megrizî, Suyutî v.s. ünlü tarihçilerin eserlerinden faydalandığını belirtmiştir.[82] Evliya Çelebi şahsi müşahade ve araştırması sayesinde o döneme kadar korunan Mısır mimarlık abideleri hakkında geniş bilgiler vererek, onların hangi değişikliklere uğradığını kaydetmektedir. O Bin Tolun camisi hakkında da bu üslubda yazdığı için caminin ilk kuruluşu ve görkemini belli ölçüde doğru anlamak mümkündür.

Edebiyat

Tolunoğulları Devleti'nin tarihine ait daha geniş araştırma Mısır'ın çağdaş tarihçilerinden Zeki Muhammed Hasan'a aittir. Doktor Zeki Muhammed Hasan "Tuluniler"[83] adlı bu eserini Fransız dilinde yazmıştır. Bazı eksiklerine rağmen, itiraf etmeliyiz ki, "Tuluniler" eseri zorluklarla aşılan çalışmanın ürünü olup büyük değere sahiptir. Yazar bir sanatsever alim olduğu için de Tolunoğulları dönemine ait mimarî abideleri ve bediî sanat örnekleri hakkında çok sayıda kaynak ve edebiyatdan yararlanmış, şahsî

müşahedelerine dayanarak değerli tahliller vermiş ve bu sahada önemli bir adım atmıştır. Fakat bunun yanısıra yazar konunun özünden sık sık uzaklaşarak gereksiz yere Mısır'ın 7-8. yüzyıllarına geri dönmekte ve bazı siyasî olayları yüzeysel işlemektedir.

Bilindiği gibi "Tuluniler" eseri 1933 yılında basılmıştır. O zamandan şimdiye kadar ise Kahire'de arkeolojik kazılar yapılmış, Tolunoğulları devrine ait yeni bilgiler elde edilmiştir. Bunun için de Z.M.Hasan'ın bu eseri çağdaş araştırma açısından bazı taleplere cevap veremiyor.

Mısır'ın diğer bir çağdaş tarihçisi Hasan Ahmed Mahmud'un "Mısır Tolunoğulları döneminde"[84] eseri de Tolunoğulları Devleti'nin tarihine hasrolunmuştur. Hasan Ahmed Mahmud'un bu eseri 1962 yılında Kahire'de basılmıştır. Yazar tarih ilminin, özellikle de arkeolojinin bu sahada elde ettiği başarılardan yeterince yararlanamamış, sonuçta ilmî açıdan pek değerli olmayan, araştırma eserinden daha çok ders kitabı seviyesinde bir eser yazmıştır.

Kısaca özetlememiz gerekirse pek çok tarihçi gibi Muhammed Kürd Ali[85], Muhammed el-Hudari bey[86], Hasan İbrahim Hasan[87], Filip Hitti[88], Ali İbrahim Hasan[89], Rufet Muhammed ve Hessune Muhammed[90], Alman şarkiyatçıları F.Wüstenfeld[91], W.Byorkman[92], W.Gustav[93], Fransız Y.Suvaj[94] ve S.Hyart[95] kendi eserlerinde Tolunoğulları Devleti'ni işlemişseler de yeni bir bilgiye yer vermemiş, çoğu ortaçağ kaynaklarında olan bilgileri incelemekle yetinmişlerdir.

Arap, Türk, Fars, Rus ve Avrupa dillerinde tarih, coğrafya, medeniyet ve edebiyata ait çok sayıda eserler vardır. Bu eserlerde söz konusu dönem ve konuya ait büyüklü-küçüklü çok çeşitli bilgiler bulunur. Burada Tolunoğulları dönemi ve devletine ait ya özel fasıllar ya küçük bölümler yer almış veya bazı kayıtlar verilmiştir.

Önemli olduğuna inandığımız bir nokta da şudur: Bu eserlerin çoğunda ya tarihî eserler tahrif olunmuş ya bir sıra tarihler yanlış verilmiş ya yalnız siyasî olaylar yüzeysel işlenmiş veya yazarların çoğunun kasıtlı, tek taraflı yaklaşımda bulunmalarından dolayı bazı meseleler yanlış gösterilmiştir.

Bu bilinen bir gerçektir ki, 9. asrın ilk yarısından itibaren Türkler Yakın ve Orta Doğu'nun siyasî, sosyal, ekonomik ve kültürel hayatında önemli rol oynamaya başlamışlar. Dünya tarihçilerinin çoğunluğu nedense Türklerin bu rolüne her zaman menfi yönden yaklaşmış, karalamaya çalışmıştır. Uzun süre tarih ilminde yer alan bu mitoloji yalnız okuyucuları değil, hatta araştırmacı tarihçileri ve sanatşunasları da yanıltmış, onların doğru ilmî sonuçlara varmasına engel olmuştur.

Corci Zeydan[96], Abdurrahman Hemmide[97], H.İ.Hasan[98], Emir Ali[99], Ahmed

Emin[100], Seyyid Muhammed[101], Klota Bey[102], A.Krımski[103], Melik Bahışyan[104] Türk halklarına karşı kasıtlı yaklaşmış, onların yarattığı medeniyet abidelerini başkalarına aitmiş gibi göstermiş, hatta onların içerisinden çıkan büyük alim, savaşçı ve kahramanların başka halklardan olduklarını gayrı ilmî delillerle ispatlamaya çalışmışlardır. Üstelik bunun için akla hayale gelmez yolları denemişlerdir.

Rus şarkiyatçılığında Tolunoğulları Devleti'ne ait ayrıca eser yazılmamışsa da N.A.Mednikov, A.A.Vasilyev, A.Krımski, V.V.Bartold ve B.N.Zahoder kendi eserlerinde bu devre ait bazı bilgiler vermişler.

N.A.Mednikov "Filistin arapların işgalinden haçlı seferlerine kadar"[105] adlı eserinde Filistin'in tarihini arapdilli kaynaklarla araştırırken bölgenin Tolunoğulları tarafından işgali ve Tolunoğulları'nın iktidarı döneminde Filistin'in siyasî durumunu başarıyla işlemiş, kaynakları göstererek bazı olayların tarihini netleştirmiştir.

A.A.Vesilyev "Bizans ve Araplar"[106] eserinde Tolunoğulları ile Bizanslar arasındaki savaşlar ve diplomatik ilişkilere de işaret etmiş, onları ayrıntısıyla işlemiştir.

A.A.Krımski "Arapların ve Arap edebiyatının tarihi"[107] eserinde Tolunoğulları hakkında da yazmıştır. Yazar Tolunoğulları'nın siyasî açıdan çok da ilginç olmadığı ve tarihte az izler bıraktıklarını da belirtmektedir.

A.Krımski'nin "genel bakışı içeren[108] ve önemli ölçüde ilaveler ve netleştirmeler talep eden"[109] çağdaş bilgimiz için "eskimiş ve yüzeysel değerde olan"[110], "önemini kaybetmiş"[111] eserinde Tolunoğulları hakkında verilen bilgiler oldukça seviyesiz olmasının yanısıra çok eksik bilgileri içermektedir.

V.Bartold ve B.Zahoder'in eserlerinde ise Tolunoğulları hakkında takdire layık görüşler vardır.

Bunların, yanısıra Rusdilli bazı eserlerde, ayrıca A.Müller'in "İslam", A.Mets'in "Müslüman intibahı", Y.B.Belyayev'in "Araplar...", Z.Bünyadov'un "Azerbaycan 7-9. asırlarda" eserlerinde konuya ait değerli kayıtlar vardır.

Eserin hazırlanmasında daha pek çok Arap, Türk, Fars, Avrupa, Rus dillerinde olan eserlerden yararlanılmıştır ki, bunlar da yeri geldikçe dipnotlarda gösterilmiş, listesi ise kitabın sonunda verilmiştir.

Bu araştırma işinde Tolunoğulları Devleti'nin tarihini çok yönlü ortaya çıkarmaya çalışılmış kitabın sonuna harita eklenmiştir.

Birinci Bölüm

ABBASİLER HİLAFETİNİN DAĞILMASI VE PARÇALANMASI

9 yüzyılın ortalarında Abbasiler hilafetinin dağılması ile bir çok bağımsız ve yarıbağımsız devletler kurulmaya başlar. Bu devletlerden birisi olan Tolunoğulları Devleti'nin genel tarihini araştırırken Abbasiler hilafetinin dağılmasını ve parçalanmasını belirleyen tarihî olayların öğrenilmesi zarureti kendiliğinden ortaya çıkar. Bundan dolayıdır ki, Abbasiler hilafetinin zayıflaması ve dağılmasına ait özel bir bölüm ayrılması kaçınılmazdır.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu saha şimdiye kadar çok yönlü öğrenilip araştırılmamıştır. Bunun açıklanması ise küçük bir bölümde mümkün değildir. Bundan dolayıdır ki, burada ancak doktora tezinin amacına uygun genel ve esas konulara değinilmesi düşünülmüştür.

Bilindiği gibi, bu sahada yapılan araştırmaların mükemmel olmaması ve aynı zamanda az oluşu genel sonuçlara varılmasında büyük zorluklara sebep olmaktadır.

Diğer bir taraftan ise, Abbasiler hilafetinin zayıflamasını, dağılmasını ve parçalanmasını tarihçiler çeşitli biçimlerde, çeşitli sebeplerle izah ediyorlar. Bu da meselenin çözümünde karışıklıklara sebep olmaktadır.

Tarihçi ve araştırmacıları bu meseleye bakışlarında aşağıdaki gruplara ayırabiliriz (Elbette, bu kesin değildir; bu sistemi değiştirmek, başka şekilde düzenlemek de mümkündür. Burada yazarlar hilafetin dağılma sürecinde hangi sebebleri daha esas saydıklarına göre gruplandırılmıştır):

1) Türklerin hilafetde siyasî hakimiyetleri kendi nüfuzları altına almalarını en önemli sebep olarak gösterenler;

Arap dilinde yazan ortaçağ tarihçilerinin çoğunluğu, aynı zamanda Yakubî, Taberî, Mes'udî, Megrizî, Bin el-Esir ve diğerleri bu sebebi esas almıştırlar.

Birçok çağdaş[1] Arap tarihçileri C.Zeydan[2], H.İ.Hasan[3], M.Heyyat[4], M.Hasan[5], A.Emin[6] ve diğerleri bu ve diğer ortaçağ tarihçisinin fikrini esas alarak, meseleye bakışlarında yeni bir (küçük ilaveler değerlendirilmese) fikir belirtmemişler.

Avrupa şarkiyatçılarından S.Len-Pul da Türklerin siyasî hakimiyeti kendi

nüfuz dairesine almasını hilafetin dağılmasında esas sebep olarak değerlendirmektedir. O, ordunun Türklerden teşkil edilmesine işaret ederek: "Bu, hilafetin büyük parçalarını (ondan) ayıran inkılabın işaretlerinden biri idi ki, Arapların hakimiyetini devirip Türklerin eline geçmesini sağladı, halifenin hakimiyetini zayıflattı ve sonra ise mahvetti"[7] gibi bir görüşü savunmaktadır.

2) Bazı şarkiyatçılar ise hilafetin zayıflaması ve dağılmasında esas rolün tarikatlar arası mücadelede olduğunu vurguluyorlar. A.Müller[8], A.Mets[9], V.Bartold[10] ve diğerlerini bu görüşe örnek olarak verebiliriz.

Alman şarkiyatçısı A.Müller Abbasiler hilafetinin dağılmasını bir kaç sebeble izah ediyor. O, farsların araplara karşı ayaklanmasını[11], İran'da, özellikle Azerbaycan'da Zerdüşt dininin mevcut olmasını ve ateşgedelerin faaliyet göstermesinin[12], hilafetin hakimiyetinde olan çeşitli halkların arasındaki çekişmelerin, Türklerin hilafetdeki kendi yönetimlerinin[13] tesirlerini belirtir. Ancak bunun yanısıra hilafetin dağılması ve parçalanmasında esas suçlu olarak yalnız Alevileri[14] göstermektedir. Onlar hilafete halifelerin faaliyetsizliğinden, halklar arasındaki düşmanlıktan, Türklerin nizamsız hareketlerinden daha fazla darbe vurdular.[15] A.Müller'in bu görüşünü kabul etmek mümkün değildir. Gerçekten de, hilafetin dağılmasında tarikatlar arasındaki çekişmelerin, şiilerin sünni Abbasilere karşı mücadelesinin rolü vardır. Ancak bu esas sebep değildir. A.Müller daha ileri giderek, Fatımîler olmasaydı, belki de sonradan gelen halifeler (Abbasî halifeleri kasdedilir, *E.E.*) hilafetin sarsılmış vücudunu güçlendirebilirlerdi... görüşünü savunmaktadır. Buradan yola çıkarak hilafetin dağılmasında Alevilerin propagandasının etkili olduğunu ifade etmektedir.[16]

3) Diğer bir grup araştırmacı ve tarihçiler de vardır ki, Abbasiler hilafetinin dağılması ve parçalanmasında halk hareketlerinin etkisini görmektedirler.

Z.Bünyadov[17] ve "Babekîlik" konusunda Arap dilinde doktora tezi hazırlayan Arap âlimi Hüseyin Gasim el-Eziz[18] bütün tarihçiler arasında ilk defa Abbasiler hilafetini çöküşe uğratan, onun küçük devletlere parçalanmasını belirleyen gücün Azerbaycan'da Babek'in önderliğinde yürütülen savaşın olduğu görüşünü ileri sürmüştür.

Hüseyin Gasim görüşlerini Z.Bünyadov'un "Azerbaycan 7-9. asırlarda" eserine dayandırmışsa da, Babekîliğin araştırılmasında ileriye doğru yeni bir adım atmıştır ki, bu da gelecek araştırmacılara mutlaka yardımcı olacaktır.

B.N.Zaxoder[19] ve T.İ.Ter-Grigoryan[20] da Babek hareketinin bu sahada büyük rol oynadığına işaret etmiştirler.

Buna rağmen adları geçen yazarlar kendi araştırma sistemlerine uygun hareket ettiklerinden, hilafetin çöküşünde başka sebebler aramamışlar. Bunu onlardan beklemek de doğru olmasa gerek.

A.Masse[21], E.Ulebi[22], F.Hitti[23] ve bu gibi tarihçiler ise tarihî olaylar ve unsurların hangisinin esas rol oynadığına dikkat göstermeksizin bazı sebepleri yüzeysel olarak göstermişler. Ancak bunlar da çağdaş bilgilerimizin taleblerini yerine getirmekten uzaktır. Abbasiler hilafetinin çöküşünün âlimlerin birlikte işlediği "Umumdünya Tarihi"[24] eserinde de istenilen seviyede işlenmediğini belirtmekte fayda görüyoruz.

Bütün bu gösterilenlerden farklı olarak, N.Mednikov'un "Arap imparatorluğunun çöküşünün sebepleri hakkında"[25] eseri, adından da anlaşıldığı gibi hilafetin çöküşünü anlatmaktadır. Eser hacim itibariyle çok küçüktür. Toplam 16 sayfa ve böyle küçük bir kitapçıkta hilafetin çöküşünü bütün yönleri ile işlemek mümkün değildir. Üstelik yazar olayların açıklanmasında pek çok hatalar yapmış ve hilafete karşı olan halk hareketlerine bir cümleyle de olsa işaret etmemiştir. Hilafetin çöküşünü bir nevi vahid dilin ve dinin olmaması, İran'da, Mısır'da v.s. yerlerde araplaşma siyasetinin uygulanmaması ile izah etmeğe çalışmıştır.[26]

Bütün bu yukarıda gösterilenlerden anlaşılıyor ki hilafetin zayıflaması ve çöküşü, onun sebeb ve sonuçları uygun şekilde açıklanmamıştır.

Bundan dolayıdır ki, bu sahada yine de karanlık kalan ve açıklanmasını bekleyen sorular çoktur.

Yukarıda da belirtildiği gibi, bunu çözmek için çok sayıda ve derin araştırmalar yapmak, içeriği geniş eserler yazmak gerekir. Çünkü büyük bir araziyi kapsayan Yakın ve Orta Doğu halklarının tarihinde büyük rol oynayan böyle bir imparatorluğun çöküşü, parçalanması ve nihayet ortadan kalkması dünya tarihinin önemli olaylarından biridir.

Bu arada ilginç bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz, hilafet süratle çökerken onunla ilgili olan ilim ve medeniyet Yakın ve Orta Doğu'da önemli ölçüde gelişme göstermiştir.

7. Yüzyılın sonlarında, Harun er-Reşid'in halifeliği döneminde (786-809) hilafetde feodalizmde gelişme kaydedilmiştir. Feodal toprak mülkiyeti biçimi olan ikta[27] bu devirden itibaren yavaş yavaş yaygınlaşmaya başlamıştı. Hilafetin siyasî hayatında faal rol oynayan Bermekiler sülalesinin İran'da ve Azerbaycan'da geniş toprakları vardı ki, bunları da halife Harun er-Reşid bağışlamıştı.

Bu tür iktalara bazen halife iktası da derlerdi. Bazen ise mülk toprakları[28] olarak değerlendirilmiştir.[29]

Ortaçağ Arap dilinde yazan yazarların "İfrikiye" adlandırdıkları, günümüzdeki Libya, Tunus ve Cezayir'in bir bölümünü kapsayan toprakları Halife Harun 184(800). yılında İbrahim bin Eğleb'in himayesine verdi[30] ve üstelik ona ikta

toprağı da bağışladı.

Bilindiği gibi, ikta toprakları yüksek görevlerde bulunan memurlara, ordu komutanlarına, yüksek zümreye mensup feodal ailelere verilirdi. Bundan başka ikta topraklarının oluşmasında diğer bir usul de ham, sahipsiz toprakların verilmesiydi. Bu tür topraklara ise "el-Erd el-Mevat" denir.

Ortaçağ Arap tarihçisi Ebu Yusuf (192 H. / 808 M.) "Haraç kitabı"nda: "el-Erd el-Mevat" o (topraklardır ki), kimse ona sahip değil ve kimsenin uhdesinde değil, orada (o topraklarda, *E.E.*) ne bir ev, ne bir ekin, ne bir otlak, ne bir türbe veya bir ağaçlık vardır"[31] diye belirtir.

Bu tür kullanılmayan ham toprakları halife zenginlere sözleşme esasında verirdi. Süre ise üç yıldan beş yıla kadar belirlenirdi. Toprağı alan şahıs bu sürede onu elverişli duruma getiremez ise geri alınır ya başkasına verilir ya da yeniden devlete ait topraklara katılırdı. Aksi halde bu toprak elverişli duruma getirilir, geliri toplanır, oraya su götürülür ve ev yapılırsa o zaman arazi toprağı kullanan şahsın mülkü sayılırdı. Böylece, ikta toprakları oluşmuştur ki, bu iktadan yalnız gelir vergisi alınırdı.

Bütün bunlar yalnız 8. yüzyılın sonlarında meydana gelmiştir. Bu da devletin gücünü kaybetmesinin ilk alameti sayılmalıdır. Devlet bu toprakları kullanmaya kendisinde güç bulmayıp ayrı ayrı zengin şahıslara veriyordu.

Tarihçilerin çoğunun Harun er-Reşid döneminin önemine değinmelerine rağmen (bazen de buna hilafetin "Altın çağı" adı verirler. *E.E.*) bu münasebet siyasî olaylara seyirci bakıştan doğmuş, iktisadî unsurlar ise sezilmemiştir. Elbette, bu unsurlar hilafette merkezi hakimiyetin çöküşü olmasa da her halde zayıflaması idi.

"Azerbaycan 7-9. asırlarda" kitabında: "İkta enstitüsü halife Harun er-Reşid'in zamanında kendi maiyetine göre yenilik idi ve oluşum süreci yaşamaktaydı"[32] gibi bir ifade yer almıştır.

İkta enstitüsünün gelişmeye başlaması, feadolizmin gelişmeye başlaması anlamında idi ki, bu da merkezi hakimiyeti zayıflatıyordu.

Öte yandan Zakafkasya'da özellikle Azerbaycan'da, İran'da, Orta Asya ve Mısır'da sık sık isyanlar oluyordu. Şüphesiz bunda hilafetin zayıflamasının etkisi vardı.

Böyle bir dönemde 9. yüzyılın başlarında halife Harun er-Reşid'in ölümünden (809) sonra Abbasiler sülalesinin bünyesinde büyük bir tefrika başladı.

Harun er-Reşid ölmeden önce veliaht olarak büyük oğlu Emin'i seçti.[33]

Emin'den sonra ise diğer oğlu Me'mun'un veliaht olacağını açıkladı. Ahdnameyi yazdırıp, biat ettirdi ve nüshalarını vilayetlere gönderdi. Bu nüshalardan birini de Ka'be'de muhafaza edilmesi için Mekke'ye gönderdi.[34] Aynı zamanda Suriye'nin emirliğini Emin'e, Doğu vilayetlerinin emirliğini ise Me'mun'a verdi.[35] Harun er-Reşid ölürken Me'mun Horasan'da, Emin ise Bağdad'ta idi. Emin halife seçildi. Hutbelerde her zaman Emin'den sonra Me'mun'un adı okunuyordu. Ancak üç yıl sonra[36] Emin'in bir oğlu oldu. Emin kardeşi Me'mun'u veliahtlıktan azledip onun yerine oğlu Musa'ya biat ettirdi.[37] Emin'in bu şekilde hareket etmesinde bir taraftan Me'mun'un nüfuzunun Doğu vilayetlerinde halifenin nüfuzundan daha güçlü olması[38], diğer taraftan ise vezirlerin çıkardığı fitnelerin[39] büyük etkisi olmuştur.

Veliahtlıktan çıkarıldığını haber alan Me'mun Bağdad'la bütün ilişkilerini keserek, Emin'e tabi olmadığını ilan etti. Emin buna karşılık Me'mun'un üzerine ordu gönderdi. Me'mun ise kendi ordu komutanı, Horasan'ın nüfuzlu şahsiyetlerinden olan Tahir bin Hüseyin'i ona karşı gönderdi. Böylece Abbasiler sülalesinin içerisinde bir birine zıt, iki büyük ihtilaf meydana geldi.

Siyasî iktidar uğrunda şiddetli mücadele başladı. Diğer taraftan ise Suriye'de Emin'e karşı isyan başladı.[40]

Me'mun'un gönderdiği ordu Emin'in ordularını mağlup etti ve 813 yılında Emin öldürüldü.

198 (813) yılında Me'mun'a Bağdad'ta biat ettiler.[41]

Me'mun şiilerin mücadelesinin şiddetlendiğini düşünerek, kendi iktidarını güçlendirmek için barış yolunu seçti ve şiilerin sekizinci imamı sayılan Ali bin Musa er-Rıza'yı kendisine veliaht seçti.[42]

Me'mun'un yürüttüğü politika hilafette nisbî istikrar yaratmak arefesinde idi ki, birden bire sanki her şey alt üst oldu.

Azerbaycan'da Hurremîler Babek'in önderliğinde yeni bir güçle Abbasiler hilafetine karşı isyan bayrağı kaldırdılar. 816-817 yıllarında Azerbaycan'da halk hareketi[43] başladı ki, bu da hem Azerbaycan, hem de Yakın ve Orta Doğu halklarının sosyal, iktisadî ve siyasî hayatında önemli rol oynadı. Babek'in önderliğindeki savaşın dünya tarihinin ayrılmaz bir hissesi olan Asya ve Afrika'nın tarihinde önemli rolü olmuştur.

Çocukluğunda çoban ve sarban (deve kervanları yöneticisi, *E.E.*) olarak çalışan genç Babek başarılı bir teşkilatçı[44], yetişkin siyasî önder olarak meydana çıktı.

Alman İslamşünası A.Müller bu konudaki görüşlerini kısaca şöyle ifade eder: (Hilafet için) her şeyden kötüsü 201 (815-16) yıllarından başlayarak

Azerbaycan'da komünistlerin (Hurremîler kasdedilir, *E.E.*) yeniden harekete geçmesiydi. Heyecan dorukta idi... Kuvvetli ve hilafete karşı isyana her zaman hazır olan dağlılar[45] arasında etrafına çok sayıda taraftar toplamak Babek için zor olmadı.[46]

Bu mücadelenin son yirmi yıldan çoğu (816-837) daha güçlü geçmiş ve hilafete ağır darbeler vurmuştur. Bu devirde ise mücadeleye yüksek askerî ve siyasî yeteneği ile[47] Babek önderlik ettiği için hareketi kısa olarak Babekîler hareketi olarak tanımlayacağız.

Babekîler (yahut Hurremîler) hareketi "Azerbaycan 7-9. asırlarda"[48] ve "Babekîlik"[49] adlı eserlerde başarılı biçimde araştırıldığından, burada hareketin gidişinden bahsetmeye ihtiyaç yoktur. Ancak, doktora tezinin amacına uygun olarak, bu hareketin hilafetin çöküşünde nasıl rol oynadığını kısa da olsa izah etmek gerekir.

Babekîler hareketi Abbasiler hilafetine hem iktisadî, hem de siyasî yönden öyle ağır darbe vurmuştur ki, hilafet bir daha istikrarı sağlayamayıp, dağılma sürecini yaşamaya başlamıştır. Abbasiler hilafeti babekîlere karşı yürüttüğü savaşlarda yarım milyonluk ordu kaybetmiştir. Bu eski dünya ve ortaçağ tarihinde görülen nadir olaylardandır. Tarihten bilindiği gibi hilafet kurulduktan dağılıncaya kadar herhangi bir devletle, hatta Sasanîler ve Bizans gibi büyük imparatorluklarla savaşlarda bile bu kadar kayıp vermemiştir.

Babekîlerle savaşta hilafetin, diyebiliriz ki, ekonomisi tamamen bozuldu.

Hilafet bir yandan Babekîlerin eline geçen topraklardan uzun süre haraç toplayamadı ki, bu da büyük bir meblağdan mahrum olmak demek idi.

Hilafetin o zamanki haracı hakkında Cahşiyari'nin verdiği rakamlardan[50] Azerbaycan, Muğan ve Aran'dan bir yılda yığılan haracın 9 milyon dirhem (600 bin dinar) olduğu anlaşılmaktadır. Bu meblağa Hemedan vilayeti dahil değildir ki, oradan da her yıl 11.800 bin dirhem (786.666 dinar, 10 dirhem)[51] haraç toplanıyordu. Bu bölgenin pek çok yerini de Babekîler ele geçirmiştiler.

Ortalama hesaplar (toplanan vergi ve haraç hakkındaki kaynakların bazı eksik yönleri yüzünden)[52] göstermektedir ki, Hurremîlerin ele geçirdiği topraklardan hilafet bir yılda 2 milyon dinara yakın haraçtan mahrurn olmuştur. Halbuki, halife Mü'tezz 869. yılında orduya erzak ihtiyacını karşılamak için gereken toplam 50 bin dinarı[53] hilafetin hazinesinden[54] bile bulamadığı için, Türk ordu komutanları tarafından halifelikten uzaklaştırılarak öldürüldü. Öte yandan Azerbaycan'la sınır olan İran, Ermeniye ve Gürcistan'ın bir sıra emirlikleri Babekîlerin büyük zaferlerinden yararlanarak, hilafete tabi olmaktan ve vergi vermekten kurtuluyordular.

Hilafet zor bir savaş yürüttüğü için ona tabi olan topraklardan çok sayıda asker toplamaya mecbur kalmıştı, bu da o bölgenin ekonomik hayatını bozmuştu. Şehirlerdeki sanatkârların çoğu ordu için silah hazırlamaya mecbur edilmişti. Çok sayıda insan hilafet orduları için mevziler kurmaya, duvarlar örmeye, hendekler[55] kazmaya, geçitler ve kaleler inşa etmeğe[56] yönlendirilmişti. Batı Midiya'dan Kilikiya'ya kadar, Abbasiler hilafetinin bir ateş halkası içinde olması[57] hilafetin ticarî hayatına da büyük zarar vurmuştu. Hilafetin bir çok ülkelerle ticareti için düğüm noktası olan Azerbeycan'dan Abbasiler artık yararlanamıyordular.

Bilindiği gibi, ortaçağlarda Azerbaycan şehirleri dünya ticaretinde önemli yere sahiptiler. Özellikle Bizans imparatorluğunun Zakafkasya'da zayıflayıp onun yerini Arap hilafetinin alması ve hilafetin Volga havzası ile önemli ölçüde ticaret yapması Azerbaycan şehirlerinde ticaretin önemini daha da artırdı.

Z.Bünyadov bu konudaki araştırmalarını şöyle ifade etmektedir: "Komşu ülkelerle yapılan ticarette hilafetin ticaret hacminde Azerbaycan ve Aran şehirlerinin önceliği Bizans ve Ermeniye'nin dünya ticaretindeki rolünün çöküşünden sonra daha fazla arttı.

Azerbaycan başkentinin Berde'ye taşınmasından sonra Dvin bir ticaret merkezi olarak önemini kaybetti ve 10. yüzyıla kadar Berde, Gence, Şamhor, Derbent, Erdebil, Şabran ve diğer şehirler uluslararası ticaret hayatında Ermeniye şehirlerinden daha önemli rol oynadılar."[58]

Azerbaycan ve Aran'ın şehirleri aracılığı ile hilafet yalnız Kuzey Kafkasya, Volga ve Don havzası ile değil, Avrupa'nın kuzey doğusu ile de ticaret yapılıyordu[59] ki, bunda da Hazar denizinin büyük önemi vardı.

Ayrıca İran'da da Hurremîler hareketi, hilafetin Orta Asya ve Uzak Doğu ülkeleri ile yaptığı ticareti çok azaltmıştı. İsyancılar sık sık ticaret kervanlarının yolunu kesip, bütün malları ele geçirirlerdi.

Savaş yapılan ve hilafet ile komşu olan bir çok yer yakılıp-yıkılmış, dağıtılmış, uzun yıllar hilafet için yararsız, gelirsiz hale düşmüştü. Bundan dolayıdır ki, Vasig'in halifeliği döneminde (842-847) Azerbaycan'da toplanan haraç 200 bin dirheme (13.333 dinar 3 dirhem)[60] kadar düşmüştü.

Orduyu erzak ve parayla donatmak için hilafet büyük harcamalar yapmalıydı. Bu durum ise hilafet hazinesinin tamamen boşalmasına sebep oluyordu.

Babekîlere karşı gönderilen ordu için ne kadar para harcandığını kesin rakamlarla hesaplamak mümkün olmasa da, aşağıdaki örnekten onun ne kadar büyük miktarda olduğunu takriben anlamak mümkündür.

Ortaçağ tarihçisi Muhammed Taberî'ye göre (838-923) halife Mu'tesim yalnız Afşin'in savaşla geçen her bir gününe 10 bin dirhem, savaşsız geçen her bir gününe ise 5 bin dirhem öderdi.[61]

Bilindiği gibi, Afşin, Babekîlerle savaşan hilafet ordularının son komutanı idi ve ondan önce bu işin uhdesinden gelen bir başka komutan yoktu.

Z.Bünyadov, Afşin'in 3 Haziran 835 yılında Babekîlerle savaşan hilafet ordularının komutanı olarak tayin edildiğini kesin şekilde belirlemiştir.[62]

Babek yakalanıp 4 Ocak 838 yılında[63] Samarra'ya getirildi. Afşin'in görevini bu tarihten (yani 4 Ocak'tan) sona ermiş sayarsak hilafet yalnızca Afşin'e 2 yıl 7 ay süren hizmeti süresinde takriben 6 milyon 510 bin dirhem ödemiştir.

837 yılında Halife askerlerin maaşını ödemek için Afşin'e 30 milyon dirhem göndermişti.[64]

Yukarıda kısa olarak değinilen örneklerden hilafetin iktisadî çöküşünde Azerbaycan'da Babekîlerle yapılan savaşların harcaması önemli etkendir.

Mu'tesim ölürken (842) hilafetin hazinesinde toplam 8 milyon dirhemin[65] kaldığını söylersek bu tezin doğruluğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Corci Zeydan'a göre, Me'mun, Mü'tesim ve Vasig'in topladığı serveti Mütevekkil dağıtmıştır.[66]

Burdan da görüleceği gibi bu yanlış bir fikirdir ve yazar kendisi de bilmeden eserin başka bir yerinde bu fikrine karşı çıkmıştır: "Me'mun'dan sonra devletin çöküşü ile onun serveti de dağıldı."[67]

Babekîler hareketinin hilafetin iktisadî çöküşüne etkisini yukarıda gösterilen örneklerle izah etmek doğru değildir. İktisadî çöküşün pek çok sebebi siyasî olaylarla izah edildiği için bu sahalara imkân dairesinde yeri geldikçe değinilecektir.

Babekîler hareketinin sosyal, siyasî etkisi daha güçlü olmuştur. Bu sosyal siyasî tesir Yakın Doğu'da yalnız 9. yüzyıl boyu değil, hatta ondan sonraki yüzyıllarda da kendisini gösterir.

Babekîler hareketi başladığı ilk yıllardan kendi siyasî etkisini göstermiştir. Bu konuda B.N.Zahoder: "Babek'in isyanı ile ilgili olarak Me'mun'un bütün politikasında kesin bir dönüşün kendisini ortaya çıkardığını göstermektedir.[68]

Babekîler hareketinin kudretini ilk ortaya çıktığı andan anlayan Me'mun önceden dahili rakiplerini ortadan kaldırmaya başlar. Örnek olarak; O, vezir Fadl bin Sehl'den korktuğu için[69] 818 yılında onu öldürtmüştür. Onu öldüren

kişiler ele geçirilip idam edilirken Me'mun'a: "Sen kendin böyle emretmiştin, şimdi ise öldürtüyorsun" diye isyan etmiştiler.[70]

Söz konusu kişiler katledilip, başları Hasan bin Sehl'e (Fadl'ın kardeşine) gönderildi. Bundan kısa bir süre sonra şiilerin sekizinci imamı, veliahd Ali Rıza'nın nüfuzunun güçlendiğini anlayan Me'mun onu da zehirleterek ortadan kaldırır.

821 yılında Sistan'da köylü ayaklanmaları başlar. Babekîler hareketinin etkileri artık bütün İran arazisinde görülmekteydi.

Halife Me'mun halk hareketlerinin gittikçe yayıldığını ve şehirlerde tarikatların mücadelesinin de yeniden canlandığını görüp, hilafeti korumak için büyük toprak sahiplerini yanına çekmek ister ve bunun için de onlara birçok imtiyazlar tanır.

821 yılında hilafet canişinliklere bölünmeğe başlar. Buhara, Belh, Semerkant büyük toprak sahibi olan Samaniler ailesine verilir.

Bir diğer büyük toprak sahibi Tahiriler ailesinden olan ve Emin'le olan ihtilafta Me'mun'un yanında yer alan, onun iktidara gelmesine büyük katkılarda bulunan Tahir bin Hasan 821. yılında Horasan'ın canisini tayin edildi. O, Horasan'ın idaresinde bağımsız hareket etmeğe başladı.

A.Müller'e göre son iç savaşlardan sonra Hilafet ordusu Babek ve Bizans ordularını bile yenmek gücüne sahip değildi.[71]

Bizce, bunu hissettiğindendir ki, Tahir 822 yılının Ekim-Kasım aylarının bir Cuma gününde camide hutbe okunurken Me'mun'un isminin hutbeden çıkarılmasını emreder.[72]

Aynı günün sabahı, yani Me'mun'un ismi hutbeden çıkarıldıktan bir gün sonra, Tahir yatağında ölü bulunmuştu.

Doğu eyaletlerinde yüksek nüfuzu olan Tahir'in ortadan kaldırılması Me'mun için bir tehlikeyi yok etse de köklü bir değişiklik sağlamadı.

Babekîler hareketinin dairesi gittikçe büyüyor, etkisini hilafetin her tarafında gösteriyordu. Hele 812 yılında Mısır'da meydana gelen ordu ve köylü karışıklıklarının ortadan kalktığı bir dönemde, 820 li yılların başında yeniden büyük bir güçle kendini gösterdi ki, bu Babekîler hareketinin hilafet içerisinde büyük kargaşaya yol açmasına sebep oldu.

Babekîler hareketi Me'mun'un politikasına büyük etki ederek onun bağımsız politika yürütmesini önlüyordu. Bundan dolayıdır ki, halife Me'mun Horasan'ı kendisine tam tabi kılmak arzusunda olmasına rağmen, bu politikasını

devam ettiremedi.

822 yılında halife Me'mun (813-833) Babek hareketinden ve Mısır isyanından çekinerek, yeni bir kargaşaya sebebiyet vermemek için Horasan'ın idaresini oranın canisini Tahir öldükten sonra oğlu Talha'ya verdi.[73] Tahir'in oğlu Talha'nın 828 yılında ölmesine rağmen, Me'mun yine de kendi isteğini gerçekleştirmeye cesaret edemeyip, canişinliği Tahir'in küçük oğlu Abdullah'a verdi. Böylece, Babekiler hareketinin güçlü etkileri sonucunda Horasan'ın (daha doğrusu, İran'ın büyük bir bölümünün) yarıbağımsızlığı elde edildi ve korundu. Bu da Abbasîler hilafetinden büyük arazilerin parçalanıp ayrılması demek idi. Bunun yanısıra, Abbasiler hilafeti yalnız Doğu eyaletlerini değil, aynı zamanda Kuzey Afrika'da da ona tabi olan eyaletleri yitirmeye başladı.

Bilindiği gibi hilafetin hakimiyetinde olan kuzey batı Afrika eyaletleri daha 8. yüzyıldan itibaren Abbasiler hilafetinin hakimiyetinden çıkarak bağımsız olmuştular. Oralarda İdrisîler ve Rüstemîler sülaleleri iktidara gelmişlerdi. Ayrıca daha önce belirtildiği gibi, 800 yılında Libya ve Tunus'un arazisi Harun er-Reşid tarafından Eğlebîlerin idaresine verilmişse de, Eğlebîler kendilerini bağımsız gibi görüyordular.

Tarihî olayların gelişimini ve gidişatını ortaçağ kaynakları ile izlediğimiz zaman Eğlebîlerin, Me'mun'un ve Mu'tesim'in halifeliği döneminde bağımsız hareket etmeleri ve yalnız kendi isteklerine uygun olarak politika yürüttükleri görülmektedir. Bu da yalnız ve yalnız Babekîler hareketinin hilafetin dikkatini kendisine yöneltmesi, kendisini en tehlikeli bir güç gibi göstermesinden kaynaklanmaktadır.

Babekîler hareketinin güçlenmesi sonucu dağılma sürecine giren hilafette merkezî hakimiyet önceki gücünü yitirdiğinden ona tabi eyaletleri artık hakimiyeti altında tutamadı.

Merkezin gücü zayıfladıkça önce uzak bölgeler merkezin hakimiyetine tabi olmayıp, parçalanarak ondan uzaklaştığı gibi, Abbasiler hilafetinde de merkezî yönetim gücünü kaybedince önce merkeze uzak olan Kuzey Afrika, Orta Asya, Doğu İran eyaletleri parçalanıp uzaklaşmaya, yarıbağımsız ve bağımsız olmaya başladılar. Merkeze yakın diğer eyaletlerde ise bağımsızlık uğrunda mücadele devam ediyordu. 9. yüzyılın diyebiliriz ki, ilk yarısında Azerbaycan, Mısır ve Yemen'de Abbasiler hilafetine karşı mücadele devam etmiştir.

Mesele bu yönüyle araştırıldığı zaman bir tarihî gerçek de ortaya çıkmaktadır. Yalnız Babekîler hareketinin etkisiyle Horasan, Orta Asya'da ise Buhara, Semerkant, Belh v.s. gibi hilafete tabi eyaletlerde yarıbağımsız yönetimler kurulmuş ve hilafetin parçalanması için ilk zeminler ortaya çıkmıştır.

Yukarıda söz konusu olan eyaletlerin yanısıra, Tunus, Libya ve Cezayir'in bir bölümü Babekîler hareketinin devamı süresince hilafetten uzaklaşmış, sonralar ona tabi olmak bir yana, hatta tam bağımsız devletler haline geldiler.

Babekîler hareketi Abbasiler hilafetinde feodal toprak mülkiyetinin gelişmesine büyük katkı sağlamış, bir çok büyük nüfuzlu feodal ailelerinin güçlenmesinde ve bunun yanısıra hilafetin hakimiyetinden uzaklaşmasında önemli rol oynamıştır ki, bu da Abbasiler hilafetinin çöküşüne ve parçalanmasına etki eden esas nedenlerden biri olmuştur.

Babekîlik çeşitli isyanlar üzerindeki etkisini yalnız 9. yüzyıl boyu değil, bir kaç yüzyıllar boyu göstermiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Babekîler hareketi Me'mun'un politikasında kesin dönüşe sebep olmuş diyebiliriz ki, hilafette her şey alt üst olmuştur. Me'mun'un hakimiyeti döneminde devlet aleyhine ayaklanmalar daha geniş yayılmıştı.

"Bu günler (Me'mun dönemi, *E.E.)* karışıklıklar, savaşlar dönemi idi."[74]

A Belyayev[75] aynı görüştedir: "İtiraf edilmelidir ki, bu halifenin (Me'mun'un, *E.E.*) bütün hakimiyet yılları, N A.Mednikov ve A.A.Vesilyev'in belirlediği gibi, karışıklıklar içinde geçmiştir".[76]

820 yılında Güney Irak'ta Zutt kabilesi isyan etti. Öncekinden farklı olarak yalnız ordu güçleri değil, bütün araplar ve Aşağı Mısır'ın büyük eyaletlerinde yaşayan Gübtîler[77] de bu isyana katıldılar. Çoğunluğu köylülerden oluşan Gübtilerin isyana katılması ile "durum daha da gerginleşti."[78]

Alt kesimler hilafetin canişinlerine, vergi toplayan memurlara karşı direniyordular.

Alt kesimlerin 831 yılından sonra isyana katılması ve durumu daha da zorlaştırması, Babekîlerin hilafet orduları üzerindeki büyük zaferinden kaynaklanıyordu.

Bilindiği gibi 829-830 lu yıllarda Babekîler hilafetin iki büyük ordusunu (bunlardan birincisi 150 binlik bir ordu idi) dağıtmıştılar.

829-830 lu yıllarda Babekîlerin üzerine gönderilen Ali bin Hişam Cebel İsfahan'a geldikten sonra Me'mun'un emrine itaat etmemiş, kendi bildiğini okumaya başlamıştı. Ona karşı gönderilen Yemen hakemi Yceyf bin Enbise'yi ise öldürmek ve Babek'in yanına kaçmak istemiştir.[79]

El-Dineverî bu dönemlere işaret ettiği eserinde olayı şöyle ifade etmektedir:

"Babek'in şöhreti yayılıyordu... Me'mun Abdullah bin Tahir bin el-Hüseyn'i büyük bir ordu ile onun üzerine gönderdi.... O, (Abdullah bin Tahir, *E.E.*) el-Bezz'e doğru hareket etti. Babek'in zaferi artık görkemli olmuştu."[80]

Böyle bir zamanda Mısır isyanının da daha güçlü başlaması Me'mun'u meseleyi kesin çözmeğe yöneltti. Onun için de kendisi Mısır'a gidip ordu komutanı Afşin'in yardımı ile isyanı kanlı şekilde bastırdı.

Babekîler hareketinin en büyük etkisi, ilk önce Azerbaycan'la sınır olan ülkelerin bağımsızlık için isyanlarında kendi izlerini bırakmıştır.

837 yılında "kartal yuvası"[81] Bezz'in düşmesi ve 838 yılında Babek'in[82] Samarra'da ağır işkencelerle idam edilmesine rağmen, bundan sonra da hilafete karşı yürütülen isyanların ağırlık merkezi yine de Azerbaycan'da idi.

838-839 lu yıllarda Azerbaycan'da Mingeçevir'in öncülügünde isyan başladı.[83]

234 (848-849) yılında Merend'de yeni bir ayaklanma oldu.[84] Merend kalesinde güçlenen isyancılar hilafet ordularına karşı ciddi direniş gösteriyordular. Bin el-Esir bu konuda: "Merend güzel, sulu bağlı bahçeli bir kale idi.... isyancılar kaleden çıkıp hilafet ordularına hücum ediyor, sonra kaleye çekilip kapılarını kapatırlardı."[85]

İsyanı bastırmak görevi ilk önce Azerbaycan'ın canisini Hamidveyh bin Ali'ye verildi. Fakat o, bunun uhdesinden gelemediği için, halife Mütevekkil Türk Zirek'i 200 bin Türk[86] atlısı ile Azerbaycan'a gönderdi. Zirek de hiç bir şey yapamadığından Amir bin Süysil 900 yüz atlı ile Merend'e gönderildi.[87]

Merend kalesinin çevresinde mancınıklar kurulduktan sonra şiddetli hücum başladı. Fakat hilafet orduları şehiri ele geçiremediler. Halife Mütevekkil bu kez küçük Buğa'yı Türklerden ve mağriblilerden oluşan 4 bin kişilik bir ordu ile isyancıların üzerine gönderdi.[88]

Önceden gönderilmiş ordular da Küçük Buğa'nın emrine verildi. Merend'in çevresindeki bağların bütünağaçları kesildikten sonra, çok sayıda mancınıklar kuruldu. Şehire her taraftan şiddetli hücum başladıysa da, hilafet orduları yenilerek geri döndü. Küçük Buğa hileye başvurdu. O, şehirdeki birkaç kişiyi aldatıp kendi tarafına çekebildi ve ihanet sonucu Merend'in kapıları açıldı.[89] Şehire giren halife askerleri isyancıları kılıçtan geçirdiler. Küçük Buğa şehri fethettiğini Mütevekkil'e bildirdi. 235 (849-850) yılında isyancıların lideri Samarra'ya getirilip idam edildi. Aynı yıl Küçük Buğa da Samarra'ya döndü.[90]

850 yılında[91] Azerbaycan'da yeni ayaklanmalar oldu ve kısa bir süre sonra, 851-852 li yıllarda bütün Kafkaslar'da hilafete karşı güçlü ayaklanmalar[92]

başladı.

T.İ.Ter-Grigoryan bu konuda görüşünü şöyle ifade ediyor: "Babek'in kahramanlık hareketinden kısa bir süre sonra Arap işgalcilerine karşı bütünüyle Kafkaslarda isyan başladı."[93]

Kafkaslara yayılan isyanların bastırılması konusunda bir çok tarihçi çeşitli yanlışlıklara düşmüş ve bununla da bazı karışıklıklara sebep olmuşlardır ki, bunların hepsini izah etmek mümkün değildir.

Y.A.Manandyan da eserinde görüşlerini şöyle ifade etmektedir: Sasun'da büyük bir isyan oldu... Tam halk hareketi özelliği taşıyan 852 yılının genel büyük isyanı tasavvur edilemez şekilde kanla bastırıldı. Mütevekkil, Buğa'nın komutanlığındaki 200 bin kişilik Türk ve Arap ordularını Ermeniye'ye gönderdi.[94]

S.T.Melik-Bahşyan ise bu görüşü biraz değiştirmiştir. Ona göre: "852 yılının ortalarında, hilafetin en gaddar ve kan akıtan komutanlarından biri olan Buğa-Şerabi'nin komutanlığındaki 200 bin kişilik büyük bir ordu Arabistan'dan Ermeniye'ye doğru hareket etti."[95]

T.İ.Ter-Grigoryan'a göre: "Buğa ordusunu üç kola ayırmış. Birinci bölük Samsun'a, ikinci bölük Merkezi Ermeniye'ye (Ayrarat'a), üçüncü bölük ise Albaniya'ya, Alban kınyazı İsa Ebu Musa'ya[96] karşı hareket etti."

S.Baratov ise Buğa'nın Gürcüstan'a hücumunu böyle ifade ediyor: "Azerbaycan ve Ermeniye'de 80 bin kişiyi idam ederek gaddarlığı ile tanınan, Türk askerlerinin komutanlarından olan Buğa Gürcüstan'a hareket edip Tiflis'i muhasaraya aldı."[97]

Ancak bu görüşlerin hepsi tek taraflı görüşler olarak elerlendirilmelidir. Çünkü yazarlardan bazısı hilafet ordusunun başında bulunan komutanın ismini kesin söylememiş, bazıları ise yanlış göstermişler ki, bu belli ölçüde de olsa eksik sayılmalıdır. Bilindiği gibi, 9. yüzyılın ortalarında hilafetin siyasî askerî hayatında iki Türk komutanı Büyük Buğa ve Küçük Buğa aktif rol oynamıştır. Bunları yanlış göstermek ise bir sıra tarihî olayların doğru anlaşılmasında zorluklar yaratır. Bu konuda da yeri geldikçe bilgi verilecektir.

Daha önce de belirtildiği gibi, T.Ter-Grigoryan, 850 yılında bütün Kafkaslar'da isyan olduğunu ve Buğa'nın (hangisi olduğu gösterilmiyor, *E.E.*) ordularını üç kola ayırdıktan sonra birini Albaniya'ya gönderdiğini ifade etmiştir.[98]

Fakat ortaçağ Arapdilli kaynaklardan anlaşılıyor ki, Büyük Buğa'nın komutası altında hilafet orduları 852 yılının ilk aylarında el-Cezire'den

(Mezopotamiya'dan Kafkaslara doğru harekete geçmiştir.

Belazurî "Ülkelerin fethi" eserinde: "Ermeniye'nin valisi Yusuf bin Muhammed el-Mervezî'nin Bitrun'da öldürüldüğünü, Emir el-Mü'münin el-Mütevekkil'in Buğa el-Kebir'i (Büyük Buğa'yı) Ermeniye'ye vali tayin ettiğini"[99] belirtir.

Taberî 237 (851-852) yılının olaylarını yazarken: "Tarun şehrinde canisin Yusuf'un öldürüldüğünü, El-Mütevekkil'in Yusuf'un kanına karşılık Buğa eş-Şerabi'yi[100] Ermeniye'ye gönderdiğini"[101] belirtir.

Taberî'nin eserine dayanarak yazan ve aynı zamanda Belazuri'nin de eserinden eklemeler yapan[102] Bin el-Esir bu olayın tarihini de doğru yazmıştır: "237 yılında Ermeniye ehli Yusuf bin Muhammed'i öldürdü... Bu (olay) Ramazan ayında olmuştur. Bu haber Mütevekkil'e ulaştı. O, Buğa el-Kebir'i Yusuf'un intikamını alması için onların (Yusufu öldürenlerin, *E.E.*) üzerine gönderdi."[103]

Buradan anlaşılıyor ki, Yusuf bin Muhammed 852 yılının Şubat ayında öldürülmüş ve bundan sonra halife Mütevekkil Büyük Buğa'yı isyancıların üzerine göndermiştir.

Günümüze ulaşamayan çok sayıda kaynaklardan Bin el-Esir'in yararlandığını düşünerek onun bu bilgisini esas götürmekte hiç bir tereddüt gösterilmemelidir.

Anladığımız kadarıyla, Büyük Buğa 852 yılının Mart-Nisan aylarında el-Cezire'den[104] hareket ederek Musul'dan geçmiş, Erzan[106] şehrinde Yusuf bin Muhammed öldürüldükten sonra yerini zapteden Musa bin Zurare ve onunla birlikte beş kardeşini esir alıp Samarra'ya göndermişti.[107] Büyük Buğa el-Hevisiyye dağına hareket edip, orada 30 bin[108] kadar isyancıyı öldürmüştür. Daha sonra O, Aran'daki Albağ'a yürüyerek bölgenin hakemi Aşot bin Hamza Ebu Abbas'ı esir alarak, Nahçıvan'a yerleşmiştir. Büyük Buğa Azerbaycan'da kısa bir süre kaldıktan sonra Debil'e giderek orayı da feth etmiş ve bir ay süreyle Debil'de kalmıştır.[109]

Belazuri ise O'nun (Büyük Buğa'nın) Albağ'dan sonra Gürcüstan'a hücum ettiğini, İshak bin İsmail'i yenip onu öldürdüğünü ve Gürcüstan'ı fethettiğini belirtmektedir.[110]

Taberî ve Bin el-Esir 238 (852 yılının Haziran ayından 853 yılının Mayıs ayına kadar) yılının olaylarını anlatırken aynı yıl Büyük Buğa'nın Tiflis'i muhasaraya aldığını belirtirler.[111]

Tiflis'in muhasarasında bir başka olaya da şahit oluyoruz. Bu kuşatmaya Büyük Buğa'nın yanısıra Zirek Türki de orduları ile katılarak Emeviler'in

mevalisi olan İshak bin İsmail'e karşı savaşır.[112] Daha önce Zirek Türki'nin 200 bin Türk atlısı ile Azerbaycan'a gönderildiği ve 850 yılında Merend isyanının bastırılmasında aktif iştirak ettiği belirtilmişti.

Bize göre, Zirek kendi ordusu ile geri dönmemiştir. Çünkü bu konuda hiç bir kaynakta bilgiye rastlanmamıştır. Burdan şöyle netice çıkarabiliriz ki, Zirek Azerbaycan'la kuzeye doğru hareket etmiş ve Tiflis'de Büyük Buğa'nın ordusu ile birleşmiştir. Bu görüşü Girdman, Beylegan ve nihayet Ktiş'te meydana gelen savaşlar hakkında araştırmalar yapan Foma Arcrini'nin verdiği bilgiler de onaylıyor. Arcrini eserinde Büyük Buğa'nın 200 bin kişilik[113] ordu ile kaleyi kuşatmaya aldığını belirtir.

Büyük Buğa Tiflis'i yakıp yıktıktan sonra Zirek'i ordusu[114] ile Girdman[115] kalesinin üzerine gönderir. Zirek Girdman kalesini zaptettikten sonra, Büyük Buğa Tiflis'ten gelerek tekrar Zirek'in ordusu ile birleşmiş ve İsa Ebu Musa'yı itaat ettirmek için Berde'ye doğru hareket etmiştir. Aran'ın[116] (Albaniya'nın)[117] büyük bölümünü elinde tutan İsa Ebu Musa[118] Büyük Buğa'nın ona karşı çok kalabalık ordu ile hareket ettiğini haber alınca Beylegan vilayetindeki Ktiş[119] kalesine çekilmiş ve ordusunu güçlendirmişti.

Hilafet ordularını Berde'de yerleştiren Büyük Buğa bir mektup göndererek İsa Ebu Musa'yı halifeye itaat etmeye çağırmıştır. O, İsa Ebu Musa'dan ağır bir cevap alınca durumu halife Mütevekkil'e bildirmiştir. Mütevekkil ise Büyük Buğa'ya savaşması için emir vermiştir.

Bütün bu araştırmayı gözden geçirdikten sonra bazı sonuçlar kendiliğinden ortaya çıkmaktadır ki, bu da araştırmanın doğruluğu açısından önemlidir.

Araştırmadan anlaşılıyor ki, 852 yılının Mart-Nisan aylarında Musul'dan hareket eden Büyük Buğa Erzenden geçmiş bazı savaşlardan sonra büyük bir mesafe katetmiş ve ancak 852 yılının sonlarında Tiflis'e ulaşmıştır. Tiflis yakılıp yıkıldıktan sonra da Büyük Buğa Abazin çarı Tevdos'la karşılaşmıştı.

S.Baratov bu konuyu şöyle açıklıyor: "Teodosiy Buğa'nın önünü kesmek için etraf knyazlarla ilişki kurup Suram geçitlerine ordu gönderdi. Buğa'nın gönderdiği birlikler onun (Tevdos'un, *E.E.*) ordularını mağlup ederek dağıttı".[120]

Buğa ancak bundan sonra Azerbaycan'a doğru hareket etmiştir. Onun Berde'ye gelerek İsa Ebu Musa ile yazışması ve bu konuda hilafet merkezini haberdar etmesi ve oradan emir alması bütünlükle göz önüne alınırsa aşağıdaki sonuca varmak mümkündür: Büyük Buğa Ktiş kalesine ilk saldırısını yalnız ve yalnız 852 yılının sonlarında düzenlemiştir. Büyük Buğa ile İsa Ebu Musa arasındaki çatışmaları takriben bir yıl[121] olarak düşünürsek tarihi daha doğru belirleriz ki, buna hiç bir kaynakta rastlanmamıştır.

Araştırmalardan bu neticeye varılıyor ki, isyan 853 yılının sonlarına kadar devam etmiştir.[122]

Bir yıl devam eden çarpışmalarda isyancılar halife ordularını 28 kez mağlup etmişlerdir.[123] Yalnız Büyük Buğa'nın ve Mütevekkilin hilesi sonucunda İsa Ebu Musa aldanmış Aran, Ermeniye ve Sünik'in bazı knyazları ile birlikte kelepçelenip Samarra'ya gönderilmiştir.[124]

Büyük Buğa önce bir kaç yıl Kafkaslar'da kaldı. Aran'da kışlayıp[125] Derbend'e, Şirvan'a, Gürcüstan'a pek çok akınlar düzenleyerek karışıklıkları bastırdı.

Büyük Buğa Osetya'ya saldırılarını tekrarlamak istiyordu ki, halife Mütevekkil Hazarların silahlandığını haber alarak onu geri çağırdı.[126]

Büyük Buğa Muhammed bin Halid'i Azerbaycan'a, Ermeniye'ye, Aran'a[127] ve Tiflis'e[128] hakem tayin edip 241 (855-856) yılında[129] Samarra'ya geri döndü.

S.Melik Bahşyan bu konuda doğru sonuca varmamış nedense tarihi gerçekleri doğru açıklamamıştır: "854-855'li yıllarda Buğa'nın (Küçük Buğa kastediliyor, *E.E.*) işleri bozuldu. Ermeni, Gürcü ve Albanlarla savaşlarda Arap ordusu (?) yenilgiye uğrayıp tamamen dağıldı (?) ve Buğa Ermeniye'yi terk etmek zorunda kaldı."[130]

Yukarıda belirtildiği gibi, Büyük Buğa Musul'dan Ermeniye'ye hareket ettiği zaman bazı[131] yazarların bilgi verdiği gibi 200 bin kişilik orduya sahip değildir. Büyük Buğa'nın ordusu yalnız 842 yılında Azerbaycan'a gelmiş Zirek'in 200 bin kişilik ordusu ile Tiflis'te birleştikten sonra artmış ve sonradan birlikte Azerbaycan'a hücum edilmiştir.

Elbette böyle büyük bir ordunun esasen Azerbaycan'a saldırılar düzenlemesinin bazı sebebleri vardı.

"Hilafete karşı isyana her zaman hazır olan"[132] Azerbaycan'da Babekîlerin yürüttüğü savaşlar Abbasiler için o kadar ağır sonuçlar yaratmıştır ki, halife Mütevekkil 848 yılında Merend isyanını bastırması için 200 bin kişiden fazla ordu göndermişti.

Bu ordu 848 yılından 856 yılına kadar Azerbaycan'ın pek çok bölgelerine saldırılar düzenlemişti.

Bilindiği gibi bu yıllarda hilafete karşı yürütülen bağımsızlık hareketlerinin ağırlık merkezi Azerbaycan'da olmuştur. Bundan sonra ise hilafetin nüfuzu Kafkaslar'da yok olma sürecine girmiştir. Bütün bunların meydana gelişinde ise Babekîler hareketinin güçlü etkisi görülmektedir. 850-853 yıllarında bütün Kafkaslar'ı saran isyanların başlamasında esasen yerli feodalların

aktif rol oynaması, bununla da bağımsızlığa can atmaları, yalnız Babekîler hareketinin bu ülkelerde hilafetin nüfuzunun kırılmasına ve feodalizmin gelişmesine büyük tesirinden doğmuştur.

Babekiler hareketinin Azerbaycan tarihinde oynadığı rolü, Ermeni ve Gürcülerin de tarihine şamil etmek mümkündür.

Y.A.Manandyan'ın eserinden getireceğimiz bazı parçalar da buna açık bir örnektir.

"7. yüzyılın sonunda... Ermeni feodalizmi kendisinin işgenceli can verme anlarını yaşıyordu. Onun sonunun geldiği görünüyordu. Ancak kısa bir süre sonra 9. yüzyılın birinci yarısında onun (feodalizmin -*E.E.*) canlanması için tamamen uygun olan yeni siyasî ortam doğdu... Kafkasların doğusunda... Babek'in önderliğinde Fars tarikatçılarının (Hurremîler kastediliyor -*E.E.*) isyanı başladı.

Babek isyanının bastırılmasına hilafet orduları ile birlikte ermeni nahararları (feodalları -*E.E.*) da kendi orduları ile katılmışlardı. Üstelik onlar bundan önemli ölçüde yararlandılar... Kendi siyasi nüfuzlarını güçlendirip, yeni bölgeler ve mülkleri ele geçirme imkanı kazandılar..."[133] "Bu güçlü hareket" (Babekîler hareketi -*E.E.*)[134] bazı amaçların yanısıra "Arap hakimiyetini devirmek amacını"[135] da güttüğünden bütün Kafkaslar'da Abbasiler hilafetinin nüfuzunu yoketti. Bundan dolayıdır ki, "9. yüzyılın ilk yarısının sonunda (Babekîler hareketinden on yıl geçmeden -*E.E.*) nahararlar... o kadar güçlendiler ki, kendi imtiyazlarının yeniden oluşmasına, kendi siyasî hukuklarının imkan dahilinde genişlemesine ve iç bağımsızlığın sağlanmasına çalışıyordular".[136] Bundan dolayıdır ki, bütün Kafkaslar'da 850-853'lü yıllarda isyanlar başladı. Ve bundan hilafetin Kafkaslarda son, üstelik zayıf kökleri kalıyordu.

838-840'lı yıllarda Taberistan'da Mazyar'ın önderliğinde devam eden isyan, Babekîler hareketinin devamı idi. Mazyar isyanın ilk günlerinden başlayarak toprakları ağalardan alarak köylülere dağıtıyor, ağaları ise malikanelerden kovuyordu. Bilindiği gibi Mazyar Hürremi idi ve İslâm'ı yüzeysel olarak kabullenmişti.[137] Mazyar'ın taraftarları da kırmızı elbise giyer, Babek'in prensiplerini açıkça kabul ediyordular.[138] İsyanın gidişatı, şuarları, talepleri Babekîler hareketi ile aynıydı.

Babekîler uzun süre Yakın ve Orta Doğu'nun sosyal, siyasî olaylarında etkili olmuş, Babekîlik (Babeizm) ortaçağın güçlü bir ideolojisi olmasıyla birlikte etkisini bir çok dönemlerde göstermiştir.

"Hürremîliğin amaç ve ideolojisi kendisinin en dolgun ifadesini Babek hareketinde bulunduğundan[139] ileride "Hürremîliği" Babekîlikle birlikte ifade etsek daha doğru olur.

Babekîlik ideolojisinden bahsetmeden önce bu ideolojiye inananların Yakın ve Orta Doğu'daki sosyal hareketlere nasıl yakından katıldıklarına ve faaliyet gösterdiklerine genel hatlarıyla bakalım.

Babekîler'in Mingeçevir el-Ferganî'nin ve Mazyar'ın isyanında da esas nüve oldukları inkâr edilmez bir gerçektir.

Babek'in sağlığında taraftarları yalnız Azerbaycan'da 300 binden fazla idi. 833 yılında Hemedan çevresinde Babekîler'in ilk yenilgisinden sonra, takriben 7 ile 14 bin kadar[140] Babekî Bizans toprağına geçmiştir.

Babek'in idamından sonra, Babekîler güçlü takibe uğradıklarından bütün hilafete ve komşu ülkelere dağılmış, ideolojilerini gizli olarak yaymaya başlamışlardı. Babekîler hareketi hilafette yaşayan halkların hafızasında iz bırakmıştır.

Babek'in taraftarları 9. yüzyılın sonlarına dek hilafetteki bütün yeni isyanların nüvesini teşkil etmişlerdir."[141]

Babekîler hareketinin sosyal etkisindendir ki, Mısır'da isyan eden orduya 831 yılında (Babekîler'in büyük zaferler kazandığı yıllarda -*E.E.*) köylüler ve yoksullar da katılmışlar bundan sonra Mısır isyanı da korkunç boyutlara ulaşmıştır.

Bu hareketin en önemli sosyal etkisi 869 yılında Basra'da şiddetlenen zenci isyanında ve 9. yüzyılın sonlarında başlayan Karmatlılar hareketinde görülmüştür. Bunun Babekîler hareketinin sosyal taleplerini, ortaçağda hilafet topraklarında yasayan bütün alt tabakaların istek ve ihtiyaçlarını kapsadığı düşünülür. Bunun için de Babekîlik ideolojisi yoksul köylü ve sanatçıların, kölelerin, çeşitli zamanlarda hilafete karşı kesin silahı olmuştur.

Hale Harun er-Reşid'in zamanından Basra limanında çalışan Afrika'dan getirilmiş zenci köleler çok büyük zorluklarla yaşıyordular.

"Bu aç ve sefil liman işçileri arasında, Babekizmin fikirleri yayıldı ve onlarda zengin tüccar sınıfına karşı bir kin doğdu... Bunlar Babekiliğin esaslarını kabul ederek yeni bir tarikat kurmuşlardı."[142]

Türk tarihçisi Enver Behnan Babekîlerin taraftarları hakkındaki görüşlerini şöyle ifade ediyor: "Babekizm taraftarları fakir ve topraksız halktı. Zenginlerin topraklarında boğaz tokluğuna çalışan işçilerdi. Bunlar mevcut düzeni tanımıyorlar, mal ve mülk sahibi olmak istiyorlardı."[143]

Zenciler ve Karmatlılar kendi tarikatlarını Babekîlik ideolojisinin sosyal talepleri üzerinde kurmuş, ancak üzerine başka bir siyasî örtü çekmişlerdi. Babekîlik hareketi Karmatlıların hareketini o kadar güçlü etkilemiştir ki[144]

Enver Behnan Karmatlılığı Babekîliğin devamı gibi göstermiştir: "Babek öldürüldü. Fakat Babekizm İran'da gizli olarak yaşadı. Karamita adıyla tekrar canlandı".[145]

Azerbaycan'a 942-952'li yıllarda seyahat eden tarihçi Ebu Dulef ve 943 yılında seyahat eden Mes'udî'ye göre, bir çok köy ve nahiyelerin ahalisi yine de Babekîliye itaat ediyor, onun yeniden ortaya çıkmasını bekliyorlardı.[146]

Ortaçağda Arap dilinde yazan ünlü tarihçilerden Bin Miskeveyh "Halkların tecrübeleri" adlı eserinde ilginç bir bilgi vermiştir. Yazar 327 (933) yılında Ali bin Büveyh'in Gerç'i zaptetmesinden bahsederken şunları yazıyor: "...ülkenin canisini Ali bin Büveyh'in himayesini kabullendi ve onlar buralarda yaşayan Hürremîlerin elinde bulunan bir kaleyi fethetmek için ittifak kurdular."[147]

Hürremîlerden çoğu 10. yüzyılda İsmailîlerin propagandasına aldanmışlardı.[148]

11. yüzyılın sonlarında yeni bir güç ile isyan eden Batinîlerin Yakın Doğu'da korkunç bir harekete dönüşmesinde de Babekîliğin önemli etkisi olmuştur.

Mevcut iktidara karşı mücadele eden Hasan Sabbah Rey'de başarısızlığa uğradıktan sonra Mısır'a, Şam'a, Bağdad'a, Diyarbakır'a gittiyse de hiç bir yenilik elde edemedi. Daha sonra ise Horasan, oradan da Orta Asya'ya, hatta Kaşkar'a kadar ulaştı. Ancak kendisine güçlü taraftarlar toplayamadı. Yakın Doğu'yu karış karış gezen Hasan Sabbah Azerbaycan'a geldi. O, Babekîliğin hele de buralarda güçlü olduğunu görerek vaktiyle Babekîlerin savunduğu sosyal talepleri ortaya attı.

Enver Behnan araştırmalarını şöyle ifade ediyor: Hasan Sabbah nihayet Babekizm fikirlerinin yayıldığı Mazendaran vilayetine geldi.[149] Kısa sürede kendisine çok sayıda taraftar bulan Hasan Sabbah 1090 yılında Gazvin'in kuzeyinde Elemut kalesinin hakimini kovarak orayı zaptetti. Kısa bir sürede Azerbaycan'ın güney vilayetlerinden[150] çevresine çok sayıda adam toplandı. Sonralar bu sosyal mücadeleye İsmailizm tarikat örtüsü çekilse de yine de onun esas nüvesini Babekîler oluşturuyordu.

Selçuklu hükümdarlarının veziri Nizamü'l-Mülk'ün "Siyasetname" eserinden alınan bir parça bu açıdan oldukça değerlidir.

Yazarın, "Hükümdarların ve İslâm'ın düşmanı olan zındıkların emellerinin zuhuru hakkında" başlığı ile aktardığı bölüm şöyledir: "...Allah eylemesin, eğer mevcut yönetimi (Yüce Allah kendisi onu güçlü kılsın) herhangi bir bedbahtlık haklasa veya isyan olsa... bu köpekler gizli yerlerden çıkacak, bu hakimiyete (devlete) karşı isyan edecekler (onu) parçalamaya çalışacaklar; onların esas güçleri ise rafizîlerden ve hürremidinlerden (ibaret) olacaktır;

karışıklıklar, zındıklık ve bu gibi her ne desen bunlardan türeyecektir. Onlar (kalmaya) hiç bir şey koymayacaklar".[151]

Babekîler belli zamanlarda gerçek simasını değişerek Yakın Doğu'da iktidarlara karşı ortaçağda mücadele eden grupların ideolojisi veya ideoloji kaynağı olmuştur. Maalesef Babekîlik bir ideoloji gibi şimdiye kadar geniş araştırılmamıştır.

Hilafette meydana gelen hareketlerden hiç birinin mücadelesi İslâm dini ile bu kadar kesin ve ters olarak yüz yüze gelmemiştir.

Işığın zulme, hayrın şerre karşı mücadelesinin gerekli olduğunu ve sonunda "ışığın zulm, hayrın şer üzerinde büyük zaferinin de kaçınılmaz olduğu"[152] propagandasını yürüten Babekîlik hem İslâm, hem de Hıristiyan dinine karşıydı. Bu yönden Y.Belyayev doğru sonuca varamamıştır. O görüşlerini şöyle ifade etmiştir: "... bir çok bilgilere göre Babek (Bizans) imparatoru Feofil'le yazışmasında kendisini hıristiyan gibi göstermiş ve bütün taraftarlarını da (gelecekte) hıristiyan edeceğine söz vermişti. Babek'in böyle bir ifadesini yalnız diplomatik bir manevra olarak değerlendirmek yanlıştır. Çünkü Hürremîler kendi ideolojilerine göre Hıristiyanlığa İslâm'dan daha yakındılar".[153]

Elbette bu yalnız ve yalnız Babek'in diplomatik manevrasıydı ve buna hiç bir şüphe yoktur. Çünkü Babek'in son ifadelerinden bu açıkça ortaya koyulmaktadır: "Ben onlar (araplar) üzerinde zafer kazandıktan sonra bütün araplar ve halife benim dinimi (Babekîliği -*E.E.*) kabul edecekler ve benim göstereceğim yolda gidecekler. Öyle ki, o zaman ben onları Hıristiyanlığa davet edeceğim ve onlar hıristiyan olacaklar". Bizce Babek'in politikası bellidir.

Babekîlik etkisini Azerbaycan'da 16. yüzyılda da göstermiştir. Safevî devletini kuran Şah İsmail Hatayî'nin (1502-1524) babası Şeyh Haydar taraftarları arasında Babekîliği tebliğ etmiştir.[155]

Taberî, Babekîliğin kadınlarla ilgili fikirlerini şöyle açıklıyordu: "Babek Afşin'in eline geçti, Afşin ona baktı ve onu (Babek'i) askerî kampa gönderdi. Onu süvari giysisiyle kampa götürdüler. Onun (Babek'in -*E.E.*) tehlikesini yaşayan[156] kadınlar ve çocuklar onu (Babek'i -*E.E.*) gördükleri zaman kendi elleri ile yüzlerine vurdular, ağladılar, sesleri (arşa) yükseldi. Afşin onlara dedi ki: "Dün sizi esir aldığını söylüyordunuz şimdi de onun için ağlıyorsunuz. Allah size lanet eylesin! Dediler: o bize çok iyi davranırdı."[157] Babekîler kadınları cemiyetin eşit vatandaşları sayardılar. Kadınlar erkeklerle bir yer, birlikte çalışır, birlikte savaşırdı. Onlardan bir çoğu ise askerî toplantılara da katılırlardı.[158]

Bütün bunları söylemekteki amaç Babekîliğin İslâm, Hıristiyan, Buda

dinlerine karşı olduğunu, onların hiç birisiyle yakın olmadığına dikkat çekmektir.

Babekîliğin ortaçağda insanların şuurunu güçlü şekilde etkilediğini inkâr edemeyiz. Hatta Babek'e karşı savaşa gönderilmiş, Abbasiler hilafetinin ünlü simalarından[159] biri olan, ordu komutanı Afşin Babekîlerin talimine meyi etmiştir.[160]

Babekîler hareketi hilafetin zayıflamasını ideolojik yönden de etkilemiştir.

Babekîler hareketi Abbasîler hilafetini çöküşe uğratmakla, onun parçalamasına ve nihayet dağılmasına sebep olan diğer büyük etkisini de sonradan merkezi siyasî iktidarı ellerine alan ve halifeleri bir oyuncağa dönderen Türklerden oluşan askerî birliklerinin oluşmasında göstermiştir.

Bilindiği gibi, Abbasîler hilafetinin parçalanmasında bu Türk birliklerinin ve komutanlarının büyük rolü var. Fakat hilafetin çöküşü ve parçalanmasını bütünlükle onlara mal etmek doğru değildir. Öte yandan bunu da kayd etmek gerekir ki, Türklerin merkezi hakimiyeti ellerine almasında bile Babekîler hareketi esas rol oynamıştır.

Abbasilerin Türklere istinad etmesini tarihçiler çeşitli sebeblerle izah ediyorlar.

K.Brokkelman'a göre, araplarla farslar arasında şiddetli ihtilaflar vardı. Mü'tesim kendini korumak için berberlerden ve çoğunluğu Türklerden oluşan birlikler kurdu.[161]

A.Müller bu konuya biraz daha geniş yer vererek görüşlerini şöyle ifade ediyor: Araplar ve Farslar hilafetin dahilinde yüz yıllar boyu bazen barış, bazen de silahlı çatışmalar yoluyla iktidar uğrunda mücadele etmişler. Şimdi ise birinin diğerine uzun süre tabi olmayacaklarına yemin ettikten sonra ayrıldılar.

Arapların bir kısmı Arabistan, Suriye ve Mısır'da yeniden serbest hayata başlamış, Iraklılar ise sanatkârlık, esnaflık, âlimlikle meşgul oluyor ve savaşlardaki becerilerini kaybediyorlardı. Bu dönemler de büyük şehirlerde, özellikle Bağdad'da halk arasında hükümete karşı ayaklanma isteği güçleniyordu. Bunun için de Me'mun kendisine Araplara yabancı olan birlikler kurdu. Bu ordunun içerisinde Uşrusene ve Fergane vilayetlerinden olan askerler de hizmet ediyordu... Sonra bunların arasına berberlerden de karıştı.

Halifede ister istemez, ordunun nüvesini artık faydalı olmayan Arap ve Parsların yerine onlardan daha güçlü olan halklardan oluşturmak gerektiği düşüncesi oluştu.

Mü'tesim hakimiyete gelir gelmez binlerle yabancıdan ordu kurulmasını emretti.[162]

Me'mun öldükten sonra ordusu oğlu Abbas'ı iktidara getirmek istediği için, Mü'tesim Türklerden ordu kurulması fikrini kısa sürede hayata geçirdi.[163]

N.Mednikov da Arapların artık ordu için elverişli olmadıklarını, şehir hayatına alıştıklarını, bedevilerin ise kervanları talamakla uğraştığını kayd etmektedir. O devamla belirtmektedir ki, Mansur'un, Harun'un, Me'mun'un zamanında orduda hizmet eden Farslar bağımsız hareket etmişler, Bermekîler siyasî iktidara el koymuşlar. "Parsların sınırları aşan iddiaları halifeleri kendileri için daha itaatkâr olan birlikler aramaya mecbur etti."[164]

Bir çok çağdaş Arap tarihçileri aynı zamanda C.Zeydan[165], Ahmed Emin[166], Ali ibrahim Hasan[167], H.I.Hasan[168] tamamen yanlış, üstelik yüzeysel bir sonuca varmışlar. Bu yazarlar Mü'tesim'in Türklerden oluşan ordulara yönelmesini onun annesinin Türk olmasında görüyorlar.

Mısır tarihçisi M.el-Hudari bey görüşlerini bir iki cümle ile şöyle ifade ediyor: "Mü'tesim cesaretli (kişilere) meyl gösteriyordu... Bağdad'daki askerler halifelere karşı isyan ettikleri için O Türklerden ordu kurdu".[169]

A.Ulebi'ye göre ise, (hilafet ordusunun esasını teşkil eden) Horasanlı askerler Mü'tesim'in kardeşi Emin'i öldürdükten sonra kendilerini çok çektikleri için, Mü'tesim de Türklerden oluşan mükemmel bir ordu kurdu.[170]

Bilinmelidir ki, bunların bazısı konuya tamamen tek taraflı bakmış, diğer bir bölümü ise tamamen yanlış sebep göstermiştir.

Mü'tesim'in Türklerden oluşan ordu kurmasının pek çok esaslı nedenleri vardır ki, tarihçilerin çoğunluğu bunu doğru tesbit edememişler. Elbette bu nedenler bir kaç yüzyılın ürünü olmanın yanısıra 9. yüzyılın sosyal siyasî olayları ile de ilgilidir. Hilafet ordusunun önceler özünü teşkil eden Arabistan yarımadasının ahalisi büyük işgaller zamanı ve ondan sonra Tyan-Şan'dan başlayıp batıda İspanya'ya kadar, Kafkaslardan başlayıp güneyde Hind okyanusu sahillerine kadar büyük bir araziye dağılmış, kitle biçimini yitirmiştir.

Bunun yanısıra, Mü'tesim'in halifeliğine kadar bütün Kuzey Afrika ve Endelüs Abbasilerin nüfuz bölgesinden tamamen çıkmıştır.

Me'mun'un zamanında ise Mısır'da bilindiği gibi ahali ile birlikte ordu da isyan etmiş, önce Abdullah bin Tahir sonra da Me'mun ve Afşin tarafından isyan iki kez bastırılmış, kitlevi kırgınlar olmuştu. Mü'tesim'in Türklerden ordu kurduğu zamanlar ise Babekîler hilafetin büyük bir parçasını Abbasilerin hakimiyetinden ayırmışlardı. Anlaşılıyor ki, Abbasi halifeleri kendi ordularını

yalnız Arabistan yarımadasının seyrekleşmiş ahalisinden Suriye, Irak, Horasan ve Orta Asya'dan toplayabilirlerdi. Üstelik yalnız müslüman ahalisinden. Bilindiği gibi müslüman olmayanlar orduya alınmıyordu.

Peki, bu son kez isimleri geçen ülkelerde ahalinin genel durumu nasıldı?

O dönemde hilafet ordularını oluşturan esas iki güçten biri olan farslarm durumu da zordu. Ebu Müslüm ve Bermekîler'in Abbasiler tarafından öldürülmesinden dolayı farslarda Abbasilere karşı kin doğmasını ve buna göre de Mü'tesim'in onlara inanmamasını bir sebep olarak kabullenen yazarlar yanlışlık yapıyorlar. Halbuki, Bermekîlerin öldürülmesinden kısa bir süre sonra, Me'mun'un ordusunun çoğunluğu farslardan oluşuyordu. Bu da Me'mun'a pek çok zaferler kazandırmıştı.

Bilinmelidir ki, Me'mun'la Emin arasındaki çekişme ve Mısır isyanını ilk kez Abdullah bin Tahir'in bastırması farsların önceki askeri gücünü zayıflatmıştı.

Emin'e karşı savaşa hazırlanan Me'mun güveneceği silahlı güçleri çoğaltmak için Orta Asya Türklerinden orduya askerler celbetmeğe başlamıştı. Fakat bu çok azdı.

Me'mun iktidarının ortalarında hilafet orduları yine de genellikle araplardan ve farslardan oluşuyordu. İşte bu dönemde Abbasilerin bütün siyasetini alt üst eden Babekîlerin başarılı hücumları başlar. Hilafetin altı büyük ordusu ardarda savaşta mağlup edilir.

Daha önce de belirtildiği gibi Babekîler hilafetin yarım milyon kadar askerî gücünü mahvettiler. Artık hilafetin yaşayıp yaşamayacağı sorunu[171] ortaya çıkmıştır. Abbasilerin yok olması beklenmektedir. Halife Me'mun kardeşi Mü'tesim'e vasiyet ederken ölüm anında ağzından son kez bu sözler çıkar:

"Sen onu (Babek'i -*E.E.*) mahvetmesen O (Babek) seni mahvedecek". Çok büyük zorlukla karşı karşıya kalan Mü'tesim Babekîlerin hareketini önlemek için "bütün gücü ile çaba gösterir".[172] Fakat şartlar Mü'tesim için uygun değildi. Defalarca Horasan, Arabistan, Suriye ve Irak'tan toplanan ordular Babekîler tarafından öyle dağıtılmıştı ki, bazı orduların komutanları bile kaçıp kurtulamamıştı. Böylece de onların askerî yönden zayıflık ve eksikleri noksanları ortaya çıkmış, bununla da çağdaş askerî faaliyetler için kendilerinin başarılı olmadıklarını açıkça göstermişlerdi. Böyle bir durumda, Mü'tesim'in yalnız kardeşi Emin'i öldürdüklerine yahut Me'mun'un oğlu Abbas'a taraftar olduklarına göre Horasanlılara (farslara) istinad etmemesini bir esas olarak kabullenen tarihçiler[173] doğru sonuca varmamış olurlar. Mü'tesim'in Türklerden kendi ordusunun temelini oluşturması ne farslara nefretinden, ne de annesinin Türk oluşundan kaynaklanmıştır. "Babek'e karşı yürütülecek büyük mücadele için askeri reformların kaçınılmaz olduğu ortaya çıkmıştı".[174] Azerbaycan'ın dağlarında savaşmayı beceren üstelik

dört bir taraftan toplanan, çeşitli feodalların askeri güçlerinden değil yüksek askerî eğitim görmüş veya savaşta çok yönlü tecrübesi olan savaşçılardan oluşan nizamlı bir orduya büyük ihtiyaç vardı.

Bir yandan hilafetin önceki silahlı güçlerininin tükenmesi öte yandan savaş yeteneği üstün olan düzenli bir orduya duyulan ihtiyaç Mü'tesim'i Orta Asya'da, Altay ve Tyanşan dağlarının eteklerinde yaşayan Türklere yönelmeğe, ordusunun temelini onlardan kurmaya mecbur etti.

O her ihtimali de düşünerek Türklere karşı koymak için orduda berberlerden (mağriilerden -*E.E.*) oluşan alaylar da hazırladı. İşte bu tedbir Mü'tesim'in Türklere inanmadığını gösteriyordu. Fakat "esasen Türkler fizik yönünden güçlü ve yetenekli, hızlı savaşçılar yetiştirdiği için"[175] Mü'tesim onları toplu halde orduya aldı.

Me'mun'un Horasan'da vali iken ordusuna aldığı Türkler kısa sürede askerî yeteneklerini göstermişlerdi. Bunlardan Haydar Afşin çok geçmeden ordu komutanı olmuş, Me'mun halife olduktan sonra onu Berge'ye (Bengazi - *E.E.*) canisin göndermişti.

İtah[176], Eşnas Türki, Büyük Buğa, Cafer el-Heyyat, Vasif v. s. Türk komutanlarını Mü'tesim şücaetlerine göre seçip almıştı.[177]

Bütün bu komutanlar büyük askerî tecrübelere sahiptiler. 220 (835) yılından[178] itibaren Buhara, Semerkant, Fergana, Uşrusane v.s. Türk topraklarından askerî güç toplamaya başlayan Mü'tesim 836 yılında Büyük Buğa'yı 837 yılında ise İtah Cafer'i Babekîlerin üzerine gönderdi.[179] 836 yılında Mü'tesim 18 bin[180] Türk savaşçı toplayabildi.

Bu ordu için Bağdad'dan 15 mil[181] veya 100 km[182] mesafede Samarra şehrini kurup, kendisi de halifeliğin ikametgahını oraya nakletti.

Samarra'da 250 bin kişilik ordunun yaşaması için askeri kamp kuruldu.[183]

Artık Mü'tesim kendi ordularını güçlendirmeliydi. Kısa bir süre sonra Samarra'ya 70 bin[184] kadar Türk genci toplandı. Bu gençler halifelere hediye olarak gönderilmişlerdi.

Kurulduğu günden bu zamana kadar hilafette ilk kez askerî reformlar yapıldı.

Parayla tutulan daimi ordu kuruldu. Babekîlerle yürütülen savaş eski ordu sisteminin faydasız olduğunu göstermişti. Onlara askerî eğitimin dışında, Arap dili, edebiyat dersleri verilmekle dini kaide ve kanunlar öğretilmekteydi. Dersler, eğitimler önce bir kaç yıl Türkçe yapılıyordu. Ordu halktan tamamen soyutlanmıştı. Onlara (askerlere) Türk olmayan halklardan bile evlenmek yasaklanmıştı.[185] Buna göre de Samarra'ya , Bağdad'a ve etraf yerlere çok

sayıda Türk ailesi nakledilmişti. Türklere hilafet topraklarında yerleşme imkanı sağlanmıştı.

Babekîler hareketini bastırdıktan sonra Türklerin nüfuzu oldukça güçlendi. Askerî reformlar hilafet için faydalı sonuçlarını vermeye başlıyordu. 838 yılında Bizans orduları karşısında büyük zafer kazanıldı. Hilafet yeni ordu sayesinde kendisini Babekîler hareketinden, diğer isyan ve savaşlardan kurtardıysa da bu uzun sürmedi.

Türkler artık hilafette siyaset meydanına atılmıştı.

Hilafetin zayıflığını hisseden bu Türk asker ve subaylar bağımsız hareket etmeye, merkezi hakimiyet uğrunda mücadeleye başladılar. Halifelerle Türk komutanları arasında çekişme başladı. Büyük zaferlerden ruhlanan Afşin önemli ölçüde nüfuz kazanmış, artık kimse ile hesaplaşmak istemiyordu. O, hilafet için büyük bir tehlike olmuştu. Ancak bunu hisseden halife Mü'tesim Afşin'i 841 yılında öldürttü.[186]

842 yılında halife Mü'tesim öldükten sonra onun yerine oğlu Vasig halife oldu.

Vasig'in zamanında (842-847) Türk komutanları daha yüksek mevkileri ele geçirmeye başladılar. Bunlardan Eşnas Türki ve İtah hilafette yüksek görevler aldılar.

Vasig 228 (842-843) yılında[187] Eşnas'a "Sultan"[188] lakabı verdi.[189] Ona mücevherle işlenmiş taç,[190] Altın sırmalarla dokunmuş elbise (وشاحين)[191] giydirdi.

Vasig'in halifeliğinin son yıllarında Eşnas'ın yerine Türk Vasif tayin edildi. İtah ile Vasif siyasî iktidarı yavaş yavaş ele geçirmeğe başladılar.

847 yılında Vasig, öldükten sonra oğlu Muhammed'e biat etmek istediler. Fakat İtah ve Vasif bunu reddedip, halifeliğe Vasig'in kardeşi Mütevekkil'i ileri sürdüler ve onu 847 yılında tahta çıkardılar. Böylece halifeleri Türkler tayin etmeğe başladı. Abbasilerin merkezi hakimiyetteki nüfuzu da artık kaybolmaya başlamış, ırsî hukukları ellerinden alınmıştı. Yeni seçilen halifeler Türklerin isteklerini yerine getirenler olmuştular. Halife Mütevekkil Türklerin ağalığına son vermek için çaba gösterdi. Bir gün O, şarap içtikten sonra İtah'a sinirlenmiş, İtah karşılığında onu tehdit ederek sarayı terketmişti. Mütevekkil ayıldıktan sonra önlemler almaya başladı.[192]

O, İtah'ı gördüğünde: "Sen benim babamsın, beni sen büyütmüşsün"[193] diyerek onu sakinleştirmiş ve özel adamlarla onu hacca gitmeğe teşvik etmişti. Halife Türk komutanların büyük bir tehlike olduğunu anlamıştı.[194] O, daha acımasız olan İtah'ı ortadan kaldırmak için onu Mekke'ye ziyarete

göndermeğe çalışmıştı.

Mütevekkil çok iyi biliyordu ki, İtah'ı Samarra'da hapsetmek veya onu öldürmek kesinlikle mümkün değil. Çünkü, İtah Vasig'in döneminde bir çok yüksek görevleri eline geçirmişti. Bu dönemde bütün ordu, Türkler, mağribliler, mavaliler, saray koruması, hilafet evi, posta[195] ve haraç divanı[196] ona tabiydi.

Nihayet halifenin hilesi tuttu. O 234 (848-849) yılında[197] İtah'a hediyeler vererek[198] Mekke'ye gönderdi. İtah Mekke'den geri dönünceye kadar Mütevekkil onun görevini Vasif'e verdi.

235 (849-850) yılında[199] İtah hac ziyaretinden dönerken onu oğulları ile birlikte hapsedip öldürürler. Oğulları Mütevekkil'in ömrünün sonuna kadar hapiste kalır.

Mütevekkil İtah'ı öldürttükten sonra, ikinci güçlü bir rakip olan Vasif'i ortadan kaldırmanın yollarını arar. Aynı zamanda o, hilafetin başkentini Demeşk'e nakletmek, bununla da Türk alaylarından uzaklaşmaya çalışmıştır. Demeşk'e sefer eder. Fakat ordunun isteği üzerine orada fazla kalamayıp Samarra'ya geri döner. O 246 (860) yılında Samarra yakınlarında el-Mecuze'de inşa ettirdiği saraya yerleşir[200] ve veziri Feth bin Hakan'a Vasif'in İsfahan ve Cebel'deki mal-mülklerine el koyulmasını emreder.

Bin el-Esir'e göre; Vasif'in mallarının listesi hazırlanır. Bu liste Vasif'e verilir.[201] Türk komutanları Mütevekkil'in hareketlerinden şüphe ediyordular.[202] Üstelik halife ile oğlu Müntezir arasında kırgınlık olmuştu.[203] Mütevekkil İtah'ı öldürttükten sonra Türklerin gücünü zayıflattı. Ancak o, Büyük Buğa'dan ve Vasif'ten de çekiniyordu. Çünki, Büyük Buğa Kafkasya'da isyanları bastırıp Samarra'ya döndükten sonra halife onu Demeşk'e göndermiş ve 244 yılının Rebi el-Ahir ayında (858 yılının Temmuz-Ağustos ayları)[204] oradan Bizans'a hücum etmesini emretmişti.

Büyük Buğa'yı bu yolla başkentten uzaklaştıran Mütevekkil Vasif'i ortadan kaldırmak için önlemler almaya başladı.

Türk komutanlar büyük bir tehlikenin doğduğunu hissederek, Mütevekkil'i susturmak için faaliyete başladılar.

Şarabî lakabı ile ünlü olan Küçük Buğa, halifeyi koruyan özel birliğin ("heres") komutanı Bağır'la irtibat kurdu.

Türkler Mütevekkil'i öldürmeyi kararlaştırdılar. Vasif bu olaya karışamayacağını duyurunca yerine beş oğlu küçük Buğa'ya katıldı.

Beğlun Türki[205], Suvartekin'in oğlu Harun ve Mütevekkil'in veliahtlıktan

mahrum edilen oğlu Müntesir de onlara katıldı.

247 yılı Şevval ayının dördünde[206] (861 yılı Aralık ayının 11'inde)[207] bir bölük Türk Mütevekkil'in sarayına girdi. O gün Büyük Buğa'nın oğlu Musa babasının yerine sarayın korumasında görevliydi. Büyük Buğa ise Sumeysat'taydı.[208] Büyük Buğa'nın o kadar güçlü nüfuzu vardı ki, onun hatta halifelerin akrabalarından evlenmesine de izin verilmişti. O ise Mütevekkil'in halasını almıştı. Musa da o kadından olmuştu. Musa aynı zamanda Mütevekkil'in halası oğlu idi. Ancak Musa da Türklerle işbirliği yaptı ve o gece yani 247 yılı[209] Şevval ayının dördüncü gecesi Türkler halife Mütevekkil'i öldürdüler.[210] Onu korumak isteyen vezir Feth bin Hakan da katledildi.[211]

S.Baratov "Gürcüstan tarihi" eserinde şöyle yazmaktadır: Buğa (yazar hangi Buğa'nın Büyük veya Küçük olduğunu göstermiyor -*E.E.*) Gürcüstan'da 16 yıl kaldı.(?)

"... 862 yılında Buğa'nın hilafet başkentine dönmesi ile halife Mütevekkil onun fitne fesadı ve arkadaşlarının kılıcına kurban gitti."[212] Buradan anlaşılıyor ki, Kafkaslara hücum eden Küçük Buğa imiş. Çünkü Büyük Buğa halifenin katlinde iştirak etmemişti. Kendisi de yukarıda gösterildiği gibi 858 yılından itibaren Bizans sınırlarında savaşıyordu. Ayrıca daha önce Kafkasya isyanlarını bastıranın yalnız Büyük Buğa olduğu kaydedilmişti.

Bundan dolayı ne Büyük Buğa ne de Küçük Buğa Gürlcüstan'da 16 yıl kalamazdı.

Halife Mütevekkil ise 862 yılında değil 861 yılında öldürülmüştü. S.Baratov göründüğü gibi her şeyi bir birine karıştırmıştır.

Türkler Müntesir'i iktidara getirdiler. 247 yılı Şeveal ayında ona biat edildi.[213]

Ancak Müntesir de Vasif'ten emin değildi. Bunun için de o, Vasif'i ve Feth'in kardeşi Mezahim bin Hakan'ı 248 (862) yılında Bizans'a karşı savaşa gönderdi.[214]

Türkler Müntesir'in de onlar için yararlı olmadığını görünce 248 yılı Rebi el-Ahir ayının 5'inde (862 yılı Nisan'ın 8'inde)[215] onu da ortadan kaldırdılar. Halifenin özel berberi Bin et-Tayfur zehirli ustura ile ondan kan almış, üç gün sonra Müntesir ölmüştü.[216] O gün Büyük Buğa, Küçük Buğa, Vasif ve Atamış Samarra'da idiler. Onların tavsiyesi ile Ahmed bin Muhammed bin Mü'tesim halife seçildi[217] ve Müste'in ismini kabul etti. Türkler artık hiç kimseyle hesaplaşmıyordular. Onlar halifeleri sahneden çıkardılar: Artık Abbasiler sülalesinden hiç kimse halifeliği ırsî veya kanunî yolla talep edemezdi. Türkler kimi isteseydiler onu seçiyordular, istemedikleri halifeyi de öldürüyordular.[218] Ancak Abbasileri siyaset meydanından uzaklaştıran

Türk komutanlar kendi aralarında savaşa başladılar.

Müste'in'in veziri, Mısır'a ve Mağrib'e vali tayin edilmiş[219] Atamış'ın nüfuzu güçlenmiş ve istediği gibi hareket ediyordu. Vasif ve Küçük Buğa kenarda kalmışlardı.[220] Onların faaliyetleri sonucu Atamış öldürüldü. Onun yerine vezir tayin edilen Abdullah Ebu Salih'i de Küçük Buğa Samarra'dan kovdu.[221]

Türkler kendi aralarında savaşıyor, halifeleri ise top gibi oynatıyorlar.[222]

Bin Tabataba et-Tigtaga bu konuda görüşlerini şöyle ifade diyor: Halife onların (Türklerin -*E.E.*) elinde esir gibiydi. İsteseydiler görevde tutar, uzaklaştırır veya öldürürdüler.[223]

Hilafette büyük bir kargaşa hüküm sürüyordu. 861 yılından 870 yılına kadar ara çekişmelerinde beş halife (Mütevekkil, Müntezir, Müste'in, Mü'tezz, Mühtedi -*E.E.*) ve hilafetin yedi ünlü ordu komutanı (Bağır Türki, Atamış, Vasif, Vasif'in oğlu Salih, Küçük Buğa, Küçük Buğa'nın oğlu Muhammed, Bayıkbak -*E.E.*) öldürülmüştü. Bunlardan Atamış, Mü'tezz ve Vasifin öldürülmesinde esas sebeplerden biri de ordunun maaşını ödemek için hilafet hazinesinden bile para bulunamamasıydı.[224]

"Türkler Vasifi öldürdükten sonra da 255 yılının Receb ayına (869 yılı Haziran-Temmuz) kadar kendi haklarını almamışlardı. Onlar Mü'tezz'in yanına gittiler. O toplam 50 bin dinar vermeliydi".[225]

"Beyt'ül-Mal'da da hiç bir şey bulunmadığından"[226] Türkler Mü'tezz'i öldürdüler.

Elbette bütün bunları vurgulamakta amaç Babekîler hareketinin hilafetin çöküşündeki yerini belli ölçüde de olsa tayin etmektir. Çünki 837 yılında Babekîlere karşı savaşan askerlerin hakkını ödemek için 30 milyon dirhem (2 milyon dinar *E.E.*)[227] gönderen Abbasiler hilafeti Mü'tezz'in döneminde 50 bin dinar bulamadı.

Öte yandan Babekîler hareketinin etkisi sonucunda merkezi hakimiyeti ele geçiren Türkler hilafetin parçalanmasını hızlandırıp hilafetin ve halifelerin kaderini belirlemeğe başladılar.

Bin Tabataba görüşlerini şöyle ifade ediyor: "Mü'tezz hilafet tahtına otururken... müneccimleri huzuruna getirdiler ve söylettiler: Bakın (görelim) O, (Mü'tezz -*E.E.*) kaç yıl halifelikte kalacak?.. Mecliste bulunanlardan biri şöyle demiştir: Türkler istedikleri sürece".[228]

Halife Mü'tezz Küçük Buğa'nın korkusundan sürekli silahlı geziyor, hatta gece uyurken bile silahını çıkarmıyordu.[229]

Mes'udî yazıyor ki, O (Mü'tezz -*E.E.*) "(Küçük) Buğa'nın gökten yanına inebileceği veya aniden karşısına çıkabileceğinden"[230] korkuyor ve bunu açıkça ifade ediyordu.

Bizce Abbasilerin merkezi hakimiyette tuttukları "mevki" kaynaklardan alınan bu küçük örneklerden biliniyor. Peki, hilafetin durumu nasıldı?

Daha önce de belirtildiği gibi, Kafkaslar hilafetten uzaklaşmış, Horasan'da Tahirîler ve Kuzey Afrika'da Eğlebiler serbest hareket etmeğe başlamışlardı.

860 yılından 870 yılına kadar pek çok eyalet canişin ve memurları hilafetin zayıflığından merkezi hakimiyet uğrunda devam eden çekişmelerin ortaya çıkardığı kargaşadan yararlanarak hilafete tabi olmaktan imtina ediyor, bazıları ise hilafetten yeni topraklar koparıyordu.

863 yılında Taberistan[231] ve Deylem'de[232] Aleviler devletinin temeli koyuldu. Bu devletin kurucusu Hasan bin Zeyd olduğu için Zeydiler devleti olarak da tanınır.

Secistan'a sahip olan Yakub bin Leys es-Seffar[233] 248(862) yılında Herat'a doğru hareket etti.[234] 868 yılında O Herat'ı ele geçirip 255 (869) yılında[235] Kırnam'ı istila etti.

B.Zahoder Yakub bin Leys'in bu başarılı hücumunu sanatkârlar ve köylüler arasında güçlü destekleri olan, Herat'ta ve onun çevresinde yaşayan Hürremîlerin ona yardımı ile izah ediyor.[236]

Böylece hilafetin doğu eyaletlerinde yeni bir bağımsız devlet kuruldu. Öte yandan Orta Asya'da Semaniler gitgide güçleniyordu.

256 (870) yılında Filistin ve Urdu'nun canisini İsa bin Şeyh Demeşk'i kuşattı. O daha sonra Mısır'a ve bütün Şam'a sahip olmak arzusundaydı ki, bu konuyu Tolunoğulları Devleti ile ilgili ikinci bölümde ele alacağız.

868 yılında Mısır'da Tulunoğulları Devleti'nin kuruluş süreci başladı. Böylece hilafette ilk bağımsız Türk sülalesi hakimiyeti sağlıyordu.

9. yüzyılın 60'lı yıllarının sonunda Abbasiler hilafeti için daha tehlikeli olan Zenciler isyanı alevlenmeye başladı. Bununla da geçici de olsa hilafetin merkezini oluşturan Irak'ta büyük bir eyalet Abbasilerin hakimiyetinden çıktı ve Zenciler isyanı hilafet için büyük bir tehlikeye dönüştü.

9. yüzyılda Abbasiler hilafeti küçük bir emirliği hatırlatacak derecede küçüldü. Büyük bir imparatorluğun böyle çöküşü ve parçalanmasındaki esas sebep ise 816-837 yıllarda meydana gelen Babekîler hareketi olmuştur.

"Babekîler hareketi güçlü Abbasiler devletinin ayrı ayrı devletlere parçalanmasını belirleyen asıl siyasî güçlerden biri"[237] olmasının yanısıra üstelik en önemli sebeptir.

7. yüzyılın sonlarında Çin sınırlarında ve Orta Asya'da işgalci politikalar yürüten Abbasiler, Babekîler hareketinden sonra hilafete tabi olan ülkelerin yanısıra, kendi nüfuzlarını Bağdad'ta bile koruyamadılar.

Babekîler hareketi Çin, Orta Asya ve Bizans'ı ağır savaşlardan kurtardı.

Bütün bunları araştırarak genel sonuçlara varabiliriz:

- Babekîler hareketi Abbasilerin iktisadî gücünü mahvetti.
- Öte yandan hilafetin hakimiyet gücünün esas unsuru olan ordusu dağıldı ve bunun sonucunda da Abbasiler için sonradan güçlü bir tehlike - Türklerden oluşan ordu kuruldu.
- Hilafetin tabiiliğinde olmayan halkların Abbasilerle savaş tehlikesini ortadan kaldırdı.
- Abbasiler hilafetinin parçalanması ile ilişkin olarak yarıbağımsız ve bağımsız ülkelerde feodal ilişkiler hızla gelişti. Abbasiler hegemonyasından kurtulan feodallar ülkeden topladıkları haracı artık hilafet hazinesine göndermiyor, kendi topraklarında sarfediyordu ki, bu da feodal üretim usulünü hakim güce döndermişti. Sulama şebekeleri kuruluyordu. Bununla ilişkin olarak "köylülerin durumu belli ölçüde iyileşmeğe"[238] başlıyordu. Üretim sahalarının gelişmesine dikkat gösteriliyordu. Topraktan yüksek gelir elde ediliyor, hatta zengin esnaflar bile büyük topraklar alyorlardı ki, bu durum feodal toprak mülkiyetinin gelişmesine neden oluyordu.
- Kanallar yapılıyor, bentler, barajlar inşa ediliyor, hayvan gücü ve elle çalıştırılan değirmenlerin yerini su ile çalışan değirmenler alıyordu.
- Bu devirde dokumacılık, testicilik, kağıt tekniği ile birlikte metal imalatı da gelişiyor[239] ayrı ayrı vilayetler, ülkeler arasında ticaret mallarının alım-satımı gitgide artıyordu. Bütün Yakın ve Orta Doğu'da büyük ölçüde ekonomik canlanma başlamıştı. Bununla ilişkin olarak ilim, medeniyet de süratle gelişiyordu.

Bunun yanısıra Babekîler hareketinin etkisi altında tarikatların ideolojik mücadelesi daha da şiddetleniyordu. İslam kurallarına karşı mücadele başlatan bazı yeni gruplar, tarikatlar da kuruluyordu. Bazı tarihçiler tarafından İsmailî sayılan Karmatlılar bile dini ayinlerin icrasına önem vermiyor, Kur'an'da yazılanlara itikad göstermiyorlardı. Mekke'ye ziyarete gidenleri ya geri gönderiyor, ya da mallarını soyup talıyor ve işgence ediyorlardı. Çok ilginçtir ki, Karmatlılar 171 (929) yılında[240] Mekke'ye hücum edip şehri dağıttıktan ve hacı adaylarını soyduktan sonra Ka'be'deki Kara taşı da başkentleri el-Hesa şehrine götürmüşlerdi.

Abbasiler hilafetinin parçalanması feodal ilişkilerin gelişmesi için geniş imkanlar yarattı. Gittikçe güçlenmeye başlayan feodallerin menfaatleri çatıştığı için aralarında şiddetli mücadeleler başladı ve bu mücadeleler savaşlara neden oluyordu.

Böyle bir durumda hür düşünce için uygun ortam doğmuştu. Bununla ilişkin olarak, ideolojik mücadele daha çeşitli üstelik şiddetli ve bir birine ters biçim alıyordu. Mücadele uzun süre kalemle yürütülüyor, çoğunluğunda ise sonuçta kılıçlara el atılıyordu.

Böyle bir ortam Yakın ve Orta Doğu düşüncesinin oluşması ve gelişmesinde önemli rol oynadı.

Abbasiler hilafetinin parçalanması sonucunda meydana çıkan pek çok yarıbağımsız ve bağımsız devletler böyle bir ortamda faaliyet gösterdiler.

Tolunoğulları Devleti bu tür devletlerin tipik bir örneğidir. Ancak kendisine has siyasî yapıya ve ekonomik, sosyal düzene sahiptir.

İkinci Bölüm

TOLUNOĞULLARI DEVLETİ'NİN KURULUŞU

A) KURULUŞU VE GELİŞMESİ

Tolunoğulları Devleti hakkında ortaçağdan başlayarak günümüze kadar çeşitli boyutlarda eserler yazılmasına rağmen, bu sahada yine de yeterli çalışmaların yapılmadığı görülmektedir. Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda da yanlışlıklar ve bir birini yalanlayan deliller ve görüşler yer almaktadır.

Bu deliller ve görüşlerin yanlış ve karışık oluşu bir yandan araştırmanın doğru yürütülmesinde zorluklara yol açarken, öte yandan da kesin fikirler elde etme imkanını zorlaştırmaktadır.

Kurulduğu günden yıkıldığı güne kadar 36 yıl, 3 buçuk ay varlığını devam ettiren (23 Ramazan 254 1-2 Rebi el-evvel = 15 Eylül 868 yılından 11-12 Ocak 905 yılına kadar) Tolunoğulları Devleti hakkında ortaçağ kaynaklarında kesin bilgilerin olmasına rağmen, son yüzyılda yazılmış bir çok tarihi eserde bu kesin bilgilerin net olarak kaydedilmediği görülmektedir.

A.Müller Tolunoğulları'nın iktidarının 37 yıl sürdüğünü[1], A.Krımski ise 40 yıl[2] olduğunu gösterir. Bazıları ise bu devletin genel siyasî durumunu doğru belirlememiştir. Örneğin, N.Medrükov sülalenin ilk beği Ahmed bin Tolun'u "Mısır ve Suriye'nin yarıbağımsız hakemi"[3] olarak gösterir. Halbuki, Ahmed bin Tolun Suriye topraklarında hakimiyetini sağladığı dönemde tam bağımsız olmuştur ki, bu konuya ileride ayrıntılı olarak değinilecektir.

Genel hatlarıyla ele alındığında Tolunoğulları Devleti bağımsız bir devlet olmuştur. Ancak bunun yanısıra sülalenin bazı temsilcilerinin hakimiyeti döneminde bu devlet hilafete haraç vermeğe başlamıştır ki, bu da tam bağımsızlık sayılamaz. Bunun için de Abbasiler hilafetinin parçalanması sonucunda kurulmuş bu tür devletlerin belirli zamanlarda yarıbağımsız, diğer bir zamanda ise tam bağımsız olmaları kaydedilmelidir ki, bu da onları biri birinden ayırır. Çeşitli dönemde tam bağımsız olan Tolunoğulları, Saffari, Saci, İhşidi ve Karmet devletleri bu yönden Tahiri, Samani ve Eğlebi devletlerinden ayrılırlar. Çünki söz konusu devletlerden Tolunoğulları ve diğerleri belirli dönemlerde hilafete vergi vermemiş, halifenin ismini Cuma günü okunan hutbeden tamamen çıkarmış, hatta onlara kendilerine tabi camilerde lanetler okutmuşlar. Tolunoğulları ve Saffariler bir dönem daha ileri giderek kendi adlarına sikke bastırmış, halifenin adını sikkeye yazdırmamışlardır. Üstelik bu olay Arap hilafeti kurulduktan söz konusu

döneme kadar ilk kez gerçekleştirilmişti. Bütün bunlar ise tam bağımsızlığın en açık örnekleri idi.

Tolunoğulları Devleti bu tür devletlerin ilkidir. Bu devletin kuruluşu ve tam bağımsızlığa ulaşması bir yönüyle siyasî ve sosyal olaylarla ilgili iken, diğer yönüyle sülalenin beği Ahmed bin Tolun'un[4] faaliyeti ile de ilgilidir. Ahmed'in babası Tolun[5] Orta Asya Türklerinden[6] Oğuzlardan[7] olup, Buhara[8] hakemi Nuh bin Esad bin Saman (es-Samani)[9] tarafından mal, binek atları ve kölelerden[10] oluşan hediyeler arasında hicri takvimin 200 (815-816) yılında[11] Me'mun'a bağışlanmıştı.

Me'mun o dönemde Horasan'da idi. Onun gönderdiği ordu kardeşi Emin'i öldürmüş, halifelik ona kalmıştı. O, şimdilik Bağdad'da yaşamak istemiyor ve bunun için bir takım faaliyetlerde bulunuyordu. Me'mun bu amaçla ordusunu güçlendirdi. Emin'in döneminde hilafetin Doğu vilayetlerine vali olan Me'mun Orta Asya'da bir çok Türk tayfası ile savaşmış ve kendi nüfuzunu bu bölgelere kabul ettirmişti. Ancak onun nüfuzu çok güçlü değildi. Bunun için de yerli feodalların desteğini kazanmaya çalışmış, Türklerden ordusu için de asker toplamıştı.

Aynı dönemde Orta Asya'daki büyük arazi sahibi feodallardan biri olan Nuh bin Esad es-Samani, Me'mun Horasan'dayken ona büyük hediyeler vererek kendi konumunu güçlendirmek istemiştir. Me'mun'un ihtiyacını düşünerek, bu feodallar ona hediyeler arasında, orduya elverişli Türk gençlerini de gönderiyordular. Bu dönemden itibaren hilafet ordusunda Türk unsurları çoğalmaya başladı. Tolun da bu yolla Me'mun'un sarayına girmişti.

818. yılın Ağustos ayında[12] Me'mun'la birlikte onun mevalileri de Bağdad'a gelmişti. Bundan sonra Tolun Bağdad'da hizmet etmeğe başlamış ve yeteneği ve becerisi sayesinde sarayda emirlik rütbesine kadar yükselmişti.[13] Me'mun öldükten (833) sonra da Tolun bu görevde kalmıştı. Oğlu Ahmed hicri 220. yıl[14] 23 Ramazan'da (835. yıl, 20 Eylül)[15] Bağdad'da doğmuştur.

Bin Helligan Ahmed'in Samarra'da doğduğunu[16] söyler.

Bin Teğriberdi ise: "Onun (Tolun *-E.E.*) oğlu Ahmed'in 220 yılında veya 214 (829) yılında Bağdad'da (ayrıca) Samarra'da doğduğunu"[17] belirtir.

G.Gayl da Bin Teğriberdi'nin söylediklerini olduğu gibi vermiş, kendi fikrini belirtmemiştir.[18]

Mevcut bütün kaynaklarda Ahmed bin Tolun'un doğum tarihinin gerek 214 (829) yılını, gerekse 220 (835) yılını kabul etsek bile her iki halde de onun Samarra'da doğduğu iddiasının dayanağı yoktur. Bilindiği gibi Samarra şehri 836 yılında kurulmuştur.[19] Türkler Bağdad'tan Samarra'ya göçürülürken[20]

Tolun'un ailesi de oraya göçmüş ve Ahmed Samarra'da büyüyüp eğitim görmüştür. Bu dönemde Samarra hilafetin ikametgahından daha çok bir ordugahı hatırlatıyordu. Şehir askeri kamplara bölünmüş ve orada savaş eğitimleri yapılıyordu. Ayrıca nüfusun bir Türk şehri olduğunu hatırlatıyordu. Şehirde hakim dil ise Türk diliydi. Hatta bazı ordu komutanları halife ile konuşmalarda tercümecilerden faydalanıyordular. Türk çocukları ve gençleri ise çeşitli eğitimler alıp Arap dilini, şeriatı ve askerî kuralları öğreniyordular. Ahmed bin Tolun da böyle bir ortamda büyümüştü. O oldukça yetenekli, becerikliydi.[21] Ahmed'in annesi Kasım[22] Tolun'un cariyelerinden biridir. Daha sonra Samarra'da yaşarken onun bir kardeşi ve iki bacısı da doğmuştur ki, oğlanın ismi Musa[23], kızların ismi ise Hebsiyye ve Semane[24] idi.

240 (854-855) yılında[25] Tolun öldü. O, ölümünden kısa bir süre önce halife Mütevekkil'i koruyan özel birliğin (heres)[26] komutanı idi.[27] Mütevekkil (847-861) Tolun'un görevini oğlu Ahmed'e verdi.[28]

Bin Teğriberdi'ye göre o görevini başarıyla yapar, bunun yanısıra imkan buldukça Türklere ve onların çocuklarına yardım ederdi.[29]

Tolun öldükten sonra Ahmed'in annesi Bayıkbak[30] isimli bir Türk emiriyle evlenmiş ve aile onun himayesine geçmişti.

Ahmed bin Tolun ise Yargüç[31] isimli diğer bir Türk komutanın Hatun isimli kızı ile evlenmişti ki, bu komutan Ahmed, Mısır'da canişin görevini üstlendiğinde onun bütün yönetimi ele geçirmesine yardımcı olmuştu. Ahmed'in Hatun'dan 242 (856-857) yılında Abbas isimli oğlu olmuştur. O bazen Ebu-l-Abbas Ahmed bin Tolun olarak da tanınır.[32] Ahmed'in Hatun'dan Fatime[33] isimli bir kızı da olmuştur.

Ahmed babasının ölümündan bir süre sonra cihad savaşı için halife Mütevekkil'in veziri Ubeydullah bin Yahya bin Hakan'dan[34] Tartus şehrinin[35] onun himayesine verilmesini rica eder ve izin aldıktan sonra oraya gider.

Mevcut kaynak litaratürlerde Ahmed bin Tolun'un Samarra'dan Tartus'a ne zaman gittiği gösterilmiyor. Ancak onun yedi yıla yakın Tartus'ta kaldığı, orada şeriata, fıkh ve çeşitli ilmi toplantılara katıldığı; Hanefi, Şafii mezheplerine ait hadisleri, sufi[36] âlimlerinin konuşmalarını dinlediği ve Tartus'un Bizanslılara karşı savunulmasına katıldığı yer alır. O, sonradan annesini görmek amacıyla Samarra'ya gelmiş[37] ve bir daha Tartus'a geri dönmemiştir. Ahmed bin Tolun birliği ile Samarra'ya gelirken yolda er-Ruha[38] kalesinde eşkiyaların[39] hücumuna maruz kalmıştır. Bu savaşta Ahmed adamları ile eşkıyaların bir kısmını öldürmüş kalanları ise kaçmağa mecbur etmiştir.

Bizans'tan dönen ticaret kervanı da onlarla birlikte Samarra'ya gidiyordu. Kervanda halife Müste'in'in (862-865) hizmetçisi de varmış ve

Konstantinopol'dan, imparatordan halifeye değerli hediyeler ve giyim eşyaları getiriyormuş; bu eşyaları eşkiyalar ele geçirmişse de, Ahmed bin Tolun onları geri almıştır.

Onlar Samarra'ya ulaştıktan sonra halife hizmetçisi aracılığıyla bu olaydan haberdar olur.

Müste'in Ahmed'e gizli olarak[40] aynı hizmetçisi ile bin dinar gönderir ve Ahmed'e "özel rağbet beslediğini ve bir daha saraya geldiğinde onunla tanışmak istediğini"[41] söylemesini emreder.

Bin Teğriberdi eserinde: "Bin Tolun'un (Ahmed *-E.E.*) Türklerle birlikte halifenin hizmetinde bulunduğu zaman halife (Müste'in'in) ona gizli selam verdiğini"[42] belirtir.

Halife gücünü o denli yitirmişti ki, hatta pek çok kişiye karşı düşüncelerini bile açık belirtmek gücünde değildi. Ancak bilinen bir gerçek vardı. Halife, Ahmed'in gösterdiği şucaete göre, ona Meyyas isimli bir cariye bağışlamış ve ondan 250 yılının Muharrem ayının 15'inde (27 Şubat 864 yılı)[43] oğlu Humaraveyh olmuştur.[44]

Bütün bu söylenilenlerden anlaşılıyor ki, Ahmed bin Tolun'un Tartus'tan döndüğü tarih 864 yılına (oğlu Humaraveyh'in doğduğu yıl) rastlar.

Ahmed'in Tartus'da yedi yıla yakın yaşadığı ve oraya gitmek için yalnız oğlu Abbas doğduktan (856 yılı) sonra vezirden izin istediğini[45] gösteren tarihi bilgilerden şöyle bir sonuca varmak mümkündür. Ahmed, 856 yılının ortalarında Samarra'dan Tartus'a gitmiş ve oradan 863 yılının ilk aylarında geri dönmüştür.

Ahmed Tartus'tan döndükten sonra Samarra'da yaşamaya başlar. O dönemde Samarra ve Bağdad'da büyük bir karmaşa hakimdi. Türkler halifeleri siyasî faaliyet sahnelerinden uzaklaştırmış[46], aralarında hakimiyet mücadelesi başlamıştı. Bu mücadelede ise Abbasiler sülalesinin bu veya diğer temsilcilerinden faydalanıyordular.

Bağır, Küçük Buğa ve Vasif halife Müste'in'i (862-866) kendi nüfuzları altında tutuyordu. Bağır'ın nüfuzu daha güçlüydü ve çok sayıda ikta sahibiydi.[47] Bu iktaları ise onun atadığı vekiller yönetiyordu.

Bağır bu vekillerden birisi olan bin Mariye'ni hapsetmiş ve öldürmek istemiş, buna karşılık Mariye hilafette yüksek görevde bulunan Delil'e sığındığı için Bağır her ikisini de ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Ancak Küçük Buğa buna izin vermeyince onların arasında ihtilaf doğmuştur. Ancak Bağır'ın nüfuzu çok güçlü idi.[48] O, bin Mariye'yi, Delil'i, Müste'in'i[49] öldürtmek, Küçük Buğa'yı ve Vasif'i ortadan kaldırmak istiyordu.[50] Küçük Buğa ve Vasif birleşip Bağır'ı

hapsederler. Samarra'da büyük olaylar olur. Türkler el-Cevsag'ı, "" kuşatmaya alıp[51] , Bağır'ın onlara verilmesini isterler.

251 (865) yılında[52] Vasif'le Küçük Buğa Bağır'ı öldürttürür. Onlar Müste'in'i de alıp kendi taraftarları ile kayığa[53] binerek gizlice Bağdad'a kaçarlar.[54]

Müstein 251 yılı 5 Muharrem'de (6 Şubat 865)[55] Bağdad'a ulaşır. Küçük Buğa ve Vasif Müste'in'i orada hakim olan Muhammed bin Tahir'in evinde[56] saklarlar. Fars ve Araplardan[57] oluşan hilafet polisinin[58] (şurte) başkanı Muhammed bin Tahir Müste'in'i savunmaya başlar.[59] Türklerden bir az bölümü de onlarla birliktedir..[60]

Samarra'da yaşayan Türkler Müste'in'den geri dönmesini talep ederler. Müste'in ise birlikte olduğu Türklerin talebine göre geri dönmeğe itiraz eder. Halife, Vasif ve Küçük Buğa'nın elinde esir olmuştu. Adı bilinmeyen bir şair tarafından söylenmiş ve ortaçağ kaynaklarının çoğunluğunda rastlanılan bu beyit Müste'in'in o dönemdeki Bağdad hayatına aittir:

خليفة في قفص بين وصيف وبغ
يقول ما قال له كما تقول البعباء

Halife fi gefesin beyne Vasif ve Buğa
Yegulu me gale lehu keme tegulu-l-bebbeğe.[61]

(Halife Vasif ve Buğa'nın arasında bir kafestedir. Onların (Vasif ve Küçük Buğa'nın -*E.E.*) ona söylediklerini o, papağan gibi tekrar ediyor).

Böylece Bağdad'tan red cevabı alan Türkler halifenin Samarra'ya gelmesini yasaklayarak, onun halifelikten ayrıldığını ilan ettiler, sonra ise Mütevekkil'in oğlu Mü'tezz'i hapisten[62] çıkararak[63] Müste'in'in yerine seçtiler. 251 yılının Muharrem ayında (Şubat 865)[64] Samarra'da Mü'tezz'e biat edilir. Böylece hilafette iki başlılık başlar. Yakubi[65], Taberi[66], bin Patrik[67], Mes'udi[68], Suyuti[69] gibi ortaçağ tarihçilerinin verdikleri bilgilerden 250 yılının Zu-l-hicce ayında (Ocak 865) Türk ordu komutanlarının (Bağır, Vasif ve Küçük Buğa) ihtilafı sonucunda Müste'in'le (862 Şubat-866 Ocak) Mü'tezz arasında da halifelik uğrunda mücadelenin başladığı anlaşılmaktadır.

Daha önce de belirtildiği gibi, Abbasiler sülalesinin temsilcileri hiç bir faaliyet gösteremiyordular, ancak Türkler onların bazılarını ihtiyaç duydukları zaman ileri sürmekte, gerekli görmedikleri zamanlarda ise geri çekmekteydiler. Şimdi de durum böyle bir şekil almıştı. Türklerin bir bölümü daha doğrusu küçük bir bölümü Müste'in'i diğer bir bölümü ise Mü'tezz'i sanki satranç tahtası üzerine çıkarmıştı. Aslında mücadele yine de Türklerden oluşan ordu komutanları arasındaydı. Halifeler ise oyuncak[70] gibi oynatılıyordu.

251 yılı Muharrem ayının 23'ünde (24 Şubat 865)[71] Türklerden oluşan 50 bin

kişilik bir ordu[72] Mü'tezz'in kardeşi Ebu Ahmed el-Müveffeg'in komutası altında Bağdad'a doğru hücum başlatır ve Bağdad'ı kuşatma altında tutarlar.

"Samarra'dan gelenler yine de Müste'in'in geri dönmesini isterler ve onlar ondan sonra veliahd Mü'tezz'in halife olması şartını ileri sürerler. Müste'in bu şartı reddetmiştir.[73]

Savaş başlar, bir yıl süren savaş boyunca taraflar aralıklarla üstünlüğü ele geçirirler.[74]

Neredeyse bir yıl süren savaşta Bayıkbak Küçük Buğa'nın komutası altında olduğu için Müste'in'i savunur. Mü'tezz'i savunan Türklerle savaşa katılmıştı. Birinci çarpışmada o, Ebu Saç tarafından mağlup edilirse[75] de askerî faaliyetini devam ettirir bazı siyasî olaylarda aktif rol oynar. Ancak bunun yanısıra Samarra'dan gelen Türkler gitgide hücumlarını şiddetlendirirler. Bununla da ilişkili olarak hilafetin her yerinde karmaşa başlar. Genel durum hem Bağdad'da hem de Samarra'da kötüleşir.

Yakubi bu dönem Bağdad ve Samarra'da fiyatların arttığını, gıda sıkıntısının başladığını gösterir.[76]

Pazarlarda gıda maddeleri gitgide azalır, tahılın fiyatı görülmemiş ölçüde yükselmiştir.[77]

İstediklerinin gerçekleşmediğini gören Vasif ve Küçük Buğa Müste'in'i savunmaktan vazgeçerler. Zor durumdan çıkmak için çaba harcayan Müste'in'in bütün çabaları boşa çıkar. Durumun gerginliğinden telaşa kapılan Müste'in barış isteyip, 252 yılının Muharrem ayında (Ocak 866)[78] halifelikten çekilmeye mecbur olur ve yerini Mü'tezz'e bırakarak ona biat eder.

Mü'tezz'e ikinci kez 252 yılı Muharrem ayının 23'ünde (3 Şubat 866)[79] Bağdad'da[80] biat edildi. Mısır, Filistin, İsfahan[81] ve Halep[82] hariç diğer eyaletlerde Mü'tezz'e biat ettiler. Sonradan yukarıda isimleri geçen eyaletlere gönderilen orduların baskıları sonucunda onların canişin ve valileri Mü'tezz'in halifeliğini tanımaya mecbur oldular.[83]

Tahttan düşürülen Müste'in'in Mekke'ye gitmesini yasaklayarak onu Vasit'e[84] gönderdiler.[85] Rivayete göre Müste'in'e bir müvekkil seçmek gerekirmiş. O da Ahmed bin Tolun'u istemiştir.[86]

Cemaleddin el-Ezdi'ye göre Mü'tezz onu (bin Tolun'u -*E.E.*) Müste'in'e vekil tayin etti.[87] Ahmed Müste'in'le iyi geçinir, ona gezme ve avlanma imkanı sağlardı.

Türklerin baskısı altında halife Mü'tezz'in annesi Gebihe'nin[88] baskısı ile Ahmed bin Tolun'dan[89] Müste'in'i öldürmesi, karşılığında Mü'tezz'in ona

Vasit'in valiliğini vaat ettiği bildirilir.[90] Ancak bin Tolun bu işe razı olmadığı[91] için, Türkler[92] 252 yılı Ramazan ayında (Eylül-Ekim 866)[93] saray muhafızlarından Seid bin Salih'i[94] gönderip Ahmed bin Tolun'a Müste'in'i ona teslim etmesini bildirirler.[95] O, Müste'in'i Seid'e teslim eder. Seid ise 252 yılı[96] Şevval ayının 3'ünde (17 Ekim 866)[97] Müste'in'in kafasını kesip Mü'tezz'e getirir.[98]

Ahmed bin Tolun Müste'in'in cesetini kefene sarıp defneder.[99] Daha sonra Samarra'ya dönerek orada yaşamaya başlar.

Bu zamanlar halife Mü'tezz Türklerin elinde yeni bir oyuncak olarak onların isteklerini yerine getiriyordu. O esasen Türklerden oluşan ordu komutanlarına geniş topraklar veriyor, hatta bir ülkeyi bile tamamen onlara teslim ediyordu.

Bazen halifeler bunu kendisi için tehlikeli saydığı kişileri başkentten uzaklaştırmak amacı ile uygulardılar. Bazen ise onların rağbetini kazanmak için vilayetleri bütünlükle toprak payı halinde bağışlamaya mecbur olurdular.[100] "İkta" adlanan bu tür pay topraklarının sahipleri ise o araziden gelen haracın bir bölümünü ordu ve ülkenin dahilinde bazı işler için sarfeder, belirli miktarını hilafetin hazinesine verir, kalanını ise kendileri için ayırırdılar.

Bu komutanlardan bazıları (örneğin, Bağır, Büyük Buğa, Küçük Buğa, Vasif ve diğerleri) halifenin yanında kalır, onlara verilen iktayı yönetmek için kendilerinin seçtiği yardımcılarını gönderirdiler. O yardımcılar ise genellikle düşük rütbeli Türk subayları olurdu.

Merkezi hakimiyette bu zamanlar Bayıkbak aktif rol oynuyordu. Bilindiği gibi Bayıkbak Müste'in'i savunan Küçük Buğa'nın komutası altında olan Türk bölüğünün komutanlarından biriydi. Müste'in düşürüldükten sonra Küçük Buğa ve Vasif Bağdad'da kalmaya mecbur oldular. Bağdad polisinin başkanı da Muhammed bin Abdullah idi. 252 (866) yılının Rebi-el-evvel ayında (Mart-Nisan) yani Mü'tezz'e Bağdad'ta biat edilmeye başlandığı tarihten iki ay geçmeden, Mü'tezz Muhammed bin Abdullah'a Küçük Buğa ile Vasif'in ve onların taraftarlarının adlarının ordu divanından çıkarılmasını ister.[101] Sonra Mü'tezz Muhammed bin Ebu Avn isimli polis başkanı aracılığıyla onları öldürtmek isterse[102] de Samarra'daki tanıdıklarının bu haberi vaktinde Küçük Buğa ve Vasife ulaştırması öldürme olayını önler. Onlar tedbir alarak kendilerini savunurlar. Çeşitli gelişmelerden onlara halife Mü'tezz onları bağışlar ve Türklerin talebine göre onları Samarra'ya davet eder. Mü'tezz'in mektubunu Bayıkbak Samarra'dan Bağdad'a getirir.[103] 300 kişilik bir bölük de onun komutasındadır. Bu ordu Vasif ve Küçük Buğa'yı savunmak için hazırlanmıştı. Vasif ve Küçük Buğa Samarra'ya geldikten sonra Mü'tezz onlara önceki görevlerini verir.

Daha sonraları Bayıkbak'ın faaliyet sahasının genişlediğini görmekteyiz.

Türklerle Mağribliler arasındaki şiddetli ihtilaf sonucunda pek çok savaşlar yaşanır. Türkler Bayıkbak'ın evine toplanırlar.[104] Anlaşılıyor ki, bu tefrikayı Mağribliler başlatmıştır. Bu durum Türklerin kendilerini haddinden fazla ağa gibi görmelerinden ileri gelmektedir. Taberi'ye göre Mağribliler Türklere: "Her gün bir halife öldürerek yeni birisini halife ilan ediyor, vezir öldürüyorsunuz"[105] diye itirazlarını bildiriyordular.

Mağriblilerin Türklere karşı olmaları her şeyden önce Mü'tezz'in politikası ile ilgiliydi. Yeni halife Türklerin kontrolünden kurtulmak için Mağriblileri onlara karşı kışkırtmaya çalışıyordu.

K.Brokkelman'a göre Mü'tezz kendisini koruyan alayı Türklere karşı kullanmak için Mağriblilerden oluşturmaya çalışıyordu.[106] Bundan anlaşılıyor ki, Mağriblilerin Türklere karşı savaşmasının esas sebeplerinden birisi de budur. Ancak kısa bir süre sonra Bayıkbak Mağriblilerin iki ünlü komutanını öldürttürür[107] ve Mağriblileri susturur. Böylece, Mü'tezz'in mağriblilerin desteğini sağlamak amacıyla hazırladığı ilk plan boşa çıkar.

253 (867) yılında Vasif maaşlarını alamayan askerler tarafından öldürülür. Onun bütün görevleri ise Küçük Buğa'ya verilir.[108] Buğa hilafette bir numaralı şahsiyet olarak kabul görür. Mü'tezz Küçük Buğa'nın korkusundan hatta yatarken bile silahlarını soyunmazmış. Küçük Buğa Mü'tezz'i öldürmek ister[109] ancak plan başarılı olmaz. Çünkü aynı dönemde Küçük Buğa, Bayıkbak'ı tahkir ettiği için Bayıkbak ondan uzaklaşmış ve kendi birliği ile ordudan ayrılmıştı. Bayıkbak Küçük Buğa'dan korkuyor[110] ve onu ortadan kaldırmak için fırsat gözlüyordu. Sonuçta Mü'tezz'le Bayıkbak ittifak kurar. 254 (868) yılında Bayıkbak Küçük Buğa'yı öldürttürür.[111] O, bundan sonra büyük güç toplayıp Türklere önderlik etmeye başlar. Türkler halife Mü'tezz'i sıkıştırmaya[112] başlar. O dönemde Mü'tezz Mısır'ı Bayıkbak'a toprak payı olarak vermişti.[113] O ise oğulluğu[114] Ahmed bin Tolun'u[115] emir seçip Mısır'a gönderdi. Ahmed bin Tolun seçme askerleri ile birlikte bir ordu ile 254 yılı[117] Ramazan ayının 23'ünde (15 Eylül 868)[118] Mısır'a[119] girdi. Bin Tolun'un ordu ile gelmesinden amaç, görevinden alınacak valinin herhangi bir itirazına karşı önceden alınmış tedbirdi. Eğer vali ona karşı isyan ederse ordu isyanı bastıracaktı.

Bazı tarihçiler[120] Bin Tolun'un 23 Ramazan 254 yılında (15 Eylül 868) Fustat'a girdiğini belirtirler. Bu tarih Ahmed bin Tolun'un Mısır'a girdiği günden itibaren sayılmalıdır. Çünkü yukarıda belirtildiği gibi bin Helligan'da olduğu gibi Ahmed bin Tolun'u Mısır'a 254 yılı Ramazan ayının 25'inde girdiğini söyleyenlere rastlayabiliriz.

Bu görüş Ahmed'in Fustat'a[121] girdiği tarih olarak alınmalıdır. Çünkü o dönem ulaşımında Mısır'dan Filistin sınırı takip edilerek (o, ancak buradan gidebilirdi, çünkü en yakın ve daha güvenli yol idi) Fustat'a iki günde[122] gidilebilirdi. Böylece 17 Eylül 868 yılında Ahmed bin Tolun gelip Fustat'ta

yerleşti. Bu dönemde Mısır (çağdaş anlamda) nasıl bir askerî, idarî yapıya sahipti? Mısır'ın iktisadî, siyasî, askerî durumu nasıl idi? Elbette bu sorulara genel hatlarıyla da olsa cevab verilmelidir. Bu her şeyden önce Tolunoğulları Devleti'nin nasıl bir zemin üzerinde kurulduğu ve gelişmesi hakkında doğru bilgiler elde etmek için zaruridir.

Bilindiği gibi, hicretin 19 (640) yılında[123] Halife Ömer'in döneminde Arap komutanlarından Emr bin el-As Mısır'a hücum ederek 20 (641) yılına dek, orayı ele geçirdi. O, 3 bin 500 kişilik[124] bir ordu ile İskenderiye hariç Mısır'ın bütün Nil boyunca yerleşen topraklarını zaptetti. 641 yılının sonlarında Antik Mısır'ın (şehir kastediliyor) batısında karargah kurdu ve böylece Fustat şehri kurulmaya başlandı.

Bu müslümanların Mısır ülkesinde[125] kurduğu ilk şehir oldu ve Mısır'ın başkentine dönüştü. Araplar 23-25 yıllarında zaptedebildiler.

Bundan sonra bütün Mısır ülkesi hilafete tabi edildi. Emeviler devrinde Mısır'da ikinci müslüman şehri olan Hilvan inşa edildi. Ancak Fustat başkent olarak kaldı.

Bilindiği gibi, ortaçağ İslâm coğrafyacıları dünyayı yedi iklim bölgesine ayırıyordular. Mısır ülkesinin bir bölümünü ikinci, bir bölümünü ise üçüncü iklim bölgesine dahil ediyordular. Mısır ülkesi Asyot şehrinden güneye ikinci iklime, kuzeyde Akdenize kadar ise üçüncü iklime dahil edilmektedir. "Mısır" ismi altında iki görüş vardır:

1) Önce Mısır şehri kurulmuş, sonradan onun çevresinde Fustat, Geta'i, Kahire şehirleri kurulmuştur.

2) Mısır ülkesidir ki, bunun da arazisi çeşitli zamanlarda büyüyüp küçülmüş ve Mısır ismi ile bazen büyük bir arazi bazen de küçük bir eyalet olarak sayılmıştır.

Megrizi, Heredot ve bin Hordadbeh'den alarak Mısır ülkesinin sınırlarını aşağıdaki gösterildiği gibi tasvir eder ki, bu ortaçağ kaynaklarının çoğunluğunda takriben aynıdır:

"... Mısır arazisinin sınırları er-Rum[127] denizinde İskenderiyye'den başlayıp, Berge'de vahaların arkasına kadar, (oradan) en-Nube (Nubiyye -*E.E.*) ülkesine doğru (uzanır). Daha sonra Asuan yakınlarında en-Nube sınırlarına, Asuan'ın güneyinden el-Gelzem[128] denizine varıncaya kadar es-Sibhe uzanır el-Gelzem'den Turi-Sina'ya kadar devam eder...

Sınırlan El-Eriş'in arkasından Beni İsrail sahrasına (doğru) uzanır, er-Rum denizinde Marra sahiline döner (oradan) ise İskenderiye'ye (ulaşır)".[129]

Müslümanlar tarafından fethedildiği dönemden Mü'tesim'in halifeliğine kadar Mısır ülkesini Arap canişinler idare ettiler. Bilindiği gibi yalnız 826-829 yıllarında Me'mun tarafından gönderilen Abdullah bin Tahir Fars idi.

834 yılında Mü'tesim Mısır valiliğine Türk Aşnas'ı atadı. Aynı yıldan başlayarak Fatimîlerin Mısır'ı işgaline (969 yılına) kadar oranın bütün emir, vali, canişin ve hükümdarları, Enbise bin İshak'ın (233-242 = 852-867) dışında, Türk olmuştur. Enbise bin İshak ise son Arap canişin idi.[130]

Ne Aşnas (834-844) ne İtah (848-849) ne de Vasif ve Küçük Buğa vali seçilirken, Mısır'a gelmemiş, ülkeyi idare etmek için kendi yardımcılarını (naib) göndermişlerdi. Bayıkbak da böyle bir yol izlemişti.

Ahmed bin Tolun Bayıkbak'ın bir yardımcısı olarak Mısır'a geldiği zaman yani 868 yılında ülkenin idarî ve siyasî yapısı nasıldı?

Mısır idarî açıdan bir çok vilayetlere bölünmüştü. Bunlardan önemlileri şunlardır:

1. İskenderiye
2. Berge
3. Dumyat
4. Kırmızı deniz sahili (Mısır'a ait bölümü)
5. Tennis
6. Seid
7. Fustat

Bunlardan Seid nahiyesi ikiye bölünüyordu:[131]

a. Aşağı Seid
b. Yukarı Seid

Adeta Seid, Fustat'la birlikte sayılır ve Mısır olarak tanımlanırdı. Böylece, merkezi Fustat olan eyalet en büyük eyalet idi.

Bayıkbak, Ahmed bin Tolun'u yalnız bu eyalet üzere kendisine yardımcı tayin etmişti.

254 (868) yılında Ahmed bin Tolun dördüncü kişi idi ki, Mısır'a canişin tayin edilmişti. Ondan önceki canişinlerin üçü halife Mü'tezz tarafından atanmışlardı. Bir yılın içinde atanan üç canişinin hiç biri görevinde uzun süre kalamamıştır. Önce Mezahim bin Hakan, onun yerine ise oğlu Ahmed, daha sonra Ulug Tarhan oğlu Erkez[132] atanmıştır.[133] Bunların her üçü de Türk idi. Mezahim bin Hakan öldükten sonra onun yerine oğlunun atanması ise gösteriyor ki, o dönemde canişinlik görevi irsi olarak babadan oğula geçiyordu.

Bütün bu canişinlerden farklı olarak, Ahmed bin Tolun kaydedildiği gibi, halife tarafından değil Bayıkbak tarafından gönderilmişti. Mısır'ın genelde asıl hakimi ve valisi Bayıkbak idi. Bin Tolun'un halife tarafından[134], yahut Bayıkbak tarafından[135] canişin seçilmesi ilk bakışta sanki öyle bir ciddi önem taşımamaktadır. Ancak bunun bazı yönden büyük önemi vardır. Bin Tolun'un halife tarafından atanmış olması normal bir olaydı. Eğer o, Bayıkbak tarafından atanmış ise, bu tamamen farklıdır. Bu iktidarın hangi imtiyazlara sahip olduğunu ve ona verilen iktayı serbest idare edebildiğini gösterir. Bu durum ayrıca özel bir anlam taşır ki, vilayetin idaresi halifeden çok onun valisinin uhdesindedir. Böyle bir özellik Yergüç Mısır'a canişin atandıktan sonra daha net bir biçimde görülür ki, bu konuyu ileride ele alacağız.

Mısır'ın diğer vilayetleri ise çeşitli şahıslara tabiydi. İskenderiyye Ishak bin Dinar'a, Berge Ahmed bin İsa'ya verilmiş, Dumyat, Kırmızı deniz sahili oradaki askerî bölüklerin komutanlarının uhdesine bırakılmıştı.[136] Bütün bunların yanısıra, Mısır'ın mahkeme işlerini oranın kadısı Bekkar bin Kuteybe yürütüyordu.

Bilindiği gibi, Kadı ülkede dini kaide ve kanunlar uygulamanın yanısıra hükümette hukuk işlerini de yürütürdü. Çoğunlukla kadının hükmü canişinin hükmünden daha geçerli olup yerine getirildi. Bundan dolayıdır ki, ortaçağda kadı, aynı zamanda devrinin hukukçusu gibi ele alınmalıdır. Kadıları ise halifeler seçip gönderirdi.

Mısır'ın posta işleri Mü'tezz'in annesi Gebihe'nin hizmetçisi Şegir'e[137] verilmişti. Posta reisi ülke dahilinde meydana gelen bütün olayları çokyönlü kontrol eder küçük bir iş hakkında bile hilafetin merkezine haber verirdi.

Mısır'ın vergi (haraç) işlerinden ise Türk Ahmed bin Muhammed bin el-Müdebbir[138] sorumluydu.

Bu sonuncuların her üçü - kadı Bekkar, posta reisi Şeğir, vergi ağası (sahibul-harac) Ahmed el-Müdebbir - valiye bağlı değil, bağımsız hareket eder ve doğrudan halifeye tabi idiler.

Bütün bu bilgilerden Ahmed bin Tolun'un hangi şartlarda canişinlik görevini yürüttüğü yeterince anlaşılmaktadır. Öte yandan bin Tolun'un canişin tayin edildiği eyaletin bir kısmı eşkiya ve kaçakların diğer bir kısmı ise isyancıların elindeydi. Ayrıca bin Tolun, Mısır'a gelirken hiç bir araziye ve imtiyaza sahip değildi. O, yalnız kendisi ile birlikte getirdiği askerî bölüğün tam yetkili komutanı idi. Bir taraftan ona karşı olan güçlerin tamamen dağınık halde olması, diğer bir taraftan önceler onun babalığının, ondan sonra ise kayınpederinin hilafette birinci adam sayılmaları, üçüncüsü ise şahsi becerisi Ahmed bin Tolun'a büyük başarılar kazandırdı. O, Fustat'ta kendi bölüğünü yerleştirip, büyük bir enerji ile çalışmaya başladı. Gelişinden 34 gün sonra

yani 254 yılı Şevval ayının 19'unda (868 yılı Ekim ayının 21'inde) polis (şurta) idaresini ele geçirip reisini görevden aldı ve yerine Türk Bozan'ı atadı.[139] Aynı yılın Zul-ge'de ayında yani bu olaydan bir ay geçmeden ondan önceki canişin Ergöz Mısır'ı terkederek Mekke'ye gitti.[140]

Ahmed Bin Tolun için en tehlikeli olan Ahmed bin el-Müdebbir idi ki, kurnazlık[141] ve yeni vergi[142] türleri uygulamakta ün kazanmıştı. Ancak bin Tolun'un faaliyetini gören bin el-Müdebbir'in kendisi de ondan çekiniyordu.[143] O, bin Tolun'u elde etmek için on bin dinar değerinde rüşveti hediye[144] adı ile ona gönderir.[145] Ancak Wüstenfeld hem Ali bin Seid (Sa'id) el-Bağdadi'nin, hem de Ahmed bin Müdebbir'in bin Tolun'a on bin dinarlık hediye gönderdiklerini gösterir.[146] Fakat araştırmalara göre bu olay tarihi ispatlardan ziyade rivayete dayandırılmıştır.

Mütevekkil'in halifeliği zamanı Demeşk emirliğine atanan[147] Ahmed bin el-Müdebbir 250 (864) yılından sonra Mısır'ın haracını toplamıştır.[148] Bu devirde onun çok sayıda hizmetçileri vardı ki, onların arasında özel timler de yer alırdı. Bunu bilen Ahmed bin Tolun Müdebbir'in gönderdiği hediyeyi reddederek karşılığında ondan hizmetçilerinden bir kaçını ister.

Ahmed bin el-Müdebbir bu cevab karşısında Bağdad'da halife divanında çalışan tanıdıkları[149] özellikle de kardeşi İbrahim el-Müdebbir'den bin Tolun'un Mısır'dan uzaklaştırılmasını sağlamalarını ister.[150] O, bu işte posta reisi Şegir ile iş birliği yapar.[151]

Bundan haberi olan bin Tolun adamlarına durumu bildirir.[152]

Yukarıda bin Tolun'un üvey babası Bayıkbak'ın halifeyi kontrolde tutan bir bölük Türk askerinin komutanı olduğu belirtilmişti. Bundan anlaşılıyor ki, halife Mü'tezz Bayıkbak'ın etkisiyle bin Müdebbir'in görevden alınmasına[153] razı olmuştur.

255 yılının Recep ayının 24'ünde (12 Temmuz 869 yılı) Vasif'in oğlu Salih et-Türkî'nin komutasındaki Türk askerlerin bir bölüğü halife Mü'tezz'in sarayına girerek onun görevden avrıldığını ilan etmesini isterler. Askerler taleplerini yerine getirdikten sonra Mü'tezz'i bir odaya hapsederek ona yemek ve içecek verilmesini de yasaklarlar. Askerler Receb ayının 27'inde (16 Temmuz) Mü'tezz öldükten sonra onun yerine Vasig'in oğlu Muhtedi'yi seçerler. 869 yılının 18 Temmuz'unda Mü'tezz'in görevden kendi isteği ile ayrıldığı iddia edilir. Buna delil olarak da onun kendi el yazısıyla yazdığı kağıdı (?) okudular ve Muhtedi'ye biat ettiler.[154] Halife Muhtedi Mısır'ın haracının toplanması işini yeniden Ahmed bin Müdebbir'e verdi. Ancak aradan üç ay geçmeden Bayıkbak bin Müdebbir'in görevden alınarak yerine Muhammed bin Hilal'ın atanmasını Ahmed bin Tolun'a bildirdi. Yakubi'ye göre, Bayıkbak'ın isteği yerine getirilmiştir.[155]

A.İ.Hasan'ın verdiği bilgilerden, Kahire'de "Arap abideleri evinde" sergilenen 872 nolu ipek kumaş eşya üzerinde, Muhammed bin Hilal'in Mısır'a 256 (869-870) yılında geldiği yazılmıştır.[156] Bundan da anlaşılıyor ki, Bayıkbak tarafından gönderilen bin Hilal o yıldan itibaren haraç toplama görevine tayin edilmiştir. Kısa bir süre sonra ise bin Tolun, bin el-Müdebbir'i hapseder.[157]

Ahmed bin Tolun Mısır'a geldiği dönemde ülkede eşkiyaların ve hırsızların neredeyse hakim oldukları vurgulanmıştı. Bunlardan bazısı hatta Mısır'ın çeşitli bölgelerine sahip olmuştu.[158] Bin Tolun onlara karşı acımasızca davranarak ülkedeki kargaşayı ortadan kaldırdı. Ancak bu istikrar uzun sürmedi. Çünki Küçük[159] Buğa olarak tanınan bin Muhammed bin Abdullah bin Tabataba'nın önderliğinde 255 yılının Camada-l-ula ayında (Nisan-Mayıs 869)[160] Berge ile İskenderiye arasında el-Kenais adlı[161] yerde köylülerin isyanı başladı. İsyancılar Yukarı Mısır'a (es-Said'e) doğru hareket edip[162] bazı bölgeleri ele geçirdiler. Ahmed bin Tolun isyanın yayılacağından çekinerek özel alayını onların üzerine gönderdi. Aynı yıl Şaban ayının 18'inde[163] (1 Ağustos) isyancılarla Ahmed'in adamları arasında başlayan şiddetli savaşta Küçük Buğa öldürüldü kafası kesilerek Fustat'a götürüldü.[164]

Küçük Buğa'nın isyanı bastırıldı, ancak Yukarı Mısır bin Tolun'a tabi olmadı. Yukarı Mısır'ın çeşitli yerlerinde isyanlar devam ediyordu. Üstelik 253 (867) yılında[165] isyan etmiş, daha sonra geri çekilerek Yukarı Mısır'da yerleşen İbrahim bin Muhammed bin es-Sufi Alevi 255 yılının Zu-l-ge'de (869 Ekim-Kasım) ayında[166] İsna şehrine hücum ederek şehri zapteder.

Yukarı Mısır'ın diğer bir bölümünü ise Abdurrahman el-Umeri (Ömeri -*E.E.*) ele geçirmişti. O, bölgede yaşayan ve Becce () ismiyle bilinen tayfaları yenmiş[167] onları kendi hakimiyeti altına almıştı. Hıristiyan olan Becceler Mısır'ın güneyinde uzak bölgelerde yaşamakta, ülkenin vali ve canişinlerine çeşitli vergiler aynı zamanda can vergisi (cüz'iye) veriyordular. Abdurrahman el-Umeri ise bütün bunları ele geçirmişti.

Böylece çok geçmeden Yukarı Mısır'ın nahiyelerinden biri yeniden isyancıların eline geçer.[168]

256 (870) yılı Ahmed bin Tolun'un faaliyetinin ikinci dönemi olarak tanımlanabilir. Bu yıl Tolunoğulları Devleti'nin kurulup güçlenmesi ve bağımsız olması için esas olan bir sıra olayın meydana geldiği yıldır. 870 yılında hilafette başlayan bu siyasî olaylar Tolunoğulları Devleti'nin bağımsızlığının temel taşlarını oluşturur.

Birbirinin peşisıra başlayan bu siyasî olaylar o kadar karışıktır ki, bu zamana kadar Tolunoğulları Devleti'nden bahseden bütün tarihçiler bunları açık gösterememiş ve bir çok anlaşılmazlığa, karışıklığa sebep olmuşlardır. Bazıları ise konunun derinden araştırılmasına çalışmadan olaylara yüzeysel bakmıştırlar.

Genel olarak belirtirsek şimdiye kadar hiç bir eserde (elbette bizim bildiklerimiz söz konusudur) Tolunoğulları Devletinin söz konusu yıldaki siyasî olayları ayrıntısıyla açıklanmamış bunların birinde bir olaya, diğerinde ise başka bir olaya dikkat gösterilmiştir. Bundan dolayıdır ki, Tolunoğulları Devleti'nin geleceğinde önemli rol oynayan bu olayları mümkün olduğunca geniş açıklamak ve genel sonuçlara varmak ihtiyacı duyulmaktadır.

O dönemde Yukarı Mısır'ın büyük bölümü isyancıların elinde olduğu ve Tolunoğulları'nı ciddi bir tehlikenin beklemesine rağmen, hilafetin merkezinden Ahmed bin Tolun'a yeni ordu kurarak Filistin, Ürdün ve Demeşk üzerine yürümesi ve oranın canişinin halifenin itaatini kabul etmesini sağlamasına dair emir verilir. Bu emrin ne zaman ve hangi halife tarafından verildiği ise, kaynaklarda çeşitli biçimdedir. Yeri geldikçe kayd edilmelidir ki, N.Mednikov'un gösterdiği gibi[169] Taberi ve Bin el-Esir, ayrıca Mes'udi[170], Said bin Batrik, Suyuti[171] v.s. gibi bir çok kaynak sahipleri bu konuda ufak da olsa bilgi vermemişler. Diğer kaynak ve literatürün diyebiliriz ki, tamamında (Kindi'nin "Mısır valileri" eserinin dışında) Ahmed bin Tolun'a bu emrin verildiği kesin tarih belirtilmesi, hatta Tolunoğulları devleti hakkında ayrıca araştırmalar yapmış bir çok 20. yüzyıl tarihçileri aynı zamanda Z.M.Hasan, A.A.Mahmud ve diğerleri ayrıca tarihi eserlerinde bu devlet hakkında da yazan A.Müller, F.Wüstenfeld, K.Brokkelman, Len-Pul, A.Krımskiy, F.Hitti, Yılmaz Öztuna, H.İ.Hasan, A.İ.Hasan[172] v.s. yazarlardan bazıları bu olaya hiç dokunmamış, bazıları ise olayı doğru izah edememiştir.

Filistin, Ürdün ve Demeşk emirinin (bunun kim olduğu tartışmalıdır ve onu da doğru belirtmeye çalışacağız) itaat etmesinin sağlanmasının Ahmed bin Tolun'a emredilmesi ve onun sonucu hakkında en geniş araştırma yapan N.Mednikov'dur. Ancak N.Mednikov da bunu gereğince yerine getirtmemiş esas kaynakları karşılaştırarak olayların yılını kesinleştirmişse de, hangi ayda meydana geldiğini net olarak ortaya koyamamıştır. Bunun da Tolunoğulları Devleti'nin tarihi için büyük önemi vardır. Anlaşılıyor ki, N.Mednikov bu konuda araştırma yaparken Mısır tarihçisi Kindi'nin "Mısır valileri" eserinden faydalanmamıştır. Bunun için de yazar söz konusu tarihin kesinleştirilmesinde dolaylı yollara el atmış, vardığı sonuçlarda ise bir kaç ay yanlışlık yapmıştır. Bizce olayların gidişi ve tarihi aşağıdaki gibidir:

Ebu-l-Fida (1332 yılında ölmüştür) 252 (866) yılının olaylarından bahsederken: "Türklerin Irak'ta başlattıkları karışıklıktan yararlanan Remle sahibi İsa bin Şeyh eş-Şeybani'nin Demeşk'i ve nahiyelerini ele geçirdiğini, Şam'dan hilafete ne gönderiyor idiyseler kesilip mal varlığına el konulduğunu"[173] belirtir.

Yakubi'ye göre Nuşiri et-Turki Ürdün'de İsa bin Şeyh'le savaşır ve İsa bin Şeyh yenilip Mısır'a çekilir. Bu savaşta Nuşiri'nin oğlu öldürülmüştür.[174]

Bundan bir süre sonra Mü'tezz Türklerden Muhammed bin el-Müvelled'i

Filistin'e gönderir. O, Filistin'e ulaştığında Nuşiri oradan ayrılır, İsa bin Şeyh ise Mısır'dan Remle'ye döner ve Mü'tezz'in halifeliğini tanır.[175] Bunun yanısıra o, kısa bir süre sonra Filistin'in ve Ürdün'ün yeniden canişini olur. Mü'tezz'in halifeliğinin sonlarında Ahmed bin el-Müdebbir'in Mısır'dan[176] Bağdad'a hilafet hazinesine gönderdiği 750 bin dinarı[177] ele geçirir ve Bağdad'a göndermez.

Yakubi'ye göre bundan sonra onun çevresine Araplardan çok sayıda adam toplanır ve İsa bin Şeyh, Remle şehrinin kenarında bir kale yaptırarak adını el-Husami koyar.[178] Ancak belirtmemiz gerekir ki, Yakubi, Taberi, Bin el-Esir, Ebu-l-Fida v.s. ortaçağ tarihçileri bütün bu işleri yapan şahsın İsa bin Şeyh eş-Şeybani olduğunu gösterirken[179], Megrizi'ye göre: "Ahmed bin İsa bin Şeyh eş-Şeybani Filistin ve el-Ürdün vilayetlerine hakim olmuş, o öldükten sonra ise oğlu vilayetlere hücum ederek tamamen ele geçirmişti".[180]

Wüstenfeld Megrizi'nin eserindeki görüşü olduğu gibi vermekle birlikte aynı zamanda Ahmed bin İsa Şeyh eş-Şeybani'nin oğlu Ebu Musa İsa bin Şeyh'in Demeşk'de hakim lduktan sonra, Mısır'dan Bağdad'a gönderilen 750 bin dinara da el koyduğunu belirtir.[181]

Bin el-Edim, H.İ.Hasan, A.İ.Hasan'a göre bu itaatsizliği Ahmed bin İsa bin Şeyh göstermişti.[182] Anlaşılacağı üzere bu sülalenin temsilcileri bir biriyle karıştırılmıştır.

Yakubi'nin aynı dönemde yaşadığını düşünerek (897 yılında ölmüştür) burada da İsa bin Şeyh gösterilmelidir.

İsa bin Şeyh Mühtedi'nin döneminde (255 Receb-256 Receb = 869 Haziran) Dimeşk'i zaptetmiş ve bütünüyle Şam'ı[183] ve Mısır'ı[184] ele geçirmek istiyordu.

Bilindiği gibi bu konuda geniş araştırmalar yapan N.Mednikov bir çok Arapdilli kaynakları karşılaştırarak[185] böyle bir sonuca varmıştır ki, 256 yılının Cümed es-Seni ayının 6'da[186] Bağdad'tan Ahmed bin Tolun'a ordu hazırlayarak Şam'a hücum etmesi ve İsa bin Şeyh'i itaat ettirmesi için emir verilir. N.Mednikov Megrizi ve Bin Haldun'un yanlışlık yaptığını belirlemiş, emrin 257 yılında değil, 256 yılında gönderildiğini göstermiştir. Ancak yine de o tarihi kesinleştirememiştir.

Yakubi Mühtedi'nin halifeliğinden bahsederken şöyle yazar: "O, (Mühtedi - *E.E.*) bütün asayişi bozanlar (müteherrik) ve karışıklık yaratanlar (mütegellib) için af fermanı (aman) yazdı, İsa bin Şeyh er-Rebi'ye fermanında ayrıca Mısır ve saire yerlerden kabullendiği bütün malları da yükleyip getirmesini emretti. O, (İsa bin Şeyh -*E.E.*) imtina etti. Bin Tolun'a emir verildi ki, ona karşı harekete geçilsin. O, (bin Tolun -*E.E.*) ona karşı hareket başlattı."[187]

Bu olayın kesin tarihi hiç bir kaynakta gösterilmemiştir. Yani emrin Ahmed bin Tolun'a ne zaman gönderildiği belirtilmemiştir. Bütün kaynak ve litaratür dikkatle gözden geçirildiği zaman yalnız Kindi'nin "Mısır'ın valileri" eserinde bir tarihe rastlanmaktadır. O, bu olaydan bahsederken: "Mu'temid'in Ahmed bin Tolun'a verdiği emirde, ona (İsa bin Şeyh'e -*E.E.*) karşı çıkmasını ve eyaletlerini teslim almasını ister. Ahmed bin Tolun bir süre düşündükten sonra zencilerden (es-Sudan) oluşan çok sayıda kişiyi orduya aldı. Bu 256 yılının Sefer ayında olmuştu".[188] Bu bilgiden de bir çok olayların nedenleri açıklanabilir.

Yakubi, Muhtedi halife olduktan (27 Receb 255 yılı) sonra meydana gelen olaylardan şöyle bahseder: "O, (Muhtedi *-E.E.)* Ahmed bin el-Müdebbir'i Mısır'ın haraç işine görevlendirdi. O, 90 gün boyunca bu görevde kaldı. Daha sonra, Babkibak'ın (Bayıkbak'ın -*E.E.*) bin el-Müdebbir'in dışlanması hakkındaki emri Ahmed bin Tolun'a ulaştırıldı... O, (Ahmed bin Tolun -*E.E.*) emri yerine getirdi."[189]

Yakubi'nin belirttiği bilgilerden anlaşılıyor ki, bu olaydan sonra Ahmed bin Tolun İsa bin Şeyh'i itaat ettirmek emrini almıştı.[190]

Mühtedi'nin 27 Receb 255 yılında (11 Temmuz 869 yılı) halifeliğe geçmesini ve ondan sonra Mısır'ın haracının toplanması görevine Ahmed bin Müdebbir'i getirmesini, Ahmed bin Müdebbir'in bu görevde üç ay kaldığını, yalnız ondan sonra Ahmed bin Tolun'un İsa bin Şeyh'e karşı hücum edilmesi emri aldığını gözden kaçırmamak şartı ile, bir yönü de unutmamak gerekir. Kindi'nin verdiği bilgilere göre Ahmed bin Tolun 256 yılının Sefer ayında hücuma hazır olduğunu bildirmiştir. Demek ki, Ahmed bin Tolun emri yalnız üç ayın ya 255 yılının Zülge'de ve Zül-hicce veya 256 yılının Muharrem ayında almıştı. Bunun yanısıra bir gerçek de anlaşılıyor ki, Ahmed bin Tolun 256 yılının Sefer ayında hücuma hazır olduğunu bildirdiği zaman yüz bin kişilik bir ordu hazırlamıştı. Böyle bir ordunun hazırlanmasına ise ona Bağdad'tan gelen emirden sonra izin verilmişti. Elbette böyle bir ordunun Mısır'da hazırlanması o kadar da kolay değildi.

Bizce Ahmed bin Tolun emri 255 yılının Zül-gede ayında almıştır ki, 256 yılının Sefer ayına kadar yani üç ay süresinde 100 bin kişilik bir ordu hazırlayabilmişti. N.Mednikov'a göre emir 256 yılının Cümad es-Seni ayının 6'ında gönderilmişti.[191]

10. yüzyılın Mısır tarihçisi Kindi'ye göre 256 yılının Sefer ayında (yani Mednikov'un gösterdiği tarihten dört ay önce) Ahmed bin Tolun İsa bin Şeyh'e karşı hücum etmeye hazır olduğunu bildirmiş ve emri ondan da önce almıştı.

Yukarıda Kindi'den alınan örnekte Mü'temid ismine rastlanıyor. O zaman şöyle bir görüş ortaya çıkar ki, bu emri Mü'temid göndermişti. Mü'temid ise

256 yılının Receb ayından (870 yılı Haziran) sonra halife olmuştur. Ancak yeri gelmişken belirtilmelidir ki, "Mü'temid" ismini sonradan eseri basan doktor Hüseyin Nessar ilave etmiş ve dipnotta bu ilavenin zaruri olduğunu göstermiştir.[192] Halbuki, Kindi tarafından verilen bu bilginin sonundan anlaşılıyor ki, Ahmed bin Tolun emirden sonra ordu toplayıp 256 yılının Sefer ayında hücuma hazır olduğunu bildirmiştir. Mü'temid ise bundan beş ay sonra halife olmuştur. Anlaşılıyor ki, naşir "Mü'temid" sözünü gereksiz yere ilave etmiş ve bununla da karışıklık yaratmıştır. Buna göre de burada o cümle "Mü'temid Ahmed bin Tolun'a emir verdi" yerine sadece ve doğru olarak Kindi'nin kendisinin gösterdiği gibi "Ahmed bin Tolun'a emir verildi" okunmalıdır.[193]

Bütün bu karşılaştırmalardan anlaşılıyor ki, halife Mü'temid'in döneminde yani 255 yılının Zül-ge'de ayında İsa bin Şeyh'i itaat ettirmek emrini alan Ahmed bin Tolun ordu hazırlamağa başladı. O böyle bir emirden yararlanarak 24 bin Türk, 40 bin zenci, 7 bin Arap[194] diğeri ise yunanlılar[195] ve diğer halklardan olan 100 bin kişilik[196] ordu hazırlar ve 256 yılının Sefer ayında hücuma hazır olduğunu bildirir. Ancak hücum etmeyip İsa bin Şeyh'le yazışmaya başlar ve onu itaate davet eder. Ahmed bin Tolun'un hücumu geciktirmesi Mısır'da o dönemde meydana gelen siyasî olaylardan kaynaklanmaktaydı. Daha önce de belirtildiği gibi, Yukarı Mısır'ın büyük bölümünü isyancılar canişin hakimiyetinden kurtarmışlardı. 100 bin kişilik ordu hazırlayarak askeri desteğini güçlendiren bin Tolun ilk önce onun için tehlikeli olan isyanları bastırmağa başlar O, isyancılara karşı ordu gönderir. Ancak bu ordu 256 yılının Reb'i el-evvel (870 Şubat) ayında[197] isyancılara mağlup olur. Bundan sonra bin Tolun isyancılara karşı yeni bir ordu gönderir. Aynı yılın Rebi-es-seni (Mart) ayında İhmiş yakınlarında meydana gelen savaşta isyancılar yenilip vahalara çekilirler.[198]

Bundan anlaşılıyor ki, yalnız bundan sonra yani isyanları geçici olarak bastırdıktan sonra 256 yılının Cümed el-ehire ayının 6'ında Ahmed bin Tolun kardeşi Musa bin Tolun'u Mısır'da kendi yerine tayin ederek Suriye'ye doğru hücuma geçer.[199]

Aynı dönemde hilafetin merkezinde siyasî olaylar yeni bir şekil alır ki, bu da Ahmed bin Tolun'un hücumunu durdurur. Halife Mühtedi Büyük Buğa'nın oğlu Musa'ya komutasındaki askerleri ordu komutanı Bayıkbak'a teslim etmesini emreder.[200] Bayıkbak'a da askerleri teslim aldıktan sonra Musa'yı öldürmesini emreder.[201] Ancak Bayıkbak bunu Musa'ya bildirir.[202]

Onlar Bayıkbak'ın halifenin yanına gidip Musa'yı affetmesi için ricada bulunması yönünde anlaşırlar. Anlaşmaya göre daha sonra birleşip halifeyi öldürmeye çalışacaklar.[203]

Bayıkbak Samarra'ya gelir. Ancak halife onun sözünü dikkate almaz. Bayıkbak halifeyi öldürmekle tehdid eder.[204] Ancak bir kaç Türk komutan

aynı zamanda Yergüç, Asartekin ve Tabayğu halifeyi kendi himayelerine alıp 256 yılının Receb ayının 12'sinde (15 Haziran 870) Bayıkbak'ı hapsederler.[205]

Halifenin çevresine toplananlar ona demişler ki, "Bu ki, (yani Bayıkbak -*E.E.*) Ebu Müslüm'den tehlikeli değildir. Bütün Horasan ahalisi onun tarafında idi. Askerleri de bunun askerlerinden fazla idi. Kafasını yüzdüler, herkes sustu. Sen de böyle etsen onlar (Türkler -*E.E.*) susarlar".[206]

Böylece, Bayıkbak hapsedildikten bir kaç gün sonra öldürülür. Onun öldürülmesinde aktif rol oynayan Yargüç yüksek görevlere getirilir. Mısır'ın valiliği de ona verilir.[207]

Bu olaydan sonra Türkler Bayıkbak'ın kardeşi Doğutaya'nın çevresine toplanıp Musa ile birleşirler. Onlar 256 yılı Receb ayının 18'inde (21 Haziran 870) halife Mühtedi'yi öldürür, Bayıkbak ve Muhammed bin-Buğa'nın (Musa'nın kardeşi) cesetlerini alıp defnederler.[208]

Mühtedi'nin yerine Mü'temid halife seçilir. Yargüç görevinde kalır. O, Ahmed bin Tolun'a gönderdiği fermanda şöyle yazar: "Kendin kendinden teslim al!"[209] Bu o demekti ki, Ahmed bin Tolun görevinde kalıyordu.

Halife ayrıca, Ahmed bin Tolun'a, hücumu durdurarak Mısır'a dönmesini emreder.

Şam valiliği Türk Amakor'a verildi ve o bir ordu ile İsa bin Şeyh'i ortadan kaldırması için Demeşk'e gönderildi. Amakor İsa bin Şeyh'in ordusunu savaşta yendikten sonra Şam'ın eyaletlerini sahiplendi. İsa bin Şeyh ise Ermeniye'ye canişin tayin edilip 257 yılının Cumad es-seni ayında[210] (870 Nisan-Mayıs) oraya gönderilir. Hilafetin merkezinden hücumu durdurması için emir alan Ahmed bin Tolun 256 yılının Şaban ayında[211] Suriye sınırlarından Mısır'a döner. Kindi'ye göre o, Fustat'a döndükten sonra bir meydan hazırlatmaya başlar ve bunun için yahudiler ile hıristiyanların mezarlığının ortadan kaldırılarak yerine meydan yapılmasını emreder.[212]

Kindi ve onun eserlerinden çok faydalanan[213] Megrizi'ye göre 257 yılının Cumad el-ehire ayında Ahmed bin Tolun iki oğlunu - Humaraveyh ve Abbas'ı - kardeşi Musa ile birlikte Irak'a gönderir. Ancak kardeşini yoldan geri çağırtıp polis amirliği görevini ona verir.[214]

Megrizi Kindi'den farklı olarak 257 (871) yılında Abbas ve Humaraveyh'in Irak'tan çıkıp Mekke yolu ile[215] Fustat'a döndüklerini bildirir.

Sonraki olaylardan anlaşılıyor ki, Ahmed bin Tolun'un oğullarını Irak'a göndermesi sebepsiz değilmiş.

Kaynaklar dikkatle araştırıldığında Yakubi'nin eserlerinde şöyle bir bilgiye rastlanılır: "Mısır hazinesinde beytu-l-malda toplanan 2 milyon 100 bin dirhemi Ahmed bin Tolun Emir el-Mömününe (halife Mü'temid'e *-E.E.*) gönderdi.[216]

Yazarın eserinden anlaşılıyor ki, bu olay 257 yılının Receb ayından (871 Mayıs-Haziran) sonra olmuştur.[217] Yani bin Tolun'un iki oğlu Mısır'dan ayrıldıktan iki ay sonra meydana gelmistir. Onun oğulları Abbas ve Humaraveyh Fustat'a döndükten sonra yeni bir olayla karşılaşıyoruz. Kindi'ye göre Yargüç'ten Ahmed bin Tolun'a mektup gelmiştir. Orada Mısır toprağının dışında olan eyaletlerin de teslim alınması bildirilmisti.[218]

Böylece, Ahmed bin Tolun 257 yılı Ramazan ayının 23 de (871 14 Ağustos)[219] İskenderiye'ye gidip, şehri İshak bin Dinar'dan teslim alır. Aynı yıl Berge hakemi Ahmed bin İsa görevden uzaklaştırılarak yerine Tolun'un istediği adam atanır. 256 yılının Zül-ge'de ayında yeni halife Mü'temid Mısır'ın vergisini toplama görevini tekrar Ahmed bin Müdebbir'e vermiştir. Muhammed bin Hilal ise vergi toplama görevinden azad edilmişti.

Yakubi'ye göre Ahmed bin Müdebbir'i bin Tolun hapsetmişti... O, 256 yılı Zül-ge'de ayının 23'ünde serbest bırakıldı. Haraç toplama işi ona verildi.[220] Böylece, Mısır'ın haracı yine de Ahmed bin Müdebbir'in uhdesine geçti. Fakat Ahmed bin Tolun artık daha güçlüydü. Çünki onun İsa bin Şeyh'i itaat ettirmek için topladığı 100 bin kişilik ordu kendi uhdesinde kalmış, Mısır tamamen onun emrine verilmişti. Halife Mü'temid'in Ahmed bin Müdebbir'i vergi işlerine, Şegir'i posta işlerine yeniden tayin etmesi artık Ahmed bin Tolun için o kadar da tehlikeli değildi.

Halife Mü'temid Ahmed bin Tolun'a Mısır'ın vergisini göndermesini emreder. O ise halifeye: "Buna benim gücüm yetmez, haraç başkasının (kişinin) elindedir"[221] diye cevap verir. Ahmed bin Müdebbir de artık Mısır'da tam yetki sahibi[222] olan Ahmed bin Tolun'dan korkarak halife divanında çalışan kardeşi İbrahim bin Müdebbir et-Türki'ye artık Mısır'da kalmak istemediğini bildirir. O, Şam'ın vergi işlerine tayin edilmesini rica ediyordu.[223] Böylece o 257 yılının Ramazan ayında (871 Temmuz-Ağustos)[224] Şam'ın vergisini toplama görevine tayin edildi. Mısır'ın vergi işleri ise Ahmed bin Tolun'a verilir.[225] O da bu göreve Bin Uht el-Vezir[226] adı ile tanınmış Ahmed bin Muhammed Şüca'nı tayin eder. Bin Tolun Şegir'i görevden alıp posta işini de Ahmed bin Ahvazi'ye verir.

Şam'ın (Dimeşk, Filistin ve Ürdün dahil) vergisini toplamakla görevlendirilirken Ahmed bin Müdebbir 258 yılının Muharrem ayında (871 Kasım-Aralık) Mısır'ı terkeder.[227]

Böylece, Ahmed bin Tolun Mısır'da dahili düşmanlarını sıkıştırıp tamamen ortadan kaldırır.

258 (871) yılında[228] halife Mü'temid hilafetin Batı eyaletlerini aynı zamanda Diyar Müdar'i, Ginnesrin'i ve Şam'ı kardeşi Müveffeg'in uhdesine bırakır. Şam'ın yeni canişini Amakor (bazı eserlerde bu isim Macur da yazılır) Mısır'da her geçen gün güçlenen Ahmed bin Tolun'dan çekinmeğe başlar. Amakor, Şam'ın onun elinden alınmasından korkuyordu. O. Müveffeg'den bin Tolun'u başka göreve atamasını rica ediyordu. Öte yandan bin Tolun bu zamana kadar toplam bir kez Mısır'dan halife Mü'temid'e 2 milyon 100 bin dirhem (140 bin dinar)[229] para ve biraz da diğer vergi türleri, at, üzerine değerli taşlar dizilmiş ipek kumaşlar göndermişti.

Mısır'ın haracından ve diğer vergilerden gelen gelirlerin kalan büyük bölümünü ise kendisi bildiği gibi harclamaya başlamıştı. Bu da Müveffeg'in tepkisine neden olmuştu. Bunun için de o, Amakor'un isteğini öğrendikten sonra bin Tolun'a Irak'a gelmesini emreder. O fermanda vilayetin sözde bazı işleri ile ilgili önlemler için çağrıldığını da belirtir.

Müveffeg'in gerçek niyetini önceden anlayan bin Tolun katibi Ahmed bin Muhammed el-Vasiti'yi para ve hediyelerle Yargüç'ün yanına gönderir.[230] Anlaşılıyor ki, bundan sonra Yargüç Müveffeg ile anlaşamayarak, Ahmed bin Tolun'u Irak'a gelmek mecburiyetinden kurtarır. Bundan sonra da bin Tolun faaliyetlerini daha da güçlendirir.

258 yılının Ramazan ayında (872 Temmuz-Ağustos) bin Tolun'un kayınpederi Yargüç Samarra'da öldürüldü.[231] Bundan sonra Ahmed bin Tolun Mısır'da her şeye hakim[232] oldu ayrıca onun karşısına çıkacak ikinci bir kişi yokdu. Bunu anlayan Ahmed bin Tolun Yargüç öldürüldükten sonra orduya parayla tuttuğu savaşçıları ve sair adamları toplayarak ona düşmanlık edene düşman, dost olana dost, onunla savaşacaklara (karşı) savaşmaları için and içtirdi.[233]

868 yılında Mısır vali yardımcılığına tayin edilen[234] Ahmed bin Tolun 872 yılında oranın yarıbağımsız hakimi oldu. Ancak o, ülkedeki nüfuzunu tam anlamıyla güçlendirememişti. Çünki 870 yılının başlarında mağlup olup vahalara çekilen isyancılar 259 yılının Muharrem ayında (872 Kasım)[235] yeniden isyan ederek bin Sufi'nin önderliği ile Yukarı Mısır'da Eşmunin[236] şehrini ele geçirdiler.

257 (870-871) yılında[237] yine Yukarı denize kadar olan araziyi ele geçiren Mısır köylüleri Abdurrahman el-Umeri'nin önderliğinde direnişe devam ediyordular.

Ahmed bin Tolun Mısır valilerinin canişini olduğu takriben dört yıl süresince, Yukarı Mısır'da meydana gelen isyanlara karşı çok ciddi önlemler alamamıştı. İsyancılarla onun askerleri arasında meydana gelen bazı çarpışmalar ise hücum değil savunma niteliği taşıyordu.

Kendisi hakim olduktan ve nüfuzunu güçlendirdikten sonra o, Yukarı Mısır'ın büyük bir bölümünde hakim olan isyancılara karşı harekete geçer ve köylü isyanlarını bastırmak için ordular gönderir.

Ayrı ayrı nahiyelerde isyan eden köylüler arasındaki irtibat zayıf, oldukça zayıf idi. Bu da bin Tolun'un karşı savaşını kolaylaştırıyordu. Bin Tolun'un gönderdiği beş yüz kişilik ordu bin Sufi el-Alevi'nin liderliğinde hareket eden isyancıları 872 yılının sonlarında Ehmim yakınlarında mağlup etti.[238] Bu yenilgiden sonra isyancılar güneye doğru çekildiler. Ehmim çevresinde yenilen bin Sufi'nin güçleri geri çekildiğinde Asuan'a hücum eder. Bilindiği gibi bu eyaletleri de Abdurrahman el-Umeri'nin taraftarları ele geçirmiştiler.

Bin Sufi Asuan'ı ele geçirdikten sonra biraz daha ilerlerler. El-Umeri'nin taraftarları ile bin Sufi'nin taraftarları arasında şiddetli[239] savaşlar olur. Bu savaşta mağlup olan bin Sufi Asuan'a geri çekilir[240] ve orada güçlenir. Ancak aynı dönemde bin Sufi'nin taraftarları arasında ihtilaf başlar.[241]

Ahmed bin Tolun onların son ikametgahı olan Asuan'a güçlü ordu gönderir ve isyancılar mağlup edilir.

Bin Sufi Asuan'dan Kızıl deniz sahiline çekilir, oradan da gemi ile Mekke'ye gider. Ancak Mekke'nin canişini onu tutuklatarak bin Tolun'a gönderir.[242]

Abdurrahman bin Umeri'yi ise kendi taraftarları öldürüp kafasını bin Tolun'a getirirler.[243]

Böylece Yukarı Mısır'da başlayan bütün köylü isyanları bastırılır ve Ahmed bin Tolun nüfuzunu Yukarı Mısır'da da güçlendirmeğe başlar. Mısır'ı baştan başa kendi iktidarına tabi eden Ahmed bin Tolun ülkede vahit despot yönetim kurarak askeri, dış ve iç işlerini uhdesine aldı. O, kudretli bir yöneticiye dönüştüğü dönemde Abbasiler hilafetinin genel siyasî manzarası yeni boyut kazanmış büyük değişiklikler meydana gelmişti.

Seffariler devletinin kurucusu Yakub bin Leys 255 (869) yılında Kirman'a ve Fars'a yönelmiş.[244] 259 (873) yılında Nişabur'u[245] ve çevre bölgeleri de zaptederek hızla ilerliyordu. Büyük bir arazi Abbasiler hilafetinden ayrılarak bağımsız olmuştu.

Yine de 255 (869) yılında Basra limanı yakınlarında meydana gelen Zenciler isyanı yayılıyordu. Çok geçmeden onlar 257 (871) yılında bütün Basra'yı ele geçirdiler[246]. Zenciler isyanının gitgide korkunç bir hal aldığını gören halife Mü'temid kardeşi Müveffeg'i Mekke'den çağırtıp[247] Kufe'yi, Mekke yolunu, Yemen'i, Bağdad, Vasit, Dicle havzasını, Basra, Ehvaz v.s. bir sıra Doğu eyaletlerini onun uhdesine verdi[248] ve isyan eden zencilere karşı savaşma görevini de ona verdi.[249] Halife Mü'temid 261 (874-875) yılında veliahdlığı oğlu Cafer'e verdi. Afrika, Mısır, Şam, el-Cezire, Musul, Ermeniye v.s.

eyaletlere onu vali tayin etti.[250] Musa bin Buğa'yı da ona yardımcı olarak görevlendirdi.[251]

Yukarıda isimleri geçen ülkelerden Mısır'ın da valiliğini resmen olarak Mü'temid oğluna vermiş olsa da, oranın gerçek hakimi Ahmed bin Tolun idi. Hilafet onun işlerine müdahale etmek gücünü kendisinde görmüyordu.

Böyle bir zamanda yani 261 yılında[252] Berge'nin isyan eden ahalisi bin Tolun tarafından atanmış canişin Muhammed bin Ferec el-Ferğani'yi şehirden çıkarıp bin Tolun'a tabi olmadılar.

Bin Tolun Lölö'nün[253] komutanlığında oraya ordu gönderdi ve isyancılara mülayim davranılmasını emretti.[254] "Bu politika bir netice vermedi."[255] Bergeliler onun askerlerinden bir kaçını öldürdüler. Daha sonra şehire şiddetli hücum edilmesi emredildi. Hükümet güçleri mancınıglardan yararlanarak şehire saldırdılar. Kuşatma çemberi gitgide daralıyordu. Durumun zorlaştığını gören isyancılar barış istediler. Şehir kapıları açıldıktan sonra oraya giren bin Tolun'un askerleri isyancıların önderini esir ederek öldürdü ve bir kaç isyancıyı da esir alarak Fustat'a[256] döndüler. Böylece, Berge isyanı kanla bastırıldı.

Bu devirde Batı sınırlarında da durum gergindi. Çünki Bizanslılar Akdenizde Şam'ın limanlarına sık sık saldırıyor, sahil bölgeleri için tehlike yaratıyorlardı. Bilindiği gibi 9. yüzyılda hilafetle Bizans arasında iki önemli ihtilaflı bölge vardır. Bunlardan birisi el-Evasim «الاواسم» ikincisi ise Şam Suğurları[257] شم صغرلري veya Suriye suğurları olarak bilinir.[258] Antakya, Tartus, Sümeysat, Adana, İskenderun, Belis ve bazı büyük şehirler bu bölgedeydi. Bu şehirlerde askerî alaylar yerleştirilmiş, Müslümanlar Bizanslılara karşı sık sık cihad ilan ederlerdi. Daha önce de belirtildiği gibi, Ahmed bin Tolun da cihad savaşı yapmak için gençliğinde Tartus şehrine gitmiş, yaklaşık yedi yıl orada askeri bölüğün komutanı olmuştur.

Halife Me'mun'un döneminde (813-833) burada stratejik öneme sahip Lulue kalesi inşa edilmiştir. 870 yıllarında hilafetin zayıfladığını gören Bizanslılar el-Evasim ve Şam Suğurlarına bir kaç kez saldırdılar. Onlar 259 (873) yılında[259] Sümeysat'a düzenlenen baskından sonra 261 (874-875) yılında Lulue kalesini Müslümanların elinden aldılar.[260]

Bizanslılarla savaşta hilafetin güçsüzlüğünü gören halife Mü'temid Şam suğurlarını Ahmed bin Tolun'un emrine verdi.[261]

Ahmed bin Tolun da kardeşi Musa bin Tolun'u Tartus'a emir tayin etti.

Aynı dönemde hilafet merkezinde vaziyet gitgide gerginleşiyordu. Zenciler isyanı yayılıyor, Müveffeg'in orduları yeniliyordu.[262] Müveffeg kendi

ordusunu güçlendirmekde zorluk çekiyor, para ve maaşın yetersizliğinden şikayet ediyordu.[263] Diğer yönden de hilafetin her tarafında[264] özellikle Irak'ta[265] her şeyin değeri oldukça yükselmişti. Hilafetin ordularına yardım için Ahmed bin Tolun Irak'a bir milyon 200 bin dinar gönderir.[266] Ancak Müveffeg buna razı olmaz ve rahatsızlığını bildirir. O yine de para, köle, at v.s. şeyler gönderilmesini emreder. Buna sinirlenen Ahmed bin Tolun Müveffeg'e: "Ben sana tabi değilim, bu malları da Abbasiler devletini korku altında tutan tehlikeyi anladığım için gönderdim"[267] şeklinde cevap verir.

Buradan da anlaşıldığı gibi, Ahmed bin Tolun hilafete tabi olmasa da üstelik Müveffeg'le şiddetli ihtilafına rağmen Zenciler hareketinin sosyal sonuçlarından çekinerek isyanın bastırılması için belli miktarda da olsa harcama yapmış ve isyanın bastırılması için çaba göstermişti. Ancak o bütün bunların yanısıra bu kez hiç bir şey göndermedi. Duruma sinirlenen Müveffeg bin Tolun'un yerine yeni bir canişin tayin etmeyi düşünür.

Bilindiği gibi bu dönemde Mü'temid bütün idarî işlerini kardeşi Müveffeg'e vermişti.[268]

Müveffeg istediğini gerçekleştirmek için çok çaba harcadı. Bu konuda bin el-Esir görüşlerini şöyle ifade etmektedir: "Müveffeg Mısır diyarına vali atamak için adam istedi, ancak kimse bulunamadı. Çünkü bin Tolun Irak'taki mensep sahiplerine ve ordu komutanlarına devamlı olarak hizmetçiler ve hediyeler gönderiyordu."[269] Bundan sonra Müveffeg Ahmed bin Tolun'dan itaat göstermesini talep eder aksi halde onu canişin görevinden uzaklaştırmakla tehdid eder.[270] Bin Tolun mektubu alınca ona aşağılayıcı bir cevab gönderir.[271] Aldığı tedbirlerin sonuçsuz kaldığını gören Müveffeg Musa bin Buğa'yı büyük bir ordu ile Mısır'a hücuma gönderir.

Bu olay Taberi'nin eserinde şöyle anlatılır: 262 yılı Ramazan ayının yarısında (6 Ağustos 876) Musa bin Buğa Regge'ye doğru hareket ederken el-Anbar'a geldi.[272] (Yazar Musa bin Buğa'nın Regge'ye doğru hangi amaçla hareket ettiğini göstermese de, Kindi'nin verdiği bilgilerden bu hareketin sebebi anlaşılmaktadır. -*E.E.*)

Kindi eserinde ayrıca Müveffeg'in: "Ahmed bin Tolun'un Mısır'dan uzaklaştırılması ve yerine Macu et-Türki'nin tayin edilmesini Musa bin Buğa'ya emrettiğini"[273] belirtmektedir.

Bin Haldun[274] ve Megrizi[275] de Kindi'nin eserinde olduğu gibi bilgi vermişlerdir ki, bu da her iki yazarın Kindi'nin "Mısır valileri" (yahut "emirleri") eserinden geniş faydalandıklarından kaynaklanmıştır.

Bunlardan farklı olarak Suyuti'nin "Husn el-Muhadara fi ahbar Mısır ve el-Kahire" eserinde Mısır tarihçisi el-Gudai'ye isnad ederek verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki, güya Musa bin Buğa "Mısır'a vali"[276] atanarak Irak'tan hareket

etti. Gerçekte ise Amakor Türki Mısır'a canişin tayin edilmişti. Ancak o, bin Tolun'la savaşa girmekten korktuğundan bu emrin yerine getirilmesi Musa bin Buğa'ya verilmişti.[277]

Musa bin Buğa Regge'ye ulaşır ulaşmaz Ahmed bin Tolun'a Musa'nın Mısır'a saldırmak amacıyla geldiği bildirilir. Bin Tolun ciddi olarak savaşa hazırlanır. O Fustat şehri yakınlarında Nil'in ortasında yerleşen önceler "Ceziretu Mısır" sonralar ise "er-Revde" isimli adada kale yaptırır:[278] Hazineyi ve ailesini oraya nakleder. 100 savaş gemisini[279] adanın sahiline çeker. Bundan sonra savunma için bazı askeri tedbirler de görür, o yeni savaş gemileri yaptırır ve Musa bin Buğa'nın olası saldırısına karşı hazır olduğunu bildirir.

Anlaşılacağı gibi para veya gıda maddelerinin yokluğu hilafetin herhangi bir aleyhtarına karşı önlem alınmasında önemli engeldi.

Gıda maddeleri, para ve mal yetersizliği Musa bin Buğa'nın Mısır'a doğru hareket etmesine de engel oldu. O on ay Regge şehrinde kaldıktan sonra geri döndü[280] ve 264 yılı Muharrem ayının 11'inde (23 Eylül 877) Bağdad'ta öldü.[281] Bütün ümitlerini kaybeden Müveffeg'in teşviki ile Mü'temid bin Tolun'un el-Evasim ve Şam Suğurlarındaki hakimiyetini reddederek, oraya Musul'un canişini Muhammed bin Harun el-Teğlibi'yi tayin etti. Ancak el-Teğlibi oraya giderken yolunu kaybetmiş, rüzgar onun gemisini Dicle'nin diğer bir sahiline götürmüştü. Orada ise Hariciler onu tutuklayıp öldürmüşler.[282]

Tehlikelerden kurtulan Ahmed bin Tolun 264 (877) yılının başlarında Fustat şehrinden uzakta yeni bir cami inşa ettirmeğe başlar.[283] Bu cami Mısır'da İslâm mimarlığının en kadim abidelerinden biridir ve bugüne kadar da kalmaktadır. ("Bin Tolun Camisi" olarak tanınan cami hakkında 3. bölümde etraflı bilgi verilecektir. -*E.E.*) Caminin çevresinde ayrıca "bimaristan" - hastane de inşa edilmiştir[284] ki, bu da müslümanlann Mısır'ı işgalinden sonra orada inşa edilmiş ilk hastanedir.

Müveffeg'in faaliyetleri sonucunda Suğurlarda Ahmed bin Tolun'un nüfuzu azalmış bir çok şehirleri hilafet tarafından tayin edilen emirler idare etmeğe başlamıştır. Mısır'ın bin Tolun'dan önce canişini olan Ergöz bin Ulug bin Tarhan Tartus'un hakemi tayin edilmişti. Ancak o elde edilen geliri zimmetine geçirerek, Lulue kalesi ahalisinin yiyecek ihtiyacının karşılanmasına önem vermiyordu. Lulue kalesi ise stratejik açıdan büyük öneme sahipti. Bin el-Esir bu konuda düşüncelerini şöyle ifade etmektedir: "O (kale -*E.E.*) düşmanın boğazında bir kemik idi. Rumlar (Bizanslılar -*E.E.*) ister karadan, isterse de sudan çıktıklarında mutlaka kaleden görünürdüler".[285]

Bu dönemde Lulue kalesinin ahalisi Tartus'a gıda ve yiyecek maddeleri

gönderilmemesi halinde kalenin Bizanslılara teslim edileceğini bildirir.[286]

Öte yandan Suğurların şehirlerinden birinin komutanı Abdullah bin Reşid Bizans'ın içlerine doğru gerçekleştirdiği hücumların birinde 254 (877-878) yılında başarısızlığa uğramış kendisi de esir düşmüştü.[287] Böylece Suğurlarda durum gitgide kötüleşiyordu.

Daha öncede belirtildiği gibi, İsa bin Şeyh Demeşk'ten uzaklaştırıldıktan sonra, Amakor et-Turki Şam'ın canişini tayin edilmişti. 264 yılının Şaban ayında (878 Nisan)[288] Amakor Demeşk'te öldü[289] ve onun yerine oğlu Ali canişin tayin edildi.[290]

Hilafetin genel durumunu iyi bilen Ahmed bin Tolun bu son olaylardan netice çıkararak, Ali bin Amakor'dan ona tabi olmasını ister. Bin Amakor da gönüllü olarak ona itaat eder.[291]

Ahmed bin Tolun zaman kaybetmeden 264 yılı Şaban ayının 21'inde[292] (28 Nisan 878) oğlu Abbas'ı Mısır'da kendi yerine seçip büyük bir ordu ile Şam'a hareket eder. Ahmed bin Tolun bu hücumunda hiç bir devletle danışmamış, üstelik hilafetten de emir almamıştı. O bağımsız olarak kendi tedbirlerini hayata geçirmeğe başlamıştı. Bu dönemden itibaren Tolunoğulları Devleti tam bağımsız bir devlet oldu.

Aynı dönemde ikinci tam bağımsız bir devlet de hilafetin doğusunda kurulmuştu. Bu da İran arazisinin çoğunluğunu kendi hakimiyetine alan ve Bağdad üzerine saldıran Saffariler Devleti idi.

868 yılından 878 yılına kadar geçen on yıl süresinde Tolunoğulları Devleti gelişme sürecini yaşamış ve tam bağımsız bir devlet olmuştu. 878 yılından sonra ise hilafete meydan okuyarak işgalci siyaset uygulamaya başlamıştı. Firavunlar döneminden 878 yılına kadar Mısır'da ilk kez olarak tam bağımsız bir devlet kurulmuş ve bu Mısır'ın tarihinde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Uzun yüzyıllardan beri elden ele geçerek bu veya diğer büyük imparatorlukların bir eyaleti olan Mısır'da bağımsız Tolunoğulları Devleti kurulmuş ve hilafetin diğer vilayetlerini ele geçirmeye başlamıştı. Ahmed bin Tolun 878 yılı Nisan ayının sonunda Şam'ın güney eyaleti olan Remle'ye girdi. Onu Remle'nin Amakor tarafından tayin edilen canişini Muhammed bin Ebu Rafi sınırda karşılayarak[293] tabi olduğunu bildirdi. Bin Tolun onu önceki görevine iade ederek[294] Demeşk'e hareket etti. Demeşk'i aldıktan[295] sonra Şam'ın diğer şehirlerini aynı zamanda Hims ve Hema'yı ele geçirdi, Halep üzerine yürüdü. Halep'in Müveffeg tarafından tayin edilen canişini Sima et-Tevil Antakya'ya çekildi.[296] Hiç bir direnişle karşılaşmadan bin Tolun gelip Halep'e ulaştı.[297]

Suğurlarda durumun zorlaştığını gören ve bin Tolun'un askeri gücünü anlayan halife Mütemid Suğurların da idaresini yeniden onun uhdesine

bıraktı. Böyle bir fırsatı bekleyen bin Tolun "bu ülkeleri bir daha halifeye geri vermeme kararına geldi."[298] Bunun için de Sima et-Tevil'i mağlup etmek ve Antakya'yı ele geçirmek, daha sonra da Evasim ve Suğurlarda güçlenmeği düşünüyordu.

Tabi olmak istemeyen Sima Antakya'da güçlenerek bölgeyi savunmaya hazırlanıyordu.

265 yılının Muharrem ayında (878 Eylül) Ahmed bin Tolun büyük bir ordu ile[299] Antakya'ya doğru hareket etti[300] ve aynı ay[301] şehri kuşattı.[302] Şiddetli savaşlardan sonra yerli ahaliden bir bölümünün de yardımı ile[303] bin Tolun'un askerleri şehire girdiler.

Muharrem ayı sona ermeden Antakya Mısır ordusu tarafından işgal edildi ve Sima et-Tevil et-Türki öldürüldü.[304]

Ahmed bin Tolun hücumu devam ettirerek, Kinnesrin ve el-Evasim'i tamamen zaptetti. Böylece bu eyaletler de bin Tolun ölünceye kadar onun elinde kaldı.[305] Kısa bir sürede bütün Şam'ı ve onun çevresinde bulunan bazı eyaletleri işgal eden bin Tolun devletinin sınırlarını Kuzey Afrika'da Trablus sınırından başlayarak (Berge vilayeti de dahil olmak üzere) doğudan Fırat nehrine,[306] Kuzeyde Bizans sınırlarına kadar hilafete tabi ülkelerin arazilerini ele geçiriyordu. Böylece yakın doğuda hem Abbasiler hilafeti hem de Bizans imparatorluğu için tehlikeli olacak güçlü devlet kuruldu. Bu tehlikeyi iyice hisseden Bizans imparatoru Tolunoğulları Devleti ile anlaşmaya çalışıyordu. Bizanslılar tarafından esir alınan Abdullah bin Reşid çok sayıda[307] müslüman esir ile birlikte 265 yılının son aylarında (879 yılında) imparator I. Vasili tarafından Ahmed bin Tolun'a verildi.[308] I. Vasili bin Tolun'a hediye olarak da bir kaç nüsha Kur'an da göndermişti.[309]

Bin Kesir bu konudaki görüşlerini şöyle ifade ediyor: "Rum (Bizans -*E.E.*) melikinin hediyeleri ona (bin Tolun'a -*E.E.*) getirildi. Hediyelerin içerisinde müslüman esirleri ve her esirin elinde bir meshef (Kur'an) vardı."[310]

Bu bilgilerden anlaşılıyor ki, hilafetin batısında Tolunoğullarının nüfuzu artık Abbasilerin nüfuzundan güçlüydü. Suriye, Lübnan, Ürdün, Filistin, Diyar Mudur, Evasim ve Suğurlar hilafetten koparılmış Tolunoğulları Devletine katılmıştı.

Ahmed bin Tolun 875 yılında vergi vermekten imtina ederek[311] Abbasilerin nüfuzuna Mısır'da darbe vurmuşsa da, 878 yılında Şam sınırlarına ordu göndermekle hilafete meydan okumuş, kısa bir sürede (takriben bir yıl) hilafetin büyük bir bölümünü zaptetmişti.

Tolunoğullarının büyük başarıları bir taraftan hilafetin hızlı çöküşünden kaynaklanırken diğer yandan da kendi devrinin sosyal, siyasî olayları ile

ilgiliydi. Hilafet için çokyönlü büyük tehlikeye dönüşen Zenciler hareketine karşı "savaşan Müveffeg"[312] ordusunun ikinci bir düşmana karşı koyma gücü yoktu. Bu durum da Ahmed bin Tolun'un başarılar kazanmasına imkan sağladı. "Suriye Firavunlar zamanında olduğu gibi.... Mısır'ın tabiliğine geçti".[313]

Bizans imparatorluğu artık Abbasilerle değil, Tolunoğulları ile hesaplaşmaya başladı. Abbasiler bu dönemde hilafet topraklarının büyük bölümünü kaybetmiş, büyük Abbasiler hilafeti sıradan bir emirlik haline gelmişti.

Bizans imparatorunun barış talebine rağmen, Ahmed bin Tolun Tartus'u ele geçirdikten sonra[314] yeni işgaller için Bizans'a yaklaşmaya başladı.[315] Bu günlerde Mısır'dan gelen kötü haber onu hücumdan vazgeçmek zorunda bıraktı. Kendi yerine tayin edip geldiği oğlu Abbas babasına karşı çıkmıştı.[316] Ahmed bin Tolun'un hele 868 yılından Bayıkbak tarafından tayin edilen katibi Ahmed bin Muhammed el-Vasiti onunla birlikte Mısır'a gelmiş ve orada kalıyordu. El-Vasiti divanların tertibinde, vergi işlerinde ve diğer sahalarda bin Tolun'un en yakın yardımcılarından biriydi. Bin Tolun'dan korkan bir kaç ordu komutanı Abbas'a, Mısır'a hakim olması ve Ahmed bin Muhammed el-Vasiti'yi hapsetmesini[317] tavsiye ediyorlardı. Bunu bilen el-Vasiti haberi Bizans sınırlarında olan bin Tolun'a ulaştırır. Ahmed bin Tolun O'na Mısır'a dönünceye kadar sabretmesini bildirir.[318]

Bin Haldun bu olayı şöyle izah eder: "Ahmed bin Tolun Şam'a giderken oğlu Abbas'ı kendi yerine atamıştı. Ahmed bin (Muhammed) el-Vasiti de devletin münsifi ("muhakkem") idi. Abbas'ın bazı arkadaşları vardı ki, ona edebiyat ve nehv öğretirlerdi. Abbas onlardan bazılarını görevlere getirmek istiyordu. Ancak buna el-Vasiti engel oluyordu".[319] Abbas el-Vasiti'yi sıkıştırmaya başlar. Vasiti bin Tolun'a şikayet eder, ancak aynı dönemde Ahmed bin Tolun Şam'da savaştığı için şikayeti gereğince değerlendirmez. O, döndükten sonra kendisinin her şeyi çözeceğini bildirir.

Bu yazışmadan haberi olan Abbas babasından korkarak kendi uhdesinde olan silah, erzak, diğer malları ve Mısır hazinesindeki[320] paraları zimmetine geçirerek Fustat'tan ayrılmaya hazırlanır.

Bin Haldun'a göre Abbas esnaflardan da 200 bin dinar borç almıştır.[321] Bin el-Esir'e göre ise: "Çevresinde olan bazı kişiler ona (Abbas'a -*E.E.*) bir miktar mal götürüp Berge'ye çekilmesini tavsiye ederler. O da bu tavsiyelere uyarak (265 yılı) Re-biu-l-evvel ayında Berge'ye gelir".[322]

Kindi bu tarihi farklı vermiştir: "Sonra Abbas onunla olan kişilerle birlikte (harekete başladı) el-Vasiti de onunlaydı. 265 yılının Şe'ban ayının 8'inde pazar günü el-Cize'ye[323] hareket etti.[324] Megrizi de Kindi'nin eserinde olduğu gibi vermiştir.[325]

Fustat'tan ayrılan Abbas yerine kardeşi Rebi'e bin Ahmed'i tayin ederek, güya babasından aldığı mektuba göre İskenderiye'ye doğru hareket edeceğini bildiriyor. Abbas İskenderiye'den geçerek Berge'ye gitti.[326] Abbas'ın bütün hareketleri hakkında Ahmed bin Tolun'a haber veriliyordu. O, tehlikenin büyüdüğünü gördükten sonra Bizans sınırlarındaki saldırıları durdurup Herran ve Berge şehirlerinde ordu yerleştirerek[327] Mısır'a döndü.

265 yılı Ramazan ayının 4'ünde (879 yılı 30 Nisan) Fustat'a geldi.[328]

Kindi'nin ve Megrizi'nin gösterdiği bu tarih esas alınırsa Abbas'ın 265 yılı Şe'ban ayının 8'inde Fustat'ı terketmesi pek doğru olmasa gerek. Üstelik bunlar biri birine zıt görünüyor. Çünkü her iki yazara göre[329] Abbas Fustat'tan ayrıldıktan, yani Şe'ban ayının 8'inden sonra el-Cize'de kamp kurmuş, bir kaç gün orada kaldıktan sonra güya babasından gelen emre göre İskenderiye'ye gitmesi gerektiğini bildirerek hareket etmişti.[330] Şüphesiz bu davranışın sebebi bu konuda şüpheye düşüp ona engel olunmasını önlemektir. Böylece o yalnız Berge'ye gittikten sonra amacı ortaya çıkmıştır ve bu konuda Bizans sınırlarında bin Tolun'a haber vermişlerdi. Bundan sonra bin Tolun bazı şehirlerde ordu yerleştirmiş ve başka tedbirler alarak geri dönüp Ramazan ayının 4'ünde Fustat'a gelmişti.

Bütün bu olaylar 25 gün[331] içinde meydana gelemezdi. Bunun için de bin el-Esir'in gösterdiği tarih[332] daha doğru olur.

Bin Tolun Fustat'a döndükten sonra oğlundan geri dönmesini rica eder ve onu bağışlayacağını bildirir.[333] Bazı yüksek görevli şahısları, aynı zamanda Mısır'ın kadısı es-Sabun Me'mer el-Cevheri'yi oğlunun yanına[334] gönderir ki, onu geri dönmeye teşvik etsinler. Bin Tolun oğluna

«يا قرّة عينى واقرب الناس الى» "Ey gözümün bebeği ve bana en yakın adam" cümlesiyle başlayan bir mektup[335] da gönderir. Ancak oğlu geri dönmez. Daha doğrusu, silahdaşları onu geri dönmekten alıkoyarlar. Bin Tolun'un gaddarlığını iyi bildiklerinden onlar emindiler ki, eğer dönseler Ahmed bin Tolun onları bu olayda esas aracı oldukları için cezalandıracaktır. Bunun için de onlar Abbas'ı geri dönmeye bırakmadılar.[336] Bin Tolun'un gönderdiği adamlar ise 265 yılı Zül-hicce ayının başlarında Fustat'a[337] geri dönüp durumu ona haber verirler.

Abbas ordusu ile Berge eyaletinin içerilerine doğru çekilip orada güçlenmeye çalışır ve yeni bir bağımsız emirlik kurmaya çaba gösterir. O, Kuzey Afrika'da Tolunoğulları Devleti'ne tabi olmayan bazı yerleri de ele geçirip bazı berberi aşiretlerini kendisine tabi ettirir. Bundan sonra o, Eğlebiler'in hakimiyeti altında olan topraklara saldırılar düzenler.

O dönemde Eğlebiler Devleti oldukça güçlüydü. Eğlebiler de bağımsız bir devlet kurmuş ve hilafetten uzaklaşmışlardı. Ancak yine de hilafetin bir

bölümü sayılıyor ve hutbe okunduğu zamanlarda Abbasi halifesinin adı çekilir daha sonra Eğlebilerden olan hakemin ismi gelirdi. Bastırılan halifenin ismi yazılırdı. Diğer siyasî ve sosyal olaylarda ise politikada kendi amaçlarına uygun hareket ederlerdi. 261 yılının Cümed el-ule ayından sonra (875 Şubat-Mart) iktidara gelen[338] İbrahim bin Ahmed bin Muhammed bin el-Eğleb'in faaliyetleri sayesinde Eğlebiler Devleti daha da güçlenmeğe başladı.

Abbas İbrahim bin Eğleb'e gönderdiği haberde halife Mü'temid'in onu İfrigiye'ye emir tayin ettiğini[339] bildirmiş ve halifeye itaat etmesini talep etmiştir.

Merakeşi bu konudaki araştırmalarını şöyle ifade ediyor: "O (Abbas -*E.E.*) gözlenilmeyen şekilde Lebd'e ve Trablis'e yaklaştı."[340] Abbas 266 yılının Cumed el-ule ayında (879 Aralık ve 880 Ocak)[341] Lebd'e kalesine[342] yaklaşarak kaleyi zaptetti. Bu olay Trablis'de korku yarattı. Bundan çevredeki aşiretler de rahatsız olmaya başladılar. Trablis eyaletinden güneye doğru büyük bir arazide yaşayan berberi aşiretleri hele de bağımsız yaşıyor, ne Hilafet'e ne Eğlebiler'e ne de Tolunoğullarına tabi değildiler. Bu berberi aşiretlerinden en büyüyü ve nüfuzlusu Nefuse[343] idi. Nefuse aşiretinin lideri ve İbadilerin reisi Niyas bin Mensur el-Nefusi bir çok berberi aşiretinden ordu toplayarak Abbas'a karşı hazırlanır. İbrahim bin Eğleb Trablis'in canişini Ahmed bin Gerheb'i 1.700 atlı[344] ile Abbas'a karşı savaşa gönderir ve Lebde çevresinde Abbas'ın taraftarları ile savaş başlar.

Merakeşi'nin bu konuda görüşleri şöyledir: "Onların arasında kısa süreli çarpışmalar oldu, Ahmed bin Gergeb yenilgiye uğradı".[345]

(Söz konusu savaş ve Eğlebilerin ordusunun yenilgisi hakkında başka hiç bir kaynakda bilgi yoktur -*E.E.*)

Bin Tolun'un oğlu Abbas Eğlebilerin ordusunu yendikten sonra daha içlere doğru hareket ederek, Trablis şehrini kuşatır ve şehir 43 gün kuşatmada kalır.[346] İbrahim bin Eğleb yardımcısı Bulağ ile Gerheb'in yardımına yeni bir ordu gönderir.[347]

İbadilerin reisi İlyas en-Nefusi 12 bin kişilik[348] ordu ile Abbas'a hücum eder. Eğlebilerin askerleri ile birleştikten sonra "/iki ordu/ Abbas'ı dört bir yandan kuşatır."[349] Böylece Abbas'ın ordusu zor durumda kalır. Şiddetli çarpışmalardan sonra Mısırlılar yenildiler. Berberi aşiretleri bu savaşta daha aktif rol oynadılar. Haricîlerin (İbadilerin) bu savaşa katılmaları Eğlebîlere zafer kazandırır.

Ordusu tamamen dağılan Abbas büyük zorluklarla kuşatmayı yararak Berge'ye çekildi.[350] Bu savaşta Abbas'ın ordu komutanları öldürüldü,[351] bütün silah ve cephane ile erzak v.s. düşman eline geçti.

Bin Tolun Berge'deki oğlu Abbas'la bir kaç kez mektuplaşıp[352] onu itaat etmeye çağırırsa da oğlu reddeder. Taraftarları ise onu babasına karşı direnişe sevkederler.[353]

Batı sınırlarında büyük bir kargaşanın meydana geldiğini gören Ahmed bin Tolun oğlunun talanlarını önlemek için 267 yılı Ramazan (881 Nisan) ayında polis şefi İbrahim'i bir ordu ile Berge'ye gönderdi.[354]

İbrahim ordusu ile gelip Berge ile İskenderiye arasında yerleşti.[355]

Bütün bunlar Ahmed bin Tolun için yeterli değildi. O, bu sürede diğer bazı işlerle de meşgul olmuştu ki, bu konuda ileride ayrıntılı şekilde bahsedilecek.

Ahmed bin Tolun devletin batısında meydana gelen çekişmelere bir defalık son vermeyi düşünerek yüz bin kişilik ordu[356] toplayıp 268 yılının Rebi-el-evvel ayının 12'de (881 10 Ekim)[357] Fustat'tan çıkıp[358] İskendireye'ye yöneldi. O, İskenderiye şehrine geldiğinde Abbas'ın hapsedip Berge'de tuttuğu el-Vasiti hapisten kaçarak[359] onun yanına geldi.[360] Ahmed bin Tolun ordusunu bir kaç bölüme ayırıp bazı komutanlarını Berge'ye oğlunun taraftarları ile savaşa gönderdi.[361] 268 yılı Cümad el-ehire ayının 20'de (882 15 Ocak)[362] bin Tolun'un ordusu ile oğlunun taraftarları arasında yapılan savaşta Abbas'ın adamları yenildiler[363] taraftarlarından çok sayıda savaşçı öldürüldü, kendisi de esir alındı. 268 yılı Receb ayının 13'de bin Tolun Fustat'a döndü. 268 yılı Şevval ayının 21'de (882 14 Mayıs) esirlerle birlikte Fustat'a geldi.[364]

Ahmed bin Tolun oğlunu ne kadar sevse de iktidarına karşı çıktığı için onu cezalandırmaktan çekinmedi. Ahmed bin Tolun oğlu Abbas'a bütün esir alınmış taraftarlarının ellerini ve bacaklarını kesmesini emretti.[365] Daha sonra da oğlunu hapsettirdi. Böylece Tolunoğulları Devleti'nin batı sınırlarında yaratılan tehlikeli olaylara son verildi.

Aynı dönemde Doğu bölgelerindeki vaziyet nasıldı? Ahmed bin Tolun devletin yapısında neler gerçekleştirmişti?

Ahmed bin Tolun Mısır'ın gelirinden yılda "4 milyon 300 bin dinar"[366] elde edip hilafete hiç bir vergi vermiyor, bütün geliri çeşitli sahalara aynı zamanda ordunun mükemmelleşmeğine, kanallar yapılması, binaların inşası ve kültür sahalarına harcıyordu. Bu zaman diliminde caminin (bin Tolun camisinin, hastanenin inşaatını tamamlatmış, Nil nehrinin debisini ölçen aygıtlardan eskilerini tamir ettirip yenilerini yaptırmıştı. Fustat'la Yeşkur dağı arasında yeni bir şehir kurdurmuş, adını el-Geta'i koymuştu. Önceki canişinlerin yerleştiği ikametgahı da el-Geta'i şehrine nakletmişti.

O 267 (878-879) yılında Mısır'dan çıkarıldıktan sonra Şam'da, Suriye, Filistin ve Ürdün'de haraç toplama görevine tayin edilen Ahmed bin el-Müdebber'i görevinden alıp hapsettirdi.[367] Onun mal varlığını müsadere ederek topladığı 600 bin dinarı da eline geçirdi.[368] Ahmed bin Tolun Arabistan yarımadasını da hakimiyeti altına almaya çalışıyordu.

Taberi'nin verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki, Amir bin Leyse[369] de Saffariler Devleti'nin nüfuzunu Mekke'ye kabul ettirmeğe çalışıyordu. Bunun için her iki taraf hem Tolunoğulları hem de Saffariler tarafından Mekke'ye 267 (880-881) yılında ziyaretçilerle birlikte askerî bölük de gönderilmişti.[370]

Ahmed bin Tolun'un gönderdiği adamlar başarısızlığa uğramıştı. Suğurlarda meydana gelen olaylar ise o an için Tolunoğulları Devleti'nin zararınaydı.

Ahmed bin Tolun 266 (879-880) yılında Mısır'a dönerken Suğurlarda hakem tayin ettiği Sima[371] aynı yıl Bizans topraklarına saldırılar düzenleyerek[372] küçük de olsa bazı zaferler kazanmıştı.

Tolunoğullarının diğer bir emiri Halef el-Ferganî 268 (881-882) yılında hücum edip Şam suğurlarının bazı yerleşim merkezlerini Bizanslıların elinden aldı, çok sayıda ganimet elde etti.[373]

Ahmed bin Tolun 266 (879-880) yılında kendi adına sikke bastırdı.[374] Böyle bir olay -halifenin değil de bir başkasının adına sikke bastırılması hilafetin tarihinde ilk kez oluyordu. "Ahmedi" olarak bilinen bu sikkelerin her biri bir dinar değerinde idi.

Şam'ın bazı vilayetlerinde de Tolunoğulları'nın nüfuzu güçleniyordu. Ahmed bin Tolun'un 266 (879-880) yılında Mısır'a dönerken Halep,[375] Hims, Ginnesrin, Diyar Mudar'a ve Regge'ye[376] hakem tayin ettiği Lulu isimli kölesi[377] Şam'da Tolunoğulları hakimiyetine karşı çıkan ve Ebu Muhammed Müveffeg'e itaat eden[378] Abdul Melik bin Salih'i 268 (881-882) yılında mağlub etmiş[379] ve bu vilayetlerde Tolunoğulları'nın hakimiyetinin zayıflamasına fırsat vermemiştir. Ancak ifade edilen bütün bu olaylarla da Ahmed bin Tolun'un başarılı yükselişi bitmiş oldu.

Lulu Tolunoğulları'na karşı çıkışları bastırdıktan sonra 268 (882) yılının sonlarında kendisi Ahmed bin Tolun'a karşı çıkarak[380] onun hakimiyetini tanımaktan imtina etti. Lulu'nun uhdesinde olan Halep, Ginnesrin, Hims, Diyar Mudar'da da Tolunoğulları'nın hakimiyetine son verdi.[381]

Suğurlarda da durum kötüleşmeğe başlıyordu. Bunun sebebi ise Bizanslılar değil, Feth bin Hakan'ın valilerinden olan Yazman[382] el-Hadim idi.

Ahmed bin Tolun devletin doğu ve kuzey vilayetlerinde meydana gelen olaylara son vermek için 269 yılı Sefer (882 Eylül-Ekim)[383] ayında yerine

oğlu Humaraveyh'i bırakıp hapisteki oğlu Abbas'ı da yanına alarak Şam'a doğru büyük bir ordu[384] ile hareket etti ve gelip Demeşk'e yerleşti.[385] Demeşk'de Tartus ahalisinin de ona karşı çıktığını[386] haber verdiler. Ahmed bin Tolun isyan eden Lulu'nun üzerine hücum başlattı. Tartus'taki canisini Halef el-Ferğanî'ye de Yazman'ı hapsedip yanına getirmesini emretti.[387]

269 yılının Rebi el-Evvel ayında Halef el-Ferğanî Yazman'ı hapsetti. Ancak Tartus'un ahalisi Yazman'ı kurtararak "el-Ferğanî'yi öldürmek istediler."[389] el-Ferğanî Tartus'tan kaçtı.[390] Tartus Tolunoğulları'nın hakimiyetinden çıkarak, hilafetin hakimiyetini kabul etti. Ancak bu gerçek anlamda hilafetin tabiliğinde olma gibi düşünülemezdi. Gerçekte ise gerek Tolunoğulları gerek diğer devletlerden hiç biri Tartus üzerinde hakimiyet kuramadılar. Orada bütün işleri Yazman idare etmeğe başladı.

Ahmed bin Tolun'un saldırıya geçeceğini haber alan Lulu 269 yılı Cümad el-ule (882 Kasım-Aralık) ayında[391] sahip olduğu mal varlığını da yanına alarak Belis'e oradan da Bağdad'a - Müveffeg'in yanına kaçtı.[392] Ahmed bin Tolun önce Lulu'nun yönetimine bıraktığı eyaletleri yeniden kendisine tabi ettirip Demeşk'e döndü. O, Tartus'a saldırıya hazırlanıyordu ki, halife Mü'temid'den bir mektup aldı.[393] Daha önce de belirtildiği gibi halife Mü'temid hilafetin idari işlerini kardeşi Müveffeg'e bırakmıştı. Bundan yararlanan Müveffeg Mü'temid'i devlet işlerinden tamamen uzaklaştırmıştı.

Mü'temid'e bir halife gibi yalnız minberlerde hutbe okunuyor, adına sikkeler bastırılıyordu.[394] Ancak hakimiyeti yöneten ise Müveffeg idi. Buna razı olmayan Mü'temid bin Tolun'a yazdığı mektupta durumundan şikayet ediyordu.[395] Gerçekte de Mü'temid yalnız isim olarak halife idi ve siyaset ortamından tamamen dışlanmıştı. Ayrıca kardeşi ile arasında şiddetli ihtilaf vardı.

Bin Tolun hilafet merkezinde meydana gelen olaylar hakkında adamları aracılığıyla haber alıyor ve bu konudaki pekçok meseleyi biliyordu. O bu fırsattan yararlanarak halife Mü'temid'i tarafına çekmeye çalıştı.

Bilindiği gibi Ahmed bin Tolun o dönemde büyük bir devlet kurmuştu ve kendi adına para bastırmıştı. Tam bağımsız güçlü bir devlet olan Tolunoğulları Devleti hilafetin en büyük rakiplerinden biri olmuştu. Bin Tolun Yakın Doğu'da kendi dini hakimiyetini de güçlendirmeğe çalışıyordu. O tehlikeli bir rakip olan Müveffeg'e ağır darbe vurmak, onu siyaset meydanından silmek için halifeden yararlanmayı düşünüyordu. Hilafetin gerçek varisi olan Mü'temid'in "koruyucusu" olarak biliyordu ki, Müveffeg'e karşı mücadelesi kolaylaşacaktır. Bunun için de gizli olarak Mü'temid'e Mısır'a gelmesini haber verdi.[396]

Bin Tolun Suğurlar üzerine hareketini durdurup Demeşk'te bekledi, iki ordu komutanını askerî bölüklerle Regge şehirine gönderdi.[397] Hazırlanan plana

göre Mü'temid Samarra'dan ayrılıp Demeşk'e gelecek. Ve orada bin Tolun'la görüşeceklerdi.

269 yılının Cümad el-ule (882 Kasım-Aralık) ayında Mü'temid ava çıkmak bahanesiyle Samarra'yı terkedip bazı ordu komutanları ile birlikte Regge şehrine yönelir.[398] Bütün bu tedbirler ne kadar gizlenmişse de Müveffeg haber almıştı. O, veziri Said bin Mühellef'i Bağdad'tan Samarra'ya gönderir. Said aynı yılın Cümed el-ehire ayında Samarra'ya ulaşır.[399] Ancak Mü'temid Samarra'yı terketmişti.

Bilindiği gibi, Mü'temid Regge'ye gitmek için el-Cezire'den (Mezopotomya) geçmeliydi. Musur'un ve bütün[400] el-Cezire'nin canisini olan İshak bin Kundac'a[401] Mü'temid'in önünü kesip Regge'ye gitmesini önlemesi için haber gönderilir. Mü'temid ona da avlanmak için bu taraflara hareket ettiğini söyler.

Tolunoğulları Devleti'nin sınırlarına yaklaşınca, İshak bin Kundac Mü'temid'in ve komutanlarının önünü keser. Onlara der ki: "Siz bin Tolun'un vilayetine yaklaştınız Regge'de onun komutanları vardır. Siz eğer bin Tolun'un /yanına/ giderseniz hüküm onun hükmüdür onun koruması altında olacaksınız."[402]

Mü'temid Kundac'a karşı çıkamadı. O, komutanları ile çadırda iken, Kundac komutanları gezmek bahanesi ile aldatır, oradan çıkarıp kendi çadırına götürerek kollarını bağlattırır.

Mü'temid'in katiyetsizliği Ahmed bin Tolun'a hazırladığı planları hayata geçirmeğe fırsat vermedi. Mü'temid ilk halifeydi ki, hilafetin başkentini bırakıp kaçmaya, başka hükümdarların sarayında kendisine sığınak bulmaya çaba gösterdiyse de başaramadı. İshak bin Kundac onu bir esir gibi tutuklayıp 269 yılının Şe'ban ayının 5'de (883 17 Şubat) Samarra'ya getirdi.[403]

Zehebi bu konuyu şöyle anlatır: "(Bin Kundac) onu (Mü'temid'i -*E.E.*) Samarra'ya dönderdi. Hilafet evine girmesine bile engel oldu. Onun (hilafet evinin -*E.E.*) kapısına korumalar yerleştirilmişti ve hiç kimse /içeri/ bırakılmıyordu".[404]

Bir noktaya dikkat çekilmelidir; Mısır'ın ortaçağ tarihçilerinden Suyuti, Mü'temid'i "aşağılanmış ilk halife"[405] olarak gösteriyorsa da bu o kadar da gerçeği yansıtmıyor.

Bilindiği gibi, Mütevekkil'in halifeliğinden (847-861) başlayarak, bütün Abbasi halifeleri Türklerden oluşan ordu komutanları tarafından her an aşağılanmış, azap verilmiş, öldürülmüşler ki, bunların bazılarından daha öncede bahsedildi.

Halife Mü'temid geri döndükten sonra, Müveffeg özel polis idaresinin yönetimini «شرطة الخاصة» Kundac'a verdi. Bin Tolun'un tabiliğinde bulunan vilayetleri onun uhdesine verdi ve Bağdad'tan başlayarak Kuzey Afrika'ya kadar resmi olarak hilafet topraklarının bir bölümü sayılan büyük bir araziye İshak bin Kundac'ı vali tayin etti.[406]

Hilafette meydana gelen bu olaylar Demeşk'te Ahmed bin Tolun'a haber verildiğinde O, devletindeki bütün kadıları ve nüfuzlu insanları[407] Demeşk'e topladı ve onlara Mü'temid'in yanında yer alınması[408] Ebu Ahmed el-Müveffeg'in ise veliahtlıktan çıkarılmasının gerektiğini bildirdi.[409]

Bin Tolun taleplerinde Müveffeg'i halifenin itaatinden çıkmak ve onu esir[410] etmekle suçluyordu.

Tolunoğulları Devleti'nin baş kadısı fekih[411] Bakkar bin Guteybe bu isteği kabul etmeyerek bin Tolun'a karşı çıktı.[412]

Kadılardan Muhammed el-İskenderani ve Fehd bin Musa[412] da onun yanında yer aldılar.

Bu itirazlara rağmen, Ahmed bin Tolun Müveffeg'in adını veliahtlıktan çıkarıp, onun uhdesinde olan bütün camilerin minberlerinden lanet okutturdu[414] ve adına taraz[415] gönderilmesine son verdi.[416] Ona itiraz eden kadı ve fekih Bukkar bin Guteybe'yi hapsettirip mal mülküne el koydurdu.[417]

Gelişmeleri öğrenen Müveffeg de bin Tolun'a karşı çıktı. Kardeşi Mü'temid'den Ahmed bin Tolun'a her yerde lanetler okutmasını[418] ve kendisinin de Mısır'dan uzaklaştırıldığını[419] ilan etmesini istedi. Mü'temid kardeşinin isteğini yerine getirmeğe mecbur oldu.[420]

Böylece Tolunoğulları Devleti ile Abbasiler Devleti arasında olan küçük ilişkiler de tamamen kesildi. Her iki devlet bir birine karşı şiddet siyaseti yürütmeğe başladı. Abbasiler Ahmed bin Tolun'un Mısır'dan uzaklaştırıldığını resmen ilan ettiyseler de, bu yönde ciddi bir adım atamadılar. Çünkü, hilafet Tolunoğulları Devletine karşı askeri bir hareket düzenleyecek güçte değildi.

Her iki devlet birbirine karşı propaganda yapıyor, biri diğerinin nüfuzunu zayıflatmaya çalışıyordu. Bunun için de onlar kendi isteklerini gerçekleştirebilmek için Mekke'den istifade etmeyi kararlaştırdılar.

Ahmed bin Tolun 269 yılının Zül-ge'de (883 Mayıs-Haziran) ayında ordusundan iki bölük ayırarak "ziyarete giden" iki bin kişiyle birlikte Mekke'ye gönderdi.[421] Bu Mekke'yi ele geçirmek ve oradan hilafetin aleyhine istifade etmek için teşkil olunmuştu. Zül-ge'de ayının 26'da (6 Haziran) bin Tolun'un gönderdiği kişiler Mekke'ye ulaştı.[422] Bir kaç gün geçmeden, yani Zü-l-hicce

ayının 3'de (13 Haziran) Irak'tan da iki bölük asker çok sayıda hacı adayı ile birlikte Mekke'ye geldi.[423]

Ahmed bin Tolun'un gönderdiği askerler Mekke'yi ele geçirmeye çalışırken, oranın canisini Cafer bin el-Bağmurdi onlara karşı çıktı ve savaş başladı.

Taberi'nin verdiği bilgilerden anlaşılıyor ki, Saffariler'in lideri Amir bin Leys de atlı askerler göndermişti.[424]

Hilafetin doğusundan giden ziyaretçilerin Iraklılarla birlikte savaşmaları Tolunoğulları'nın işini zorlaştırdı. Mekke'nin merkezinde yapılan şiddetli savaştan sonra bin Tolun'un taraftarları yenildiler ve Mekke camilerinde, Ka'be'de Ahmed bin Tolun'a lanetler okundu.[425] Böylece bin Tolun'un Mekke'yi ele geçirmek çabası boşa çıktı. Bundan sonra Ahmed bin Tolun ona karşı çıkan Yazman'ı itaat ettirmek için Demeşk'ten Tartus'a doğru hareket etti.

Yazman bin Tolun'un saldıracağı haberini alınca Tartus'ta ordusunu güçlendirdi ve ona karşı koymak için şehiri savunma durumuna getirdi.

Ahmed bin Tolun Adana şehrine girdikten sonra[426] Tartus'un kendisine teslim edilmesi için kuşatmaya aldı. Mancınıklar kurup hücuma hazırlandı.

Yazman şehri savunamayacağını anlayınca, el-Bereden nehrinde bentleri açıp şehirin çevresindeki kanalları su ile doldurdu. Tarihçilere göre o günler kış mevsimiydi ve hava çok soğuktu. Bin Tolun'un askerleri geri çekildi. Kendisi de hastalandı.[427] Bin Tolun Adana'ya çekildi ve hastalığının ağırlaştığını görüp Mısır'a dönmeğe mecbur oldu.

Kindi'ye göre bin Tolun: "Ferma /şehrine/ ulaştığında hastalığı daha da arttı ve o /gemiye/ binip 270 yılı Cümad elel-ehire ayının 19'da (24 Aralık 883) Fustat'a geldi".[428] Ancak onun sağlık durumu gitgide ağırlaşıyordu.

Said bin Batrik'e göre: "Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudilere emir verildi ki, el-Mukattam dağına çıkıp dua etsinler. Onlar emre uydular. Dualar okuyarak bölük bölük dağa çıktılar".[429]

Bin Tolun'un özel hekimleri ona perhiz etmesini tavsiye ettilerse de o doktorları dinlemedi. 270 yılı Zül-ge'de ayının 10'da[430] (10 Mayıs 884) Ahmed bin Tolun mide-bağırsak hastalığından[431] «زنق الامعاء» öldü ve el-Mukattam dağının eteğinde defnedildi. Bazı tarihçiler[432] yanlışlık yaparak, Ahmed bin Tolun'un 26 yıl (hicrî hesabı ile) iktidarda olduğunu gösterirler.

Mü'temid Ahmed bin Tolun'un ölümünü duyunca üzülmüş ve kendisi bir mersiye de yazmıştır. O mersiyeyi aşağıdaki sözlerle bitirir.

شكت دولتي فقده وقد كان زين الدول

Onun yitirilmesinden devletin şikayet etti
lAhıl o devletlerin süsü idi. [433]

Ahmed bin Tolun öldükten sonra onun yerine ikinci oğlu Humaraveyh geçti.

Bilindiği gibi hakimiyet babadan büyük oğula geçiyordu. Böyle durumda Ahmed'in büyük oğlu Abbas hakimiyetin asıl varisi sayılırdı. Ancak ordu ve eyanlar, din adamları Humaraveyh'i hakimiyete getirdiler. Devletteki bazı yüksek görev sahipleri aynı zamanda el-Vasiti daha önce de belirtildiği gibi Abbas'a karşı çıkmış ve bunun sonucunda da Abbas ile babası arasında ihtilaf meydana gelmişti. Şimdi ise Abbas'ın hakimiyete gelmesi söz konusu kişilerin ortadan kaldırılması anlamındaydı. Bunun için de onlar Ahmed bin Tolun ölür ölmez andiçme töreni düzenleyip Humaraveyh'i tahta oturttular.

Abbas ise kardeşinin onun yerine iktidara gelmesine razı olmayarak ona oy vermekten imtina etti.[434] El-Vasiti'nin teşviki ile Humaraveyh kendi kardeşini öldürdü.[435]

Ahmed bin Tolun'un ölümünden yararlanarak Tolunoğulları devletini parçalamak ve kendi vilayetlerine katmak için Musul'un, el-Cezire'nin canisini İshak bin Kundac ile Küfe[436] ve Anbar'ın canisini, Fırat ve Rehb yollarının reisi[437] Muhammed bin Divdad Ebu-s-Sac faaliyete başladılar.

Bin Haldun'a göre: "(Onlar) Şam mülküne iştah kabarttılar."[438]

Öte yandan Müveffeg de Humaraveyh'in hakimiyetini tanımadı ve "bin Tolun'un eyaletlerine oğlu Ebu Abbas'ı vali tayin etti."[439] Müveffeg Tolunoğulları ile savaşmak için hilafetin güçsüzlüğünü dikkate alarak "güçlü vassalın"[440] üzerine tekbaşına hücum etmemeyi düşündü."[441]

Böyle bir zamanda Demeşk'in canisini de Humaraveyh'e karşı çıkmıştı.[442]

Devleti yönetmek konusunda o kadar da tecrübesi olmayan ve 20 yaşını yeni doldurmuş Humaraveyh büyük zorluklarla karşı karşıya kaldı. O ordudan büyük alaylar ayırıp Demeşk'e göndermeği kararlaştırdı. 270 yılı Zül-ge'de ayının 6'da (5 Haziran 884) Ahmed el-Vasiti'nin komutasında Demeşk'e ordu gönderdi.[443] Aynı ayın sonlarında ise Se'd el-Eyser[444] adlı ordu komutanını yeni bir ordu, askeri gemilerle Şam sahillerine gönderdi.[445]

Böylece Şam uğrunda çarpışmalar başladı. Bu dönemde Suriye'de meydana gelen olaylar hiç bir tarihi kaynakta doğru gösterilmemiştir. Söz konusu olaylara işaret eden bu veya diğer tarihçiler ya tarihçilik kurallarını bozmuş yani kronolojik prensiplere uymamış, ya bu konuya yüzeysel eğilmiş ya da oldukça karışık vermiştir. Bu eserlerde bir birinden farklı olan çeşitli tarihler gösterilmektedir ki, bu da olayların tarihi süreç içerisinde

araştırılmasında oldukça büyük zorluklar yaratır. Burada olayların tarihi kronolojik sırasıyla gösterilmesine çalışılacak ve bir çok yazarın görüşleri ifade edilecek.

Tarihçilerin çoğu bu dönemde Şam'da[446] meydana gelen olayların Ahmed bin Tolun öldükten sonra (10 Zül-ge'de 270 = 10 Mayıs 884) geliştiğini belirtirlerken, Taberi bazı olayları ondan önceki tarihe mal etmiştir. Bilindiği gibi Şam'a yöneltilen saldırılar yalnız ve yalnız Ahmed bin Tolun öldükten sonra olmuştur. Demeşk'in Tolunoğulları tarafından atanan canisini Humaraveyh'i tanımayınca[447] bin Kundac da Şam'ın kuzey eyaletlerine saldırılar başlatmıştı.

270 yılı Zü-l-hicce ayının sonunda Filistin'e gönderilen Ahmed el-Vasiti Humaraveyh'in aleyhine hilafet merkezinden[448], Şam'a ordu gönderip oranın ele geçirilmesini rica ediyordu. O, Humaraveyh'ten uzaklaşmaya çaba gösteriyordu. El-Vasiti kendi kardeşini öldürmeğe sevkettiği için Humaraveyh'in ondan intikam almasından korkuyordu.

Müveffeg bundan sonra bin Kundac ve Muhammed Ebu-s-Sac'ın Şam'a hücum etmelerine taraftar oldu ve oğlu Ebu Abbas'ı yardıma göndereceğini bildirdi.[449]

Bin Kundac ve Muhammed Ebu-s-Sac birlikte[450] hücum edip Halep, Hins, Antakya ve Regge'yi[451] zaptettiler.

Ancak bu konuda Taberi, Said bin Battik, Kindi, Megrizi, Teğriberdi, Suyuti, bin Kesir, bin el-Cavzi v.s. tarihçiler görüş belirtmiyorlar.

Taberi 270'li yılların olaylarından söz ederken yalnız bir olaya işaret eder; bu yılın Şevval (Nisan) ayında Regge ve onun nahiyelerini, Suğur ve Evasim'i bin Tolun adına yöneten bin Dağbaş'la sultan adına Musul'u yöneten bin Kundac arasında savaş oldu. [452]

Bu konudan söz eden bin el-Esir, bin Haldun ("İber"de) ve Halep tarihini yazan bin el-Edim ise söz konusu olayın bin Tolun'un ölümünden sonra meydana geldiğini belirtirler.

Taberi ise anlaşıldığı gibi bu tarihi bir kaç ay ileri çekmiş olayı tam vermemiş ve nasıl sonuçlandığını göstermemiştir.

Şam bir kaç yönden saldırıya uğramıştı. Tolunoğulları'nın ordusu Demeşk'e girip şehri kuşatınca şehirin naibi kaçarak[453] bin Kundac'ın ve Ebu-s-Sac'ın tarafına geçmişti.

Tolunoğulları'nın Şam'ın kuzey ve doğu eyaletlerinden geri dönen orduları ise Mısır'dan gelen bölüklerle birleşmiş, Me'erreti Nu'man yakınlarında

Şeyzer'e kadar uzanan yerleri ele geçirerek güçlenmişti. Bin Kundac ile Ebu-s-Sac saldırıları devam ettirmek için Bağdad'dan yardım bekliyorlardı.

Şam'ın kuzey ve doğu eyaletlerinin bin Kundac ile Ebu-s-Sac tarafından ele geçirilmesinden sonra kimin iktidarına tabi olunacağı da hatta bu meseleden söz eden tarihçiler tarafından bile açık şekilde gösterilmemiştir.

Bin el-Esir ve Bin Haldun ele geçirilen bu eyaletleri bin Kundac'ın hakimiyetine aldığını gösterirler.[454]

Bu olaylara işaret eden 19 ve 20. yüzyılın tarihçilerinden (elbette elde edebildiğimiz eserlere göre diyebiliriz) yalnız Wüstenfeld olmuştur ki, o da Antakya, Hims ve Haleb'e bin Kundac'ın hakim olduğunu belirtir. [455]

Bu adı geçen yazarlardan farklı olarak yalnız bin el-Edim Müveffeg'in Halep ve etraf bölgelerine Muhammed bin Ebu-s-Sac'ı vali atadığını[456] belirterek: "Müveffeg'in kendisine veliahd tayin ettiği oğlu Ebu-l-Abbas Ahmed bin Telha'yı hücuma gönderdiğini, onun da 271 yılı Rebi el-e'her (884 Ekim) ayında Haleb'e geldiğini, oranın ise valisinin bu dönemde el-Efşin adı ile tanınan Muhammed bin Divdaz «دوداز» bin Ebu-s-Sac olduğunu"[457] bildirmektedir.

Ahmed bin Tolun öldükten sonra Tolunoğulları Devleti'nin kuzey ve doğu vilayetlerinde meydana gelen bu önemli olaylara hatta Tolunoğulları hakkında Fransız dilinde büyük bir eser (335 sayfadır) yazan Z.M.Hasan da işaret etmemiştir. Z.M.Hasan'ın eserinden anlaşılıyor ki, ilk önce Ebu Abbas hücuma hazırlanmış ve bin Kundac'la Muhammed bin Ebu-s-Sac onunla ittifak kurmuştur. Yazar yukarıda bahsedilen olaylara değinmeden direk olarak Şeyzer alındıktan sonra meydana gelen olaylara geçmektedir.[458]

A.Müller,[459] Kürd Ali[460] ve N.Mednikov[461] da görüşlerini takriben aynı şekilde belirtmişlerdir.

K.Brokelman'a göre: "Ahmed bin Tolun tarafından (?) / tayin edilen/ Musul canisini Demeşk canisini ile birleşti ve Humaraveyh'e itaat /için/ and içmek istemedi. Humaraveyh'in orduları ona karşı gelerek askerlerini ilk yenilgiye uğrattıktan sonra kış mevsimini geçirmek için orada kamp kurdular. Ancak kısa bir süre sonra Müveffeg oğlu Ahmed'i bir ordunun başında isyancılara (?) yardıma gönderdi. Mısırlılar ağır yenilgiye uğradılar."[462]

Çağdaş Mısır tarihçisi Hasan İbrahim bu konuya yüzeysel eğilmiş ve konuyla ilgili cümlesinde de pekçok karışıklığa ve yanlışa düşmüştür. Hasan İbrahim olayı şöyle anlatır: "El-Müveffeg (?) Bağdad'tan çıktı. Musul'un valisi bin Kundac, Ermeniye (?) ve el-Cibel'in valisi (?) Muhammed bin Ebu's-Sac'da onunla birleşerek Demeşk'e hakim oldular".[463]

Yukarıda bin el-Edim'in verdiği bilgiler dikkate alınarak Müveffeg'in oğlu Ebu Abbas'ın 884 yılının Ekim ayında Haleb'e girdiği belirtilmişti.

Daha sonra Bin Kundac, Muhammed bin Ebu-s-Sac ve Ebu Abbas'ın orduları birleşerek Şeyzer'de kış mevsiminin bitmesini bekleyen Mısır ordusunun[464] üzerine birlikte hücum ettiler. Kışın soğuğundan etkilenen[465] Mısır savaşçıları ortamdan da faydalanarak Şeyzer'de evlere dağılmışlardı.[466]

Bin Kundac, Muhammed bin Ebu-s-Sac ve Ebu Abbas'ın orduları mevzileri ortadan kaldırarak Tolunoğulları'nın askerlerini darmadağın ettiler. Çok geçmeden onlar Demeşk'i daha sonra da Filistin'in bir kısmını ele geçirdiler.

Tolunoğulları ordusunun kalan askerleri Remle'ye çekildi ve yaşanan olayları Mısır'da Humaraveyh'e bildirdiler.

Kürd Ali, bin Tolun'un tercümeyi halini yazan tarihçilere dayanarak, bin Tolun öldüğü zaman onun Mısır ve Şam'daki ordusunun 400 bin kadar olduğunu belirtir.[467]

Humaraveyh haber alır almaz beklemeden 70 bin kişilik[468] ordu ile Şam'a hücum etti.

Humaraveyh savaşa başlamadan önce onun rakipleri arasında ihtilaflar meydana gelmiş, İshak bin Kundac ile Muhammed bin Ebu-s-Sac küserek Ebu Abbas'ı Filistin'de terketmiş ve geri dönmüşlerdi. Ebu Abbas onlara kötü davranmış[469], Muhammed bin Ebu-s-Sac'a aşağılayıcı sözler söylemiş onları korkaklıkta suçlamıştı.[471]

Müttefikleri çekip gittikten sonra, Ebu Abbas'ın 4 bin askerden[472] oluşan kendi ordusu kaldı.

271 yılı Şevval ayının 16'da (6 Nisan 885)[473] Demeşk'le Remle'nin arasında Ebu Futrus nehri yakınlarında et-Tevahin ("Değirmenler") denilen yerde Tolunoğulları'nın ordusu ile hilafet ordusu arasında şiddetli savaşlar oldu. Tarihte "Tevahin döyüşü" olarak bilinen bu savaşlarda ilk önce hilafet ordusu Humaraveyh'in ordularının sağ cenahını[474] darmadağın etti. Savaşta hiç bir tecrübesi olmayan Humaraveyh savaş meydanından çekilip hızla geriye - Mısır'a döndü. Zaferden cesaretlenen hilafet ordusu Humaraveyh'in boş kampına girerek önemli miktarda erzak ve askerî levazimat ele geçirdiler. Ebu Abbas zafer kazandığından şüphe etmiyordu.[475]

Humaraveyh'in pusuda gözleyen yedek güçleri bu yenilgiden haberdar değildi. Yedek güçler pusudan çıkarak Se'd el-Eyser, Ahmed bin İsmail el-Ecemi, Çirkin تشركين ve Hutarmuş'un komutasında hilafet ordusuna karşı saldırıya geçti.[476] Ebu Abbas mağlub edilerek 12 mil[477] geri çekilmişti.

Böylece meşhur Tehavin doyuşu hilafet ordusunun yenilgisi ile sonuçlandı. Bu savaşta Ebu Abbas çok sayıda kayıp vererek Demeşk'e yöneldi. Ancak Demeşk'in ahalisi onu şehire bırakmadı.[478] Öte yandan ise Se'd el-Eyser'in güçleri onu takip ediyordu. Demeşk'e giremeyen Ebu Abbas Antakya'ya çekildi.[479] Oradan da Tartus'a doğru ilerledi.

Taberi'ye göre Ebu Abbas Tartus'a giderken taraftarlarından çok az bir kısmı onun yanındaydı.[480] Bundan, onun ordusunun tamamen dağıldığı anlaşılıyor.

Tartus ahalisi de kale kapılarını kapatıp şehri savunmaya kalkıştı ve Ebu Abbas'ın şehre girmesini önledi.[481]

O daha sonra Mer'eş'e, oradan da Keysum ve Sumeysat'a gitti.[482] Tevahin savaşından önce ondan ayrılıp geri çekilen Muhammed bin Ebu-s-Sac Haleb'e dönmüş ve oranın yönetimi ile uğraşıyordu. Bunu öğrenen Ebu Abbas Halep'den yolunu değiştirip[483] Bağdad'a döndü.[484]

Hilafet ordusunu yenilgiye uğrattıktan sonra Tolunoğulları'nın komutanı Se'd el-Eyser Demeşk'e girerek[485] Humaraveyh'in hakimiyetini Demeşk'de yeniden sağladı. Zafer haberi Humaraveyh'e ulaştırıldı. O, Se'd el-Eyser et-Türki'yi Demeşk'e vali tayin etti.[486] Ancak çok geçmeden Se'd el-Eyser Humaraveyh'e karşı çıktı.[487] Humaraveyh'in savaş meydanından kaçması onu çok etkilemişti. Üstelik o, Humaraveyh'i çocuk sayıyordu.[488]

272 yılının Zül-ge'de ayında (886 Eylül) Humaraveyh Şam'a doğru hareket etti. O Se'd el-Eyser'i öldürüp "bedevi arapların"[490] "isyanını"[491] da bastırdı.

Humaraveyh 273 yılı Muharrem ayının 7'de (14 Haziran 886) Demeşk'e girdi.[492]

Humaraveyh'in Demeşk'i ele geçirmesine rağmen Tolunoğulları'nın hakimiyeti Şam'da tamamen sağlanamamıştı. Şam'ın kuzey ve kuzey doğu eyaletlerinde bin Kundac ve bin Ebu-s-Sac hakemdiler ve onlar hilafete de Tolunoğulları'na da tabi olmak istemiyordular. Onlar hilafetin hakimiyetini yüzeysel olarak tanıyordular.

İshak bin Kundac yine de el-Cezire ve Musul'da bin Ebu-s-Sac ise Ginnesrin[493] ve Halep'de[494] canisin görevindeydiler. Şam'ın kuzey bölgelerinde her ikisinin de nüfuzları güçlüydü. Kısa bir süre sonra bu iki müttefik arasında şiddetli ihtilaf meydana geldi. 273 yılı Cumada el-ule ayının 9'da (886 yılı 13 Ekim) onlar Regge'de birbirlerine saldırdılar.[495] Muhammed bin Divdad bin Ebu-s-Sac Humaraveyh'e[496] tabi olduğunu[497] bildirdi. Bunun anlamı ise Humaraveyh'i yardıma çağırmaktı. Humaraveyh ordusu ile Haleb'e gelince bin Ebu-s-Sac da onun tarafına geçti[498] ve İshak bin Kundac'a karşı hücuma hazırlandılar.

Bin Kundac el-Rafigiyye'de onlarla karşı karşıya geldi. Bin Kundac yenilerek Mardin'e[499] çekildi. Ancak Muhammed bin Ebu-s-Sac ve Humaraveyh onu izlemeye başladılar. Kısa bir süre sonra bütün kuzey Mezopotomya Tolunoğulları'nın hakimiyetine geçti. Humaraveyh ve Muhammed bin Ebu-s-Sac geniş bir bölgeyi ele geçirerek bin Kundac'ı tamamen sıkıştırıp Dicle nehrinin sol sahiline attılar.

Bir çok ortaçağ tarihçileri olayı şöyle anlatırlar: Humaraveyh'in ordusunun öncü güçleri Samarra'ya ulaştılar.[500] Diyebiliriz ki, hilafetin merkez vilayeti gözlenmiyen tehlike ile karşı karşıyaydı. Halife Mü'temid ve kardeşi Müveffeg Humataveyh'le barışmak için onun yanına adam gönderdiler. Humaraveyh barışa hazır olduğunu bildirdi. O, Diclenin sağ sahilinde bir taht taç kurdurdu bir kaç gün orada kaldıktan sonra vilayetlere emirler tayin ederek Demeşk'e çekildi. Dicle'nin sağ sahilinde taht taç kurdurmak etraf eyaletlerde hakimiyetini kurmak anlamındaydı.

273 yılı Receb ayında (886 Aralık) hilafetin saray hizmetçisi Faik Humaraveyh'in yanına gönderildi.[501] O Humaraveyh'in hakemliğini kabul eden halife fermanını da getirmişti. Fermanda Mısır, Şam ve Suğurların bütünlükle 30 yıl süresince[502] Humaraveyh'in hakimiyetine verilmesi de kaydedilmişti. Bu fermanı getiren Faik Humaraveyh'e fermanı halife Mü'temid, kardeşi Müveffeg ve Müveffeg'in oğlu Ebu Abbas'ın[503] imzaladığını da bildirdi.[504]

Bütün bu yeni zaferlere rağmen, devletin yönetilmesinde özel bir becerisi olmayan ve devrin sosyal siyasî olaylarını derinden anlamayan Humaraveyh, Tolunoğulları Devleti'nin güç açısından diğer devletlerden üstün olmasından yararlanamadı. Ahmed bin Tolun'un topladığı serveti dağıtmaya başladı. Hilafet hazinesinin boş olmasına rağmen, Mısır hazinesinde Ahmed bin Tolun öldükten sonra kalan 10 milyon altın dinarı Humaraveyh gereksiz yerlere harcayarak devlet hakimiyetinin esasını teşkil eden ekonomik gücü sağlığında yok etti.

Bin el-Edim'e göre; Muhammed bin Ebu-s-Sac Humaraveyh'in hakimiyetini tanıdıktan sonra "Humaraveyh ona 200 binden fazla, taraftarlarına 20 bin (Ebu-s-Sac'm -*E.E.*), katibine de 20 bin dinar verdi.[505] Muhammed bin Ebu-s-Sac kendi oğlunu Humaraveyh'e rehin verdi. Karşılığında Humaraveyh ona 30 bin dinar gönderdi."[506]

Ayrıca 886 yılında[507] Humaraveyh hilafetle büyük tavizler karşılığında barış sağladı. Belirtildiği gibi Tolunoğulları Devleti'nin ordusunun öncü güçleri Samarra'ya kadar ilerlemişti. Humaraveyh bu zaferden yeterince faydalanamadı. O hilafete hatta vergi vermeğe de razı oldu.

273 yılı Receb (886 Aralık) ayının sonlarında Fustat'a giren[508] Humaraveyh, Müveffeg'e karşı yürütülen propagandayı durdurup ona camilerde dua

okutturdu. Bu da onun hakimiyetini tanımak anlamındaydı. Ayrıca Humaraveyh fazlasıyla israf ediyor, debdebeli hayat için çeşitli etkinlikler yapıyordu. Babasının yaptırdığı askerî geçit ve eğitim meydanını sökerek güllü çiçekli bağlar yaptırıyor, dünyanın çeşitli çiçeklerini, kuşlarını o bağa topluyordu.

Şam'da ise çekişmeler devam ediyordu. Bin Kundac mağlup edilse de Muhammed bin Ebu-s-Sac'a tabi olmak istemiyordu. Bununla ilgili olarak 273 yılı Zül-ge'de ayının 14'de (887 yılı 12 Mayıs) onların arasında yeniden savaş başladı. Bu kez de bin Kundac yenildi.[509] O bundan sonra Mısır'a gidip Humaraveyh'in tarafına geçti.[510] Muhammed bin Ebu-s-Sac Humaraveyh'in onu kendi himayesi altına almasından rahatsız olup, Humaraveyh'e karşı çıktı.[511] O ordusu ile[512] Demeşk'e hücum etti. Bu haber Mısır'da Humaraveyh'e ulaştıktan sonra 274 yılı Zül-ge'de ayında (888 Mart-Nisan)[513] Mısır'dan Şam'a doğru yürüdü. 275 yılının Muharrem ayında (888 Mayıs-Haziran)[514] her iki ordu Demeşk'in doğusunda Seniyyetu-l-Ugab[515] denilen bölgede karşılaştı. Son savaşlardan sonra Muhammed bin Ebu-s-Sac'ın ordusu yenildi. O, Hims şehrine çekilmek isterken, Humaraveyh asker gönderip, onun şehire girmesini engelledi. Bin Ebu-s-Sac Haleb'e döndü. Ancak orada güçlenemedi. Çünki, Humaraveyh ve bin Kundac onu izlemeğe başladı. Muhammed bin Ebu-s-Sac Fırat'ı geçerek Regge'ye geldi, oradan da hareket ederek Dicle'nin sol sahiline geçti. Humaraveyh kendisi sağ sahilde durup bin Kundac'ı 20 bin kişilik[516] orduyla onun üzerine gönderdi. Kendisi ise Fırat'ın sahilinde taht kurdurdu.[517]

Dicle'nin sol sahilinde Bin Kundac'la Bin Ebu-s-Sac arasında yapılan savaşta Bin Ebu-s-Sac "ordusunun azlığına rağmen, Bin Kundac'ı mağlup etti ve halifenin övgüsünü kazandı."[518] Ancak çok çekmeden Humaraveyh tarafından yeni güçle desteklenen bin Kundac Muhammed bin Ebu-s-Sac'ı sıkıştırmaya başladı. Muhammed bin Divdad bin Ebu-s-Sac 276 (889) yılında bütün savaşlardan uzaklaşarak Bağdad'a geldi.[519] Aynı yılda da Azerbaycan'a[520] hakem tayin edildi.

Humaraveyh 276 yılı Cumada el-ehire ayının 23'de (889 yılı 23 Ekim) bin Kundac'ı Mezopotamya'da Bin Ebu-s-Sac'a karşı koyarak Mısır'a dönmüştü.[521] Bin Kundac Diyar-Rebie ve Diyar-Mudar'a hakim olduktan sonra kendisini Humaraveyh'in naibi ilan etti. Böylece, Tolunoğulları'nın hakimiyeti bütün Mezopotomya'da da yayıldı.

Humaraveyh Tuğc bin Cuffi Haleb'e hakem tayin etti.[522]

Bu dönemde resmen Tolunoğulları'nın hakimiyetine verilen Suğur ve Evasimler'de durum nasıldı?

Daha önce de belirtildiği gibi, Yazman Tartus'u ele geçirmiş ve hilafetin hakimiyetini yüzeysel olarak kabullenmişti. Yazman Bizans sınırlarında ve

denizde Bizanslılara karşı bir kaç başarılı saldırılar düzenlemiş[523] ve nüfuzunu bütün Suğurlar'da güçlendirmişti. Müveffeg'in oğlu Ebu Abbas Tehavin savaşında yenilip geri çekildiğinde, Tartus'un ahalisi Yazman'ı savunarak hilafet askerlerini Avasim'den çıkarmışlar. Bu durum Yazman'ın hiç kimseye tabi olmadığı anlamı taşıyordu.

Humaraveyh Tolunoğulları'nın hakimiyetini yeniden Suğurlar ve Evasim'de sağlamak için Yazman'a 30 bin dinar, çok sayıda pahalı elbise, binek atları ve silah gönderdi.[524] Bunları alan Yazman 277 yılının Cumada el-ahire ayında (890 Eylül-Ekim) Humaraveyh'in hakimiyetini kabullendi[525] böylece Şam Suğurları ve Evasim de yeniden Tolunoğulları Devleti'ne katıldı.

890 yılının sonlarında Tolunoğulları Devleti'nin arazisi büyüklüğünün son noktasına ulaştı. Aynı dönemde Yakın Doğu'da en güçlü, arazi yönünden de en büyük devlet idi. Sınırları güneyde Sudan'dan başlıyordu, kuzeyde Adana'ya kadar, batıda Libya vahalarından doğuda Dicle nehrinin sahiline kadar uzanan bir arazi tamamen Tolunoğulları Devleti'nin hakimiyeti altındaydı. Böyle bir zamanda Tolunoğulları'nın bir çok rakibi de ortadan kaldırıldı. Ancak Humaraveyh müsait ortamdan yararlanamayarak devletin iktisadî gücünü zayıflatıyordu.

Yazman Tolunoğulları'nın hakimiyetini kabullendikten sonra da Humaraveyh ona 50 bin dinar gönderdi.[526]

278 yılı Sefer ayının 21'de (891 yılı 4 Haziran) Müveffeg Azerbaycan'da iken hastalanıp öldü.[527] Bundan bir süre sonra yani aynı yılın Receb ayında (891 Ekim) Bizans'a düzenlenen saldırıda mancınıktan atılan taş Yazman'a isabet ederek öldürdü.[528] Yazman'ın görevine onunla aynı savaşa katılan el-Uceyfî[529] tayin edildi. Ancak kısa bir süre sonra Humaraveyh onu Mısır'a çağırıp, Tartus'un emirliğini amcası oğlu Muhammed bin Musa bin Tolun'a verdi.[530]

Olaylar gitgide çeşitli biçimler alıyordu. Humaraveyh'in politikada liberal bir yol tutması Tolunoğulları Devleti'nin daha da güçlenmesini önlüyordu. Devlet dış görünüşten toprak bütünlüğünü ve gücünü koruyorduysa da gerçek böyle değildi.

B) ZAYIFLAMASI ve ÇÖKÜŞÜ

Mezopotomya'da Tolunoğulları Devleti'nin hakimiyetini sağlamak için çok sayıda askerî ve maddî zararlar çekilmesine rağmen, Humaraveyh oranın yönetimini tamamen elde edemedi üstelik O bunu yeterince önemsemiyordu. Bin Kundac Tolunoğulları'nın adını yalnız Cuma günleri okunan hutbelerde okutuyordu. Diğer hiç bir yönde ne ekonomik ne de

siyasî yönden Mezopotomya Tolunoğulları devletine tamamen bağlı değildi.

Dicle'nin sağ sahilinde Humaraveyh taht kurarak bu eyaletlerin de Tolunoğulları'na tabi olduğunu ilan etse de, sonradan orada hakimiyetini güçlendirmek ve Mezopotomya'yı Tolunoğulları Devleti'nin arazisine tamamen katmak için hiç bir ciddi tedbir görmedi.

Müveffeg ömrünün sonlarında Suğurları hilafetin hakimiyetine tabi etmek için tedbirler görmeğe başlamıştı. O, Rağib isimli bir mevalisini güya hıristiyanlara karşı cihad savaşı yapmak için Tartus'a göndermeğe hazırlamıştı. Müveffeg öldükten sonra Rağib Bağdad'tan özel bir ordu ile Tartus'a doğru yola koyulur. O, Şam'dan geçerken orduyu askerî levazımatlarla[531] kendi askerlerinden olan Meknun'un emrine vererek Meknun'u Tartus'a gönderir. Kendisinin ise Demeşk'e gitmesi gerekir. O zaman Humaraveyh Demeşk'teydi. Rağib'in Humaraveyh'in yanına gitmesinin nedenini ortaçağ tarihçileri çeşitli biçimde açıklamaktadırlar. Örneğin Taberi olayı şöyle ifade eder: "Tuğc bin Cuff Halep'de Rağib'i karşılayıp Humaraveyh bin Ahmed'in onunla (Rağib'le -*E.E.*) görüşmek istediğini bildirir. Rağib baş hizmetçisi ile Halep'den ayrılarak Mısır'a gider."[532]

Bin el-Esir ise bunu farklı şekilde izah eder. Ona göre: "O, (Rağib -*E.E.*) Humaraveyh'i ziyaret etmek ve tanışmak için süratle onun (Humaraveyh'in -*E.E.*) yanına gitmiştir".[533]

Rağib Demeşk'e gittikten sonra Tuğc bin Cuff el-Ferğani[534] valisi Muhammed bin Musa'ya, Meknun'u oraya gelir gelmez hapsetmesini söyler.[535]

Muhammed bin Musa da öyle yapar. Ancak Tartus ahalisi Meknun'u hapisten kurtarır. Böylece aralarında 279 yılı Cumada el-ule ayının 21'de (892 yılı 19 Ağustos) şiddetli savaş başlar.[536] Sonuçta Muhammed bin Musa bin Tolun'u hapsederler. Üstelik şaya yayılır ki, Humaraveyh Rağib'i hapsetmiştir.[537] Humaraveyh'e Rağib bırakılıncaya kadar Muhammed bin Musa'nın rehin tutulacağını bildirirler. Humaraveyh amcasının oğlu Muhammed bin Musa'nın yerine el-Uceyfi'yi Suğurlara vali tayin ederek Rağib'le birlikte Tartus'a göndermistir.[538] Onlar Tartus'a ulaştıktan sonra bin Musa serbest bırakılır ve O Tartus'ta kalmayıp Kudüs şehrine gider.

279 yılı Receb ayının 19'da (892 yılı 15 Ekim) halife Mü'temid öldü.[539] Müveffeg'in oğlu Ebu Abbas "el-Mü'tezid" lakabı ile halife oldu. Bundan sonra Humaraveyh devleti yönetememekteki beceriksizliğini ortaya çıkardı ve sonuçta Tolunoğulları Devleti'nin önceki kudreti yavaş yavaş kaybolmaya başladı.

Humaraveyh Mü'tezid'in halifeliğine biat etmenin yanısıra ona çok sayıda

hediyeler gönderdi. Bunun yanısıra O Mü'tezid'e Getre-n-Nede[540] isimli kızını oğlu Ali[541] bin Mü'tezid'e almasını teklif etti.[542]

Humaraveyh bu yolla kendi hanedanını Abbasiler hanedanı ile yaklaştırıp halifeliği de nüfuz altına almak istiyordu. Devleti güçlendirmek için iç güçlerin geliştirilmesi, siyasî ve ekonomik unsurların güçlendirilmesine değil, hilafetle ilişkileri geliştirmeğe ve barış ortamı sağlamaya çalışıyordu. Halbuki hilafet o kadar zayıflamıştı ki, adeta can verme dönemini yaşıyordu. Hilafetin hazinesi Babekilerle yapılan savaşlarda tamamen boşalmış, sonradan elde edilen gelir ise Zenciler hareketini bastırmak için sarfedilmişti. Zencilerle mücadele etmek için çoğu zaman maddî zorluklarla karşılaşan Müveffeg hatta ona yakın olan zengin kişileri hapsediyor, mallarına ise el koyarak askeri sahalara harcıyordu.

Bin el-Esir, Mü'temid'in çoğu zaman 300 dinara ihtiyacı olduğunu, ancak bulamadığını yazmaktadır.[543] Hilafetin böyle bir döneminde Humaraveyh ona yaklaşmaya başlamış, hatta Tolunoğulları Devleti'nin tam bağımsızlığının kaybedilmesine de razı olmuştu.

38 yaşındaki Mü'tezid 10-12 yaşlarında olan[544] Getre-n-Neden'i oğluna değil kendisine alacağını Humaraveyh'e bildirdi. Kızının çok güzel[545] olmasına rağmen, Humaraveyh bu teklifi kabul etti.[546] Artık Tolunoğulları Devleti'ne daha sonra vurulacak ilk büyük darbeler için zemin hazırlanmıştı.

Mü'tezid bundan sonra Humaraveyh'i etkisine alabildi. O önce Fırat'tan[547] Berge'ye kadar uzanan araziyi 30 yıllığına Humaraveyh'in ve onun evlatlarının hakimiyetine verdi. Bu "ferman" Kindi'nin belirttiğine göre 280 yılı Rebi el-Evvel ayının 25'de (14 Haziran 893) Humaraveyh'e ulaştırıldı.[548] Bu arazinin bütün vilayetleri, haraç ve mahkeme işleri de fermanda belirtilmişti. Anlaşılacağı üzere bu "ferman" Tolunoğulları Devleti hiç bir önem taşımıyordu. Çünki "ferman"da gösterilenlerin hepsi Tolunoğulları'nın hakimiyetindeydi. Bu ancak ve ancak mevcut bir hakimiyeti kanunileştirmekten başka bir şey değildi.

Güçsüz, ancak dinî nüfuzu olan halifenin kayınpederi olacağından "gurur duyan"[549] Humaraveyh Tolunoğulları Devleti için hiç bir faydası olmayan bir şartı da kabullendi.Halife Mü'tezid'in isteğine göre o, geçen her yılın hesabına hilafet hazinesine 200 bin dinar, gelecek her bir yıl içinde ise 300 bin dinar göndermeye razı oldu.[550] O, ölünceye kadar "bir yıl bile aksatmadan"[551] bu meblağı devamlı olarak hilafet hazinesine gönderiyordu. Siyasetten uzak olan Humaraveyh bununla da yetinmeyerek böylesine büyük bir hata yaptı. Onun dış politikada attığı her bir adım Tolunoğulları Devleti'nin kudretinin zayıflaması ile sonuçlandı.

"231 (894) yılında Mü'tezid (Humaraveyh'in kızı) Getre-n-Nede ile nikah kıydı."[552]

Humaraveyh kızını Bağdad'a götüren heyetin dinlenmesi için bütün yol boyu köşkler yaptırdı. Getre-n-Nede 281 yılının sonu[553] 282 yılının başlarında[554] Bağdad'a geldi. Humaraveyh kızının düğün merasimi ve çehizi için Tolunoğulları Devleti'nin hazinesinde kalanları da harcadı. Kızı için öyle bir çehiz hazırlattı ki "eşi benzeri yoktu".[555] Humaraveyh kızına çehiz olarak 20 katır yükü mal, 10 karabaş,[556] altın ve gümüş koşunlu çok sayıda at, 2 sandık kıymetli taşlarla süslenmiş elbise,[557] 1000 sele altın[558] verdi. Kızına çehiz hazırlamak için o, Bin Cessas isimli kahyasının başkanlığında özel bir heyet de oluşturmuştu. Humaraveyh kızının "düğününe ve çehizine bir buçuk milyon altın dinar harcamasına"[559] rağmen, halife adına kızını karşılamaya çıkanlar "hilafet hazinesinden yalnız 4 kokulu mum ve 4 gümüş şamdan buldular."[560] Getra-n-Nede'ye Mısır'dan Bağdad'a kadar eşlik eden 400 kızın her birinin elinde altın ve gümüş şamdanlar ve şamdanlar içerisinde kokulu mumlar vardı.[561]

Humaraveyh babasının doldurduğu Mısır hazinesini tamamen boşalttı. Hazinenin bir bölümü emirlerin, canişinlerin cebini, bir bölümü de hilafetin boş hazinesini doldurdu. Bundan sonradır ki, Tolunoğulları Devleti'nin çökme süreci başladı. Hilafet ise nisbî de olsa güçlendi.

Öte yandan Humaraveyh Suğur ve Evasim'de Bizanslılarla savaşı şiddetlendiriyor, bölgeye sık sık ordular gönderiyordu. Şüphesiz bu durum devletin çöküşünü hızlandırırdı. Humaraveyh 280 yılı Receb ayının 5'de (20 Eylül 893)[562] Ahmed bin Abbas'a[563] 281 yılı Cumada el-ehire ayının ortalarında (894 Eylül'ün başlarında) Tuğc bin Cuff'a ordu vererek Bizans'a hücum edilmesi için Tartus'a gönderdi.[564]

Tolunoğulları Bizans'a yönelik saldırılarda bazı zaferler kazandılar. Belegsur ve Maluriya zaptedildi, Bizanslılar sıkıştırıldı.

Evasim ve Suğurlar Tolunoğulları'nın hakimiyetine tabi edildikten itibaren müslümanlar önemli başarılar kazanıyor, sık sık yapılan savaşlar genellikle Tolunoğulları'nın zaferi ile sonuçlanıyordu. Ancak bütün bunların yanısıra uzun süre devam eden savaşlar Tolunoğulları Devleti'nin askerî kudretinin zayıflamasında etkili oluyor, diğer meselelerin çözümünü zorlaştırıyordu. Tolunoğulları Devleti'nin başkenti Ahmed bin Tolun'un kurduğu el-Ge'ta şehrinin olmasına rağmen, Demeşk Humaraveyh'in bir ikametgahına dönüşmüştü. Humaraveyh Demeşk'e sık sık gidiyor ve orada aylarla kalıyordu.

Humaraveyh Mısır'dan sonuncu kez 282 yılı Şe'ban ayının 8'de (2 Ekim 895) çıkarak Şam'a doğru hareket etti.[565] O Şam yakınlarında Merran manastırından (veng) aşağı Gaysun dağının[567] eteyinde bir köşk inşa ettirmişti[568] ve sık sık gelerek söz konusu köşkte kalıyordu. Humaraveyh önce Demeşk'e geldi, daha sonra yine köşke döndü. O köşkte bir kaç ay kaldıktan sonra 282 yılı Zül-ge'de ayının 28'de (8 Ocak 896)[569] köşkte gece

hizmetçileri tarafından kafası kesilmek suretiyle ödürüldü.[570]

Bu konuda yazan tarihçilerin çoğu Humaraveyh'in öldürülme tarihini bir birinden farklı biçimde gösterirler. Yalnız Kindi ve bin Helligan bu tarih hakkında çok küçük fark gösterirler. Örneğin, Kindi'nin eserinde bu tarih "282 yılı Zül-ge'de ayının 28'i, pazar gecesi" gösterilirken, Bin Helligan'ın eserinde "282 yılı Zül-ge'de ayının 27'si pazar gecesi"[571] olarak gösterilmiştir. Bin Helligan'ın bu küçük yanlışı Zül-ge'de ayının 27'si değil, Kindi'de olduğu gibi 28'i pazar günü olmalıdır. "Nezm el-Cevher" eserinin yazarı Said bin Batrik'in verdiği tarihle,[572] Bin Helligan'ın eserinde gösterilen tarih aynıdır.

Mes'udî ise kesin tarih[573] vermemiştir. Bu olayları tamamen Kindi'nin "Mısır valileri" eserinde olduğu gibi yazan Megrizi nedense hiç bir ay ve gün göstermemiştir.[574]

Yukarıda ismi geçen tarihçilerden Said bin Batrik ve Kindi'nin diğer tarihçilere oranla söz konusu döneme yakın olmaları onların eserlerinin değerini daha da artırıyor, bundan dolayıdır ki, Said bin Batrik ile Kindi'nin araştırmaları daha doğru kabul edildiği için "27-28'i Zül-ge'de" tarihini almak doğru olur.

Bunun yanısıra, Bin Helligan da aynı tarihi gösterir. Mes'udi ise bu olayın ayını isimleri geçen yazarların eserlerinde olduğu gibi vermiştir. Ancak daha sonraki yüzyılların tarihçileri aynı zamanda Bin el-Cavzi,[575] Ebu-l-Fida,[576] Bin Kesir,[577] Bin Haldun,[578] Bin Teğriberdi,[579] Suyutî[580] v.s. öncekilerden farklıdır.

Taberi bu konuyu şöyle yazmaktadır: "İbrahim bin Ahmed el-Mezerai Zü-l-hicce ayının 17-18'de Demeşk'ten çıktı. Kara yolu ile 12 günde Bağdad'a ulaştı ve Mü'tezid'e Humaraveyh'in kafasının kesildiği haberini ulaştırdı. Bu olayda Humaraveyh'in yirmiden fazla adamı onun katlinde eli olmakla suçlanıyordu."[581]

Z.M.Hasan da bu tarihe sessiz kalmıştır. [582]

Yukarıda belirtildiği gibi, Humaraveyh Demeşk'te katledilmişti. Bu olayda büyük oğlu Ceyş[583] de oradaydı. O, babası öldürüldükten sonra hakimiyete geçti. Olaydan kısa bir süre sonra Tolunoğulları'nın en ünlü komutanlarından Tuğc bin Cuff cinayet olayına katılanları hapsetti. Onlardan bazıları komşu ülkelere kaçmak isterken Tuğc bin Cuff tarafından takip edilerek tutuklanıp geri gönderildi. Humaraveyh'in öldürülmesi olayına katılmakla suçlanan 20 kişinin kafası kesilip Fustat'a gönderildi.

Humaraveyh'in ceseti tabuta koyulup Demeşk'ten Fustat'a götürüldü ve orada babası Bin Tolun'un mezarının yanında defnedildi.[584]

Demeşk'te hakimiyeti ele alan Ceyş bin Humaraveyh Mısır'a geldi. Ancak bazı ordu komutanları ve devlet memurları onun hakimiyete geçmesine razı değildiler. Bunun için de onlarla Ceyş arasında ihtilaf başladı. Bazı ordu komutanları Tolunoğulları'nın ordusunu terkedip, kendi birlikleri ile Kufe'ye doğru çekildiler. Ancak onlar gelip Kufe'ye ulaşıncayadek askerlerin çoğu yolda açlıktan ve susuzluktan helak olmuştu.[585] Kalanları halife Mü'tezid'in tarafına geçip hilafet ordusuna katıldı. Bu ordu komutanlarından özellikle Muhammed bin İshak bin Kundac, Hakan el-Müfellehi, Bedr bin Cuff (Tuğc bin Cuff'un kardeşi) ve Muhammed bin Gümüşgöz'ün birlikleri ile çekip gitmesi Tolunoğulları'nın askerî gücünü daha da zayıflattı. Yukarıda isimleri geçen komutanlar Ceyş'i öldürmek istemişlerse de[586] başaramamışlar. Bundan sonra ise ordu arasında ihtilaflar meydana gelmişti.

Ceyş bin Humaraveyh Demeşk'i terkettikten kısa bir süre sonra Demeşk ve Haleb'in[587] hakemi, Tolunoğulları'nın Suriye'deki askerî güçlerinin komutanı Tuğc bin Cuff Ceyş'e karşı çıkıp[588] hakimiyetini reddetti. Tuğc'un çağrısı üzerine bütün Suriye ve eyaletleri Ceyş'in hakimiyetini tanımaktan imtina ettiler.

Suğurlara Tolunoğulları tarafından hakemlik eden Ahmed bin Tugan da Tuğc bin Cuff'a katıldı. Böylece bütün Şam Ceyş'in hakimiyetinden çıkmış oldu. Mısır'da da ona tabi olmak istemiyorlardı.

Araştırmalardan anlaşılıyor ki, bu ordu komutanları Ceyş'in değil, onun amcası Nesr bin Ahmed bin Tolun'un hakimiyete geçmesini istiyorlarmış. Orduda olan "Meğribliler ve Berberiler[589] de Ceyş'e karşı çıkarak iktidarı amcasına devretmesini talep ediyordular.

Ceyş bin Humaraveyh iktidarı elinde tutmak için Nesr bin Ahmed'i[590] ve onunla birlikte diğer bir amcasını[591] da öldürdü.

Tolunoğulları Devleti büyük bir kargaşa içerisindeydi. Berge ve daha pek çok yerlerde karışıklıklar başladı. Artık Ceyş'in iktidarı hiç bir surette sağlanamadı. 283 yılı Cümada el-ehire ayının 10'da (25 Temmuz 896)[592] Türklerden ibaret bir kaç ordu komutanı hücum ederek Ceyş bin Humaraveyh'in taraftarlarını mağlub etti ve Ceyş'i de hapsettiler.[593] Artık Tolunoğulları Devleti'nde de merkezî hükümetin kaderini ordu komutanları ve diğer nüfuzlu şahıslar tayin etmeğe başlamıştı. Onlar Harun bin Humaraveyh'i Ceyş'in yerine seçtiler. Ancak yönetimdeki bir grup buna itiraz ederek Harun'un amcası Rebie bin Ahmed bin Tolun'un tarafına geçti. Bu dönemde İskenderiye'de güçlenen Rebie etrafına ordu toplayıp iktidarı ele geçirmek için başkente doğru ilerledi. Rebie bin Ahmed öte yandan da Fustat'ın ahalisine güveniyordu. Çünki ona başkente gelmesi halinde bütün ahalinin onun tarafına geçeceyi, yardım edeceyi haberi ulaştırılmıştı. Ancak Rebie Fustat'a yaklaştığında kimse onun yardımına gitmedi ve Harun'un gönderdiği ordu onunla savaşa girdi.

Bu savaşta Rebie esir alınıp başkente getirildi. Bundan sonra Harun'a karşı çıkacak öyle bir güçlü rakip yoktu. Suriye'yi istediği gibi yöneten Tuğc bin Cuff ise Harun'un hakimiyetini tanıdı.

Harun'un iktidara geçmesinden (25 Temmuz 896) sonra hilafetin Tolunoğulları Devleti'ne bakışı hakkında ortaçağ Arapdilli kaynaklarda hiçbir bilgiye rastlanmamıştır. Söz konusu kaynaklara dayanan Avrupa tarihçileri de bu konuda bilgi vermiyorlar. Hilafetle Tolunoğulları arasında 285 (898) yılından sonraki münasebetlere kadar ne gibi olayların meydana geldiği nedense karanlıktır, Tolunoğulları Devleti hakkında değerli eser yazan Z.M.Hasan ve Wüstenfeld de bu olaya değinmemiştirler.

Mevcut bütün kaynaklar dikkatle incelendiğinde bazı bilgilere rastlanıyor.

Kürd Ali "Hitet eş-Şam" eserinde şöyle yazmaktadır: "Harun bin Humaraveyh halifeye (bu dönemde halife Mü'tezid idi -*E.E.*) karşı çıktı. Pek çok savaştan (?) sonra 286 yılında Abbasi halifesi ile Harun arasında barış anlaşması imzalandı."[594]

Kürd Ali'nin bu yazdığı ile bazı ermeni ve gürcü tarihçilerinin verdiği bilgi (bazı yanlışlıklara rağmen -*E.E.*) uygun geliyor.

11. yüzyıl Ermeni tarihçisi Stepanos Asohik araştırmalarını şöyle ifade ediyor: "Smbat[595] Şirak'ta kilise inşa etti... sonra o, Ahmed'le (?) savaşa başladı. /Ahmed/ zafer kazandı ve onu kaçmaya mecbur etti. /Smbat/ büyük kayıplar /vermişti/".[596] Gürcü tarihçisi S.Baratov ise olayı şöyle anlatıyor: "896 yılında kral (Smbat kasdediliyor -*E.E.*) her halde sadakatini halifeye göstermek amacı ile hilafetin hakimiyetinden çıkan emir Ahmed'e (?) karşı Mezopotomya'da hücuma geçti. Ancak ağır mağlubiyete uğrayıp düzensiz halde geri çekildi".[597]

Anlaşılıyor ki, Tolunoğulları'nın ordusu, Harun iktidara geçtikten sonra Mezopotomya'da savaşmıştır. Çünki halife Harun'un iktidarı ele geçirmesini kabullenemiyor ve Tolunoğulları'ndan arazi koparmaya çalışıyordu. Ancak bu dönemde Şam'da bilindiği gibi, tecrübeli komutan Tuğc bin Cuff Tolunoğulları'nın ordusuna komutanlık ediyordu. Bundan dolayıdır ki, Tolunoğulları ordusu yenmiş, hilafetin içlerine doğru ilerlemesini engellemiş ve Karın çevresinde Smbat'ın da 100 bin kişilik ordusunu darmadağın etmiştir.[598]

Öyleyse, Stepanos Asohik ve S.Baratov'un yanlışları nerededir? Bilindiği gibi, bu dönemde Ahmed bin Tolun'un torunu Harun iktidarda idi. Ahmed 884 yılında ölmüştü, Smbat ise hiç iktidara gelmemişti. Ahmed öldükten sonra Smbat iktidara geldiği için ikisinin savaşması hiç mümkün değildi.

Tolunoğulları'nın bu zaferlerine rağmen, devlet içi çekişmeler içerisinde

bulunduğundan hilafetle tavizkar barış imzalandı.

Hilafet Tolunoğulları Devleti'nde olan ara çekişmelerinden yararlanarak Evasim ve Suğurlar'ı ele geçirmeğe çalışıyordu.

Artık Rağib Tartus'ta Tolunoğulları'na karşı çıkıp, Mü'tezid'in mevalisi olan Bedr'i kendisinin hakemi olarak tanıdı. Tolunoğulları tarafından Evasim ve Suğurlara emir tayin edilen Ahmed bin Tuğan bu dönemde müslümanların Bizanslılarla yaptığı Feda[599] savaşını bitirip geri dönüyordu. O gemiyle gelip Tartus'un yanından geçti kendisi şehre girmeyip yardımcısı Demyane'ni Tartus'a emir gönderdi.[600] Demyane Rağib'e çıkarak Tartus'u yeniden Tolunoğulları Devleti'ne katmak istedi. O 284 yılının Sefer ayında (897 Mart-Nisan) Bin Tuğan'ın Tartus'a gönderdiği Yusuf bin el-Bağmurdi ve bin el-Yetim ile birleşerek Rağib'i Tartus'tan uzaklaştırmak için hücuma geçti. Ancak bu savaşta Rağib galip gelerek onların üçünü de esir alıp Bağdad'a gönderdi.[601] Böylece, "Rağib Tolunoğulları'nın eyaletlerinden Tartus ve Suğurları /onlardan/ kopardı."[602]

Taberi'ye göre, 284 yılının Sefer ayında (897 Mart) Tartus ahalisinden bir grup sultanın (halifenin -*E.E.*) yanına gelip, valilerinin olmadığını bildirerek ülkelerine vali tayin etmesini rica ettiler".[603]

Bu dönemde Mısır ve Suriye'deki şartlar Tolunoğulları'nın aleyhine değişiyordu. Orduda tam parçalanma başlamıştı. Harun'u iktidara getiren komutanlardan Bedr, Faik ve Safi hepsi bir bölüğe komutanlık ediyor ve bazı nahiyeleri ellerine geçirerek kendi bölükleri ile çekilip orada yaşıyordular.[604]

Bütün ordunun komutasını, Ebu Cafer bin Ebba[605] eline almış ve Harun'a himayedarlık ediyordu. Daha doğrusu Harun onun kontrolü altındaydı.

Tuğc bin Cuff Demeşk'te oturarak, Şam'ı bağımsız yönetiyor, şehri her hangi bir saldırıdan koruyordu. 284 (897) yılında Harun Bedr el-Hemmami ve Hasan bin Ahmed el-Mezari'yi Şam'a gönderdi. Onlar Harun'un adından Tuğc'u Demeşk'e vali tayin edip, bütün Şam'ın yönetilmesini ona verdiler.[606] Kendileri ise Mısır'a döndüler.[607] Aynı dönemde Bin Güreyş isimli bir kişi Harun'a karşı çıkarak onun hakimiyetini reddetti. Bin Güreyş genellikle bütün Tolunoğulları'na karşı çıkmıştı. O hakimiyetin Peygamberin neslinden olan her hangi birine verilmesi gerektiğini iddia ediyordu.[608] Şüphesiz bu iddia o dönemde Kuzey Afrika'da güçlenmekte olan Fatimilerin propagandasının sonucuydu.

285 yılı Cumada el-ule ayında (898 Haziran) Bin Güreyş mağlup edilerek hapsedildi. Kırbaç cezasından iki gün sonra öldü.[609]

Harun bin Humaraveyh devletin sarsılmış vücudunu hiç bir surette doğrultamıyordu. O iktidarını güçlendirmesini sağlayacak imkandan yoksun

idi. Babası Humaraveyh'in zamanında devletin bütün hazinesi boşaltılmış, uzun süre devam eden dış ve iç çekişmeler, Tolunoğulları ailesi içinde olan ihtilaflar devleti oldukça zayıflatmıştı. Artık komutanlar, emirler ve eyanlar merkezi hakimiyete tabi olmuyor, her biri kendi isteğine göre hareket ederdi.

Hiç bir sosyal, siyasî ve ekonomik güce dayanmayan Harun kendi iktidarını kanunileştirmek için hilafetle ilişkiye girmeğe çalışıyordu. O, ilk önce halife Mü'tezid'e temsilci göndererek babası Humaraveyh'in zamanında olduğu gibi onun da hakimiyetini tastiklemesini istedi. Ancak halife bu talebi kabul etmedi.[610] Halife Humaraveyh'ten farklı olarak Harun'un göndermesini istedi.[611] Mü'tezid şartların kabul edilmesi için 285 (898) yılının sonunda Abdullah bin el-Feth'i Harun'un yanına gönderdi.[612] Bin el-Feth 286 (899) yılının başlarında Mısır'dan dönüp Harun'un imzaladığı anlaşmayı getirdi.[613]

Bu anlaşmaya göre Harun bin Humaraveyh Ginnesrin ve Evasim'le[614] birlikte Haleb'i[615] de hilafete ve bu vilayetlerden çekiliyordu. Tolunoğulları'nın hakimiyetinde yalnız Mısır ve Şam kaldı. Bundan dolayı da Harun her yıl hilafet hazinesine 450 bin dinar göndermeliydi.[616]

Böylece her iki taraf bu şartlarla anlaşarak barış imzaladı. Tolunoğulları Devleti'nin emir, canisin v.s. yöneticileri Eva-sim, Suğurları ve Haleb'i terkettiler. Bu vilayetlere halifenin adamları tayin edildi. Bununla da 286 yılı Cümad el-ule ayında (899 Mayıs-Haziran)[617] yukarıda isimleri geçen ülkelerde Tolu-noğullan'mn hakimiyeti tamamen sona erdi.

Görüldüğü gibi, güçlerin münasebeti Tulımoğulları'nın aleyhine, Abbasilerin lehine değişiyordu.

Bu iki devlet arasında sağlanan barış, Şam'da ve Irak'ta bir istikrar yaratmak ve her iki devletin nisbi de olsa güvenliğini sağlamaya yönelik idi ki, bu dönem de her iki devlet için tehlikeli olan Karmatlılar isyanı başladı. "Bu zencilerin isyanından da tehlikeliydi".[618]

C) DAĞILMASI

Sonraki siyasî olayların gidişatı hakkında doğru bilgi verebilmek için Karmatlıların doğuşuna genel hatlarıyla da olsa bakmak gerekiyor.

Bütün dünya tarihçilerinden ve dilcilerinden bir çoğu "karmat" sözünün etimolojisini öğrenmeye çaba göstermişse de, bu sahada şimdiye kadar öyle değerli ve tam doğru sonuca varılamamıştır.

Bu sözün nasıl doğduğu hakkında çeşitli rivayetler ve ihtimaller vardır ki, bu konuya değinmeye ihtiyaç duymuyoruz.

Yalnız bilinmelidir ki, bazı araştırmacılar "karmat" sözünün Türk dilindeki "kırmızı" sözünden meydana geldiğini, bazıları Nebati dilinde "kırmızı gözlü", bazıları Süryani dilinde "gizli muallim" anlamını taşıdığını söylerler. Bazıları ise bu tarikatın banisinin Keremiyye صاحب الشامة isminde biri olduğunu ve buradan da "karmet" sözünün meydana geldiğini ileri sürerler. Genellikle bu sözün etimolojisi hakkında neredeyse on beşe kadar farziye ve ihtimaller vardır.

Bütün bu belirtilenlerden daha fazla, bizi Karmatlıların esasen ideolojisi ve siyasî sosyal talepleri ilgilendirmelidir. Karmatlıların kendi ideolojilerini Şiilik kisvesine büründürmelerine rağmen gerçekte ise bu tamamen yüzeyseldir. Bundan dolayıdır ki bir çok tarihçi ve araştırmacılar Karmatlılığı Şiilik, daha doğrusu İsmaililikle gerekenden fazla yaklaştırırlar. Ancak Karmatlılığın asıl mahiyetini tayin etmek için öncelikle onların ortaya koyduğu dinî akıma değil, sosyal ve siyasî taleplerine bakmak gerekir ve bu da esas götürülmelidir.

Karmatlılar kendilerine has özelliklerine göre diğer tarikat, mezhep ve dinî cereyanlardan çok farklıdır. Onlar görünüşte Hz. Muhammed ve Hz. Ali'yi esas alarak, onlara inandıklarını söylüyordularsa da, öte yandan namaz kılmayı, hacca gitmeği o kadar da önemsemiyor, şarap içmeği helal sayıyordular. Müslümanlar için aynı zamanda Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin kendisi için bile icrası gereken ve Allah'ın kelamları hesap olunan Kur'an âyetlerini onlar tamamen yanlış, kendi isteklerine uygun biçimde izah ediyordular.[619]

Kur'an'da Ramazan'da bütün ay boyunca oruç tutmak şart koşuluyorsa da, Karmatlılar yılda yalnız iki gün oruç tutuyordular. Bunlardan biri Nevruz diğeri ise Mehrican[620] gününde olmalı idi. Onlar cennet ve cehennem fikrini tamamen reddediyor bu dünyada zevk içinde yaşamaya önem veriyordular.

Karmatlılar kendi sosyal taleplerine göre Babekilere ve Zencilere daha çok yakındılar. Bu yakınlık sosyal şartların bütün bu üç hareket için nisbetle aynı olduğundan doğmuştur. Çünkü Babekiler, Zenciler ve Karmatlılar isyan bayrağı kaldırdıklarında öncelikle böyle bir talebi ileri sürmüşler ki, maddî nimetlerden yararlanma konusunda bütün insanlar eşit olmalıdır. Bunun için de bütün zenginlerin malikaneleri isyancılar tarafından ele geçirildikçe, onların varı devleti yoksullara paylaştırılıyordu. Bu özellikde her üç hareketin başlangıcında bütün açıklığı ile görülmüştür.

Karmatlılar bir teşkilat seviyesinde 890 yıllarında[621] Küfe çevresinde doğmuş, sonra Karmatlılık Fırat nehrinin sağ sahili boyunca Küfe ve Basra arasında yayılmıştı.

286 yılı Cümada el-ehire (899 Haziran-Temmuz)[622] ayında Karmatlılar Ebu Said el-Cennabi'nin önderliği altında yeni bir güçle ayaklandılar. Onlar bazı

yerleri zaptederek Basra üzerine hücum ederek şehire girmeye çalıştılar.[623]

Bin el-Cavzi'ye göre: "Onlar önce köyleri tutmuş, sonra el-Getif'e hücum etmişler... Dicle havzasını ve Basra'yı kendilerine bağlayarak vergi almışlar".[624]

Karmatlılık artık doğmuş ve büyük bir güç kazanmıştı. Onlar Sünni Abbasilere karşı görünüşte Şii tarikatlarının bazı inanışlarını koruyordular. Ayrıca bazı hıristiyan kurallarını da uyguluyordular. Örneğin Kudüs şehrini kendilerine kıble seçtiler. Karmatlılar bütün bunlarla göstermek istiyordular ki, güya zulüm, istismar ve işgenceye sebeb olan yalnız hakimiyetteki sünni Abbasiler ve onların eyanlarıdır. Bundan amaç ise cahil halk kitlelerini mevcut sisteme karşı isyana yöneltmekdi. Karmatlılar 289 (902) yılında Zikreveyh bin Mihreveyh'in önderliğinde Kufe'yi ele geçirip, Şam'a doğru hücuma hazırlandılar. Bedevi Arap aşiretlerinden Asad, Tayy, Temim v.s. çok sayıda kişi Karmatlıların tarafına geçdi..[625] Karmatlılar adamlarını tebligat yapmak için Basra ve Demeşk arasındaki nahiyelere gönderdiler. Şam'a büyük hücum hazırlanıyordu. Tolunoğulları Devleti'ni korkunç bir tehlike bekliyordu. Bu zamana kadar Karmatlıların hücumları hilafete karşı idiyse bundan sonra onlar hücumlarının yönünü Şam'a - Tolunoğulları Devleti'nin arazisine yönelttiler.

Bu dönemde yani 289 yılı Rebi el-ehir ayının 20'de (3 Nisan 902) halife Mü'tezid öldü[626], yerine oğlu Mügtefi geçti. Yeni halife Karmatlıların hücumlarının önünü almak için ciddi tedbirler görmeye başladı. O ordudan bir kaç alayı silahlandırıp Fırat'ın sol sahillerine gönderdi. Karmatlılar artık Fars körfezinden başlayarak Şam sınırlarına kadar Fırat'ın sağ sahili boyunca bütün araziyi hilafetin hakimiyetinden çıkararak ele geçirmiştiler.

Karmatlılar, Mügtefi iktidara geçtikten sonra büyük bir güç ile Zikreveyh'in oğlu Yahya Ebu-l-Gasim'in önderliğinde hilafetin hakimiyetinde olan Regge nahiyesine hücum ettiler.[627] Ancak hilafet orduları onların hücumuna başarıyla karşı koydu. Bundan sonra Karmatlılar bütün hücumlarını Şam'a doğru yönelttiler.

289 yılının Receb ayında (902 Haziran-Temmuz) Demeşk yakınlarında Karmatlılarla Şam'ın Tolunoğulları tarafından tayin edilen valisi Tuğc bin Cuff'un ordusu arasında savaş başladı.[628] Her iki taraf şiddetli döyüşlerden sonra çok sayıda kayıp vererek geri çekildi.

290 yılı Rebi el-ehire ayının 6'da (9 Mart 903) Tuğc bin Cuff kendi komutanlarından olan Beşir'in komutasında Karmatlılara karşı ordu gönderdi. Savaşta Tuğc'un ordusu yenilerek dağınık halde geri çekildi. Tolunoğulları'nın ordusu tamamen dağıtılmış, ordu komutanı Beşir ise öldürülmüştü.[629] Tolunoğulları artık Karmatlıların önünü alamıyordu. Gönderilen silahlı güçler ardarda Karmatlılar tarafından yenilgiye

uğratılıyordu. Taberi 290 (903) yılının olaylarından bahsederken görüşlerini şöyle ifade ediyor: "Esnafların Demeşk'ten /gönderdikleri/ 22 Cümada el-ehire tarihli mektupları Cümada el-ule ayının yarısında (16 Nisan -*E.E.*) Bağdad'a ulaştı. Orada (mektuplarda -*E.E.*) eş-Şeyh[630] lakablı Karmatlının defalarca Tuğc'u mağlup ettiği ve çok sayıda taraftarlarını öldürdüğü bildiriliyordu. Sonuçta o (Tuğc -*E.E.*) az bir /adamla/ kalmış ve hücuma /geçmekten/ imtina etmiştir.[631] Karmatlılar Yahya bin Zikreveyh'in komutasında hücumlarını şiddetlendiriyordular.

Onlar diyebiliriz ki, Suriye'nin bütün doğu eyaletlerini ele geçirmiştiler. Böylece çok geçmeden Demeşk'i de kuşatmaya aldılar. Harun bin Humaraveyh ordu komutanlarından Bedr el-Hemmami'nin komutasında Tuğc bin Cuff'a yardım için büyük bir ordu gönderdi.[632] Tolunoğulları'nın birleşmiş güçleri Karmatlılarla savaşa giriştiler. Karmatlıların lideri Yahya bin Zikreveyh el-Şeyh öldürüldüyse de[633] sonuçta Tolunoğulları'nın ordusu yenilgiye uğradı.[634] Karmatlılar öldürülen liderlerinin yerine kardeşi Hüseyin bin Zikreveyh'i seçtiler.[635] Hüseyin'in yüzünde ben olduğundan[636] o tarihte صاحب الشامة "sahip eş-şame" ("hallı") lakabı ile tanınır. Hüseyin bin Zikreveyh ilk Karmatlı lideriydi ki, ona "Emir el-mü'minün"[637] adı verilmişti. Liderlik Hüseyin bin Zikreveyh'e geçtikten sonra Karmatlıların faaliyeti daha da güçlendi. Çevrede yaşayan bedeviler, yoksullar akın akın gelip Karmatlıların çevresinde birleşiyordu.

"Güçlendiğini"[638] hisseden Hüseyin bin Zikreveyh bütün birlikleri ile hücuma geçerek Demeşk'i yeniden kuşatmaya aldı. Mısır'ın ve Şam'ın güçleri darmadağın edilip, çok sayıda asker ve komutan öldürüldü.[639] Demeşk ahalisi durumun zorlaştığını görerek Karmatlılara haraç vermeye başladı. Bundan sonra onlar Demeşk'i ele geçirme düşüncesinden vazgeçerek Hims şehrine doğru hareket ettiler. Kısa bir süre sonra Karmatlılar Şam'ın bir çok kuzey eyaletlerini aynı zamanda Hims, Hema, Me'erret ve en-Numan, Be'lbek ve Selemiyye'yi ele geçirdiler.[640]

Mes'udi bu olayların tarihin diğer ortaçağ tarihçilerine göre daha açık vermiştir. Mes'udi'ye göre: "Karmatlı /Hüseyin bin Zikreveyh/ bu yıl /290/ Receb ayının 17'de (12 Haziran) / Demeşk'ten/ çıkıp Hims'e gitmiştir.[641]

Taberi'nin gösterdiği diğer bir olayın tarihi Karmatlılarm bu hücumu hakkında müeyyen fikir yaratır. Yazar 290 (903) yılının olaylarından şöyle bahsediyor: "Bu yıl Ramazan ayının 2'de (30 Temmuz 903) /halife/ Mügtefi ordunun erzağının verilmesini ve Şam'da Karmatlılarla savaşa gönderilmesi için hazırlanmasını emretti. O, ordu için bir defalık 100 bin dinar verdi... Ramazan ayının yarısında (12 Ağustos) Ebu-l-Eğerr[642] Haleb'e gitti. O, Halep yakınlarında Butnan vadisinde /yerleşti/ ... Sahih eş-Şame /lakabı/ ile tanınan Karmatlının ordusu geldi ve el-Mütavvag[643] onları (Ebu-l-Eğerr'i ve onun ordusunu -E.E.) gafil avladı... Onlardan çok sayıda adam öldürüldü ve ordu yağmalandı. Ebu-l-Eğerr kendi silahtaşlarından /olan/ bir kaç yüz

kişiyle kaçarak Haleb'e geldi. Onunla bin kadar adam oradan çıkmıştı ki, onlar /önce/10 bin kişiydi".[644]

Mes'udi ve Taberi'nin bilgileri karşılaştırıldığında öyle anlaşılıyor ki, 290 yılı Receb ayının 17'de Demeşk'ten Hims'e doğru hücuma geçen Karmatlılar aynı yıl Ramazan ayının 15-17'de Halep yakınlarında hilafet ordusunu ağır yenilgiye uğratmışlar. Anlaşılıyor ki, Karmatlılar Demeşk'ten Haleb'e kadar bütün Kuzey Suriye'yi neredeyse 58 gün içinde ele geçirmişler. Bu bir taraftan yoksul kitlelerin Karmatlılar hareketine katılarak ona yeni yeni güçler katmasından kaynaklanırken, öte yandan Tolunoğulları Devleti'nin ve hilafetin zayıflığından kaynaklanıyordu.

Bütün bunların yanısıra hareketin ağırlaşan bir yönü kendisini gösteriyordu. Karmatlılar aynı zamanda iki devlete - hem Abbasiler hem de Tolunoğulları Devleti'ne - karşı mücadele etmeliydiler. Karmatlılar aynı zamanda Tolunoğulları'nın güçleri ile güneyde, hilafet orduları ile de kuzeyde savaşıyordular. Tolunoğulları Devleti Karmatlılarla yapılan savaşların hiç birini kazanamamış, her zaman yenik düşmüştü.

Hilafet ise Tolunoğulları Devleti'ne nisbetle az da olsa güçlenme dönemindeydi. Bu da gerçektir ki, 291 (904) yılına kadar hilafet Karmatlılara karşı yapılan savaşlarda pek başarılı olmamış aksine bir kaç kez ciddi yenilgiye uğramıştır. Ancak hilafetin genel durumu Tolunoğulları devletine nisbetle güçlüydü. Tolunoğulları Devleti'nin iç çekişmeleri devam ederken Abbasiler Devleti'nde bu durum o kadar da açık değildi.

Orta Asya'da, Horasan'da ve İran'ın diğer vilayetlerinde Semaniler, Seffariler ve Zeydiler arasında şiddetli mücadeleler devam ettiği için Abbasiler devleti bu taraftan bir nevi tehlikeden uzaktı.

Kafkaslarda bu mücadele daha çok Sacilerin temsilcisi Yusuf bin Ebu-s-Sac'la 1. Smbat arasında cereyan etmeğe başlamış, Abbasiler bu ihtilaflı bölgeden de biraz uzaktılar.

Abbasilerin diğer bir rakibi olan Bizans imparatorluğu da aynı dönemde iç çekişmeler içinde yaşıyordu.

Bütün bu gösterilenler Abbasilerin bütün güçlerinin Karmatlılara karşı yönelmesine imkan veriyordu. Onların Ebu-l-Eğerr'in komutasındaki ordusu Halep çevresinde darmadağın edildikten sonra, Karmatlılar Haleb'i kuşatmaya aldıysa da, şehir ahalisinin Ebu-l-Eğerr'e yardımı sonucunda hilafet ordusunun kalan güçleri Haleb'i koruyabildiler. Bu dönemde halife Mügtefi Bağdad'tan Regge'ye gelerek Karmatlıların üzerine bir birinin ardınca ordu gönderdi.[645]

290 (903) yılının sonlarında Mügtefi bütün alayları birleştirip komutanları ile

birlikte Muhammed bin Süleyman[646] et-Türki'nin emrine verdi.[647] Abbasilerin orduları Regge ile Halep arasında toplanıp Karmatlıların üzerine yürümek için ciddi hazırlık görüyordu. 903 yılının Ekim ayı sonlarında Abbasilerin birleşmiş seçme alayları Şam'ın içerilerine doğru hücuma başladı. Mügtedir Haleb'e vali tayin ettiği Hüseyin bin Hemdan bin "Hemdun"u[648] da Muhammed bin Süleyman'la birlikte[649] hücuma gönderdi.

291 yılının Muharrem ayının 6'da (29 Ekim 903) Hema şehirinden 12 mil[650] uzakta Abbasilerin ordusu ile Karmatlılar karşılaştılar.[651] Karmatlıların Şam üzerine başarılı yürüyüşleri sona ermiş oldu. Onlar bu savaşta çok sayıda kayıp vererek yenildiler.

Bin Teğriberdi'ye göre savaşta Hüseyin bin Zikreveyh ve amcasının oğlu el-Müdesser[652] arkada idiler. Muhammed bin Süleyman savaşta onların taraftarları yenildikten sonra bu yenilgiyi haber aldı.[653] Hüseyin topladığı mal ve parayı Ebu-l-Feda Kunyeli[654] kardeşine vererek ona güvenli bir yere çekilmesini emretti. Kendisi ise bin el-Müdesser, komutanlarından olan el-Mütavvag ve Delil ile Kufe'ye doğru çekildi.[655] Onlar Fırat yolunda el-Damye adlı yere geldiklerinde Ebu Hubze isimli bir memur tarafından tutuklandılar. Ebu Hubze, Rehb ve Fırat yollarının reisi Ahmed bin Muhammed bin Kuşmerd'in yardımcılarından biriydi. O, Hüseyin bin Zikreveyh'in nerede olduğunu haber aldıktan sonra adamları ile birlikte oraya gitti ve onu silahtaşları ile birlikte tutarak bin Kuşmerd'in yanına getirdi.

291 yılı Muharrem ayının 26'da (19 Aralık 903) Karmatlıların lideri Regge'ye - halife Mügtefi'nin yanına getirildi.[656] Oradan da Bağdad'a getirilip esir alınan bir çok Karmatlılarla birlikle idam edildiler.[657]

Karmatlılarla savaş bir taraftan Tolunoğulları Devleti'nin zayıflığını bütünlükle açığa çıkarırken, öte yandan son desteklerini de mahvetti. Çünki, Tolunoğulları'na sadık kalan az sayıdaki silahlı güçler de Karmatlılarla savaşta öldüler.

Bütün bu olaylarda yakından iştirak eden Abbasi Mügtefi ise Tolunoğulları'nın bu zayıflığını gördü. Daha önce de belirtildiği gibi, hilafetten doğuda ve kuzeyde devam eden çarpışmalara az da olsa tarafsız yaklaşan Mügtefi, Karmatlıların bu / geçici/ suskunluğundan bilavasıta[658] istifade ederek Mısır'ı ve Şam'ı Tolunoğulları'ndan koparmaya hazırlanıyordu." 291 yılı Receb ayının başlarında[659] el-Mügtefi ordu kâtibi Muhammed bin Süleyman'a ve komutanlarından bir kaçına aynı zamanda Muhammedi bin İshak bin Kundaccık, (Kundac -*E.E.*) Ebu-l-Eğerr (ismi ile tanınan) Halife bin Mübarek, Keyğleğ'in oğulları, Bundige ve Gümüşcür (Gümüşgöz -*E.E.*) ve diğerlerine hediyeler vererek, Muhammed bin Süleyman'a itirazsız tabi olmalarını emretti".[660] Sonra halife, Harun bin Humaraveyh'le savaşması için Muhammed bin Süleyman'a Mısır'a gitmesini emretti".[661]

Kindi'ye göre onun yani Muhammed bin Süleyman'ın Hims'e geleceği haberi Mısır'a ulaştı.[662]

Hele Karmatlılarla savaş devam ederken Tuğc bin Cuff Mısır'a çağırılmış, Şam'ın yönetimi Tolunoğulları'nın komutanlarından biri olan Bedr el-Hemmami'ye verilmişti. Abbasilerin on bin kişilik[663] ordusu bin Süleyman'ın komutanlığında Şam'a girerken Demesk'te oturan Bedr el-Hemmami ordusu ile birlikte Abbasilerin tarafına geçti ve hilafet ordusu ile birleşerek Mısır'a doğru saldırı başlattı. Tolunoğulları'nın Şam şehirlerinde olan bütün alayları gönüllü olarak Muhammed bin Süleyman'ın tarafına geçtiler.

292 yılı Muharrem ayında (904 Aralık) Muhammed bin Süleyman Mısır sınırlarına ulaştı.[664] Halifenin emrine göre hilafetin Akdenizdeki donanması Demyane'nin komutasında denizden Mısır'a saldırdı. Tolunoğulları'nın donanması Tennis boğazını[665] tutarak hilafet donanmasının Mısır'a girmesini önlemeye çalışıyordu. Ancak savaş başlayınca Mısırlılar'ın bir kısmı Demyane'nin tarafına geçti. Tolunoğulları'nın donanma komutanı Vasif el-Getremiz kaçtı.[666] Vasif, Demyane'nin önünü kesmek ve onun Mısır'ın içlerine doğru hareket etmesini engellemek için Dumyat körfezinde yeniden savunma hattı kurdu. Ancak onun bu çabası da boşa çıktı. Tolunoğulları'nın donanmasının kalan kısmı da tamamen dağıldı. Donanma komutanları ve Getremiz esir düştü.[667]

Demyane Tolunoğulları'nın başkentini Nil tarafından ablukaya aldı.

Durumun zorluğunu gören Harun bin Humaraveyh ona sadık kalan güçlerle Abbase'ye[668] çekildi.[669] Hilafetin ordusu karadan ve denizden saldırıya geçerek Mısır'ın bir çok bölgelerini ele geçirdiler. Harun'un taraftarları Fustat yakınlarında Demyane tarafından bir kez daha yenilgiye uğratıldı.[670] Kuşatma çemberi gitgide daralıyordu. Öte yandan ise Tolunoğulları'nın kalan askerleri arasında ihtilaf devam ediyor ve daha da şiddetleniyordu. Bazı kaynak sahiplerine göre ihtilaflar sonucu Harun bin Humaraveyh kendi askerleri tarafından öldürüldü.[671] Bazı araştırmacılar ise Harun'un büyük bir ruh çöküntüsüyle içkiye sarıldığını ve amcası Şeyban bin Ahmed tarafından öldürüldüğünü[672] belirtirler.

292 yılı Sefer ayının 18'de (30 Aralık 904)[673] Harun bin Humaraveyh öldürüldü, onun yerine amcası Şeyban bin Ahmed geçti.[674]

Tolunoğulları'nın neredeyse 12 yıl valilik görevinde bulunmuş bu son temsilcisi hakkında Taberi, Miskeveyh, E'rib bin Said ve bazı tarihçiler az da olsa bilgi vermemiştirler.

Harun'un ölüm haberini alan Muhammed bin Süleyman saldırıya geçti. Harun'un ölümünden sonra Tolunoğulları ordusunun bazı komutanları aynı zamanda Tuğc bin Cuff da askerî kampı terkedip hilafet ordusunun tarafına

geçtiler.

Şeyban bin Ahmed son güçlerini toplayıp direniş gösterdiyse de hilafetin üstün güçleri karşısında geri çekilmeye mecbur oldu.

292 yılı Rebi el-evvel ayının 1'de (11 Ocak 905)[675] Tolunoğulları'na sadık kalan son güçler de teslim oldu. Böylece, Tolunoğulları Devleti yıkıldı. Hilafet ordusu Mısır'ı talan etmeğe başladı. Halifenin emriyle Tolunoğulları'nın kalan bütün temsilcileri son kişisinedek tutuklanıp Bağdad'a getirildi. Muhammed bin Süleyman'ın emriyle Tolunoğulları'nın başkenti el-Geta'i şehri yakıldı. Tolunoğulları'nın inşa ettirdiği caminin dışında her şey yanıp kül oldu.

Mısır ve Şam yeniden Abbasiler Devleti'nin hakimiyetine katıldı. Ancak bu birleşme geçici idi. Abbasiler Devleti zaptolunan yerleri kendi hakimiyeti altına tam alamıyordu. Valiler sık sık değiştiriliyor, bütün vilayetlerde başıbozukluk hüküm sürüyordu. Abbasilerin Mısır'ı ve Şam'ı geçici işgal etmesi onların güçlü olmasından değil Tolunoğulları Devleti'nin kendisinin bir sıra nedenlerle haddinden ziyade gücünü kaybetmesinden kaynaklanmıştır. Tolunoğulları Devleti'nin yıkılışını hazırlayan sebepler neler olmuştur? Bu sebepleri doğru belirlemek için bu devletin hangi dayanak noktaları üzerinde durduğunu tesbit etmek gerekir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Tolunoğulları Devleti Abbasiler hilafetinin çöküşü ve parçalanması sonucunda kurulmuştu. Bu devletin güçlenmesi ve büyük bir araziyi kendi hakimiyeti altında birleştirmesi ise onun rakiplerinden üstün askeri güce sahip olmasından kaynaklanmıştır. Devletin asıl dayanak noktası da bu askerî güçlerdi. Ayrıca Tolunoğulları'nın güçlü iktidarını sağlayan bir diğer unsur da güçlü polis teşkilatı idi.

Aynı zamanda devletin gelişmesi ve güçlenmesi için öncelikle büyük bir ekonomik göç de gerekliydi ki, bu da özellikle Ahmed bin Tolun'un faaliyetleri sonucunda temin edilmişti. Görüldüğü gibi, devletin ekonomik gücü Humaraveyh'in iktidarı döneminde bozuldu. Böylece Humaraveyh'in iktidarının sonlarında devletin çöküşü için artık zemin oluşmuştu. O, öldükten sonra hanedanın içinde ihtilafların meydana gelmesi ve siyasî iktidar uğrundaki mücadele Tolunoğulları'nın askerî gücünün parçalanmasıyla sonuçlandı.

Sonuçta Tolunoğulları düzenli bir askerî güçten mahrum oldu.

Ekonomik gücün Humaraveyh döneminde yok olması, onunla ilgili olan bütün askerî gücü de Harun'un döneminde sarsıldı. Bu sarsılmış kudreti ise Karmatlılar hareketi dağıttı. Böylece, Tolunoğulları Devleti canverme dönemini yaşıyordu. Bundan yararlanan Abbasiler Devleti Tolunoğulları'nın hakimiyetine son verdiler.

Kurulduğu dönemden yıkılıp-dağılıncaya kadar yaklaşık 36 yıl üç buçuk ay tarih sahnesinde yer alan Tolunoğulları Devleti'nin Yakın Doğu tarihinde, özellikle de Mısır, Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün tarihinde önemli bir yeri vardır. Aynı dönemde Yakın ve Orta Doğu'da Abbasiler hilafetinin parçalanması sonucunda hızla yükselişe başlayan iktisadî ve kültürel gelişme Mısır'da da kendisini göstermişti.

Üçüncü Bölüm

TOLUNOĞULLARI'NIN DEVLET YAPISI

Tolunoğulları Devleti'nin sistemi o dönemdeki Müslüman devletlerin sistemiyle benzer özellikler taşısa da, kendine has özellikleri de vardır.

Tolunoğulları Devleti askerî diktatörlüğe dayalı feodal bir devletdi. Devletin tarihi dikkate alındığında genel anlamda bağımsız olduğu görülmektedir. Tolunoğulları Devleti'nin hükümdarları iç ve dış politikada Y.Suvaj'ın dediği gibi "Abbasilerin vassalı"[1] değil, bağımsız hakem[2] idiler. Diyebiliriz ki, devletin başında Tolunoğulları hanedanından olan hükümdar vardı. Hükümdar aynı zamanda bütün silahlı kuvvetlerin komutanı (emiri) sayılırdı. Hakimiyet babadan büyük oğluna adeta irsi olarak geçerdi. Ancak bunun yanısıra hükümdarın seçilmesinde "andiçme" yahut bir nevi "oylama" töreni de yapılırdı ki, buna da "biat" derlerdi. Bu törende biat edenler biat edilen şahsın hakimiyetini tanır, ona itirazsız tabi olmaya and içer, diyebiliriz ki, onun hakimiyete geçmesine "oy verirlerdi". Söz konusu törende hanedanın temsilcileri, yüksek düzeyli görevliler ve ordu komutanları aktif rol oynarlardı. Bazı hallerde ise karışıklıklar olur, hanedanın bir kaç temsilcisi hakem olmaya çaba gösterdiği için, bir taraf diğeri karşısında taviz vermek istemezdi. Sonuçta hakimiyetin irsi olarak babadan oğula geçmesi kanunu ihlal edilir, elinde daha fazla gücü olan temsilci hakem olurdu ve ona karşı olanları kısa sürede ortadan kaldırmaya çalışırdı. Bundan dolayıdır ki, yalnız merkezi hakimiyette değil hatta orduda da parçalanmalar meydana gelirdi. Bu da devleti içten zayıflatırdı.

Devlette hükümdardan sonra, memur ağası (sahip et-şurte) ikinci adam sayılırdı. O, yüksek imtiyazlara malikdi ve hükümdardan başka kimseye tabi değildi.

Kindi'nin "Mısır'ın valileri" ve Megrizi'nin "Hitet" eserlerinde Ahmed bin Tolun'un ve oğlu Humaraveyh'in sefere çıktıkları zaman yerlerine memur ağasını tayin ettiklerine sık sık rastlanılır.[3]

Devlette üçüncü yüksek görevli katib صاحب الشرطة idi. Bu görevde uzun süre bin Tolun'la Bağdad'tan gelen el-Vasiti bulunmuştur. O, devlet divanlarının oluşturulması, vergilerin toplanması v.s. işlere nezaret eder, bir nevi vezir rolünü oynardı. Devletin sonraki gelişmesi sonucunda katiblik de büyüyerek vezirliğe dönüştü ve baş katibin bir çok görevini vezir yerine getirir oldu.

A- ORDU

Tolunoğulları Devleti'nin güçlü bir ordusu vardı. Bu ordunun ilk kez nasıl kurulduğu hakkında 2. Bölümde bahsedildi ve kaynaklara dayanarak gösterildi ki, Şam'da hilafete karşı çıkan İsa bin Şeyh'in itaat etmesini sağlamak için hilafetten Ahmed bin Tolun'a ordu hazırlayıp Şam'a saldırması emredildi. Bundan yararlanan Ahmed bin Tolun 100 bin kişilik ordu hazırlattı. Daha sonra İsa bin Şeyh'in itaat ettirilmesi görevi Amakor'a verildiği için Ahmed bin Tolun saldırıyı durdurdu. Kurduğu ordu ise onun komutasında kaldı. Yakubi,[4] Kindi,[5] Bin Haldun,[6] Megrizi[7], Bin Teğriberdi[8] bu görüşü adeta aynen savunurken 20. yüzyıl Suriye tarihçisi Kürd Ali farklı şekilde gösterir. O bu konuyu şöyle açıklıyor: "Bazı tarihçiler Şam'da hilafete karşı çıkanlardan biriyle (büyük ihtimalle O, Sima et-Tevil idi -*E.E.*) savaşması için hilafetin (?) emrine göre Ahmed bin Tolun'un 100 bin kişilik bir ordu hazırladığını bildirirler".[9]

Daha önce de belirtildiği gibi, Ahmed bin Tolun ile Sima et-Tevil arasındaki ihtilaf ve savaş 264 yılının sonu 265 yılının başlarında (878 yılında) olmuştur.[10] Kürd Ali'nin yazdıklarını kabul etsek Tolunoğulları Devleti'nin ordusunun kuruluş tarihini 878 yılından itibaren almalıyız. Halbuki bu tarihe kadar Tolunoğulları, Filistin, Ürdün ve Taberiyye'yi tamamen, Suriye'nin ise büyük bölümünü zaptetmişlerdi.

Tolunoğulları'nın ordusu 256 yılı Cümada el-ehire (870 Mayıs) ayında artık güçlü bir orduydu ve aynı ayın 6'da (11 Mayıs 870)[11] Ahmed bin Tolun Mısır'dan İsa bin Şeyh'e karşı savaşmak için Şam'a saldırılar başlattı.[12]

Orta Asya'da, Horasan'da, Azerbaycan'da, Irak'ta olduğu gibi, Mısır'da ve Suriye'de de ordunun nüvesi Türklerden oluşuyordu. Ahmed bin Tolun ilk kez ordu kurarken 24 bin Türk[13] savaşçı toplamıştı. Tolunoğulları'nın ordu komutanlarının çoğunluğu da Türklerden oluşuyordu.

Babekiler hareketinden sonra Yakın Doğu'da meydana gelen savaşların çoğuna katılan orduların asıl gücünü de Türkler oluşturmuştur. Bu konuda 15. yüzyıl Mısır tarihçisi Megrizi (1442 yılında ölmüştür) şöyle yazmaktadır: "Emir el-mü'minin el-Mü'tesim Billah Ebu İshak Muhammed bin Harun er-Reşid Türklerin kontrolüne girdikten sonra Arapları aşağıladı. Onları divanden çıkardı, isimlerini sildirdi, imtiyazdan mahrum etti. Türkleri ise devletin dayanak noktası, sofrasının ağası etti".[14] Megrizi'nin eserinden alınan bu küçük parçadan anlaşılıyor ki, Mü'tesim'in tedbiri tamamen hilafete ait idi.

Ancak N.Mednikov bunu biraz farklı şekilde vermiştir: "Me'mun'un halefi Mü'tesim Arapların Mısır'da ordudan çıkarılmasını emretti".[15]

Tolunoğulları Devleti'nin ordusunu Türk emirleri idare ediyordu. En yüksek görevler bu emirlerin elindeydi. Devletin dağılma sürecinde Türk olmayan bazı

komutanların da varlığına rastlanılır.

Tolunoğulları ordusunda Habeş, Sudan, Zenci, Nubi, Gubti aşiretlerinden toplanmış ve "Zenciler" (es-Sudan) olarak tanımlananlar sayı itibariyle asıl gücü oluşturuyordu ki, onların sayısı 40 binden fazlaydı.[16] Mısır'ın ve Şam'ın müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden 9. yüzyılın sonuna kadar devam eden tarihini dikkatle incelediğimiz zaman yukarıda gösterilen kuzey doğu Afrika aşiretlerinden oluşan böyle askerî güçten ilk kez yalnız Tolunoğulları Devleti'nden istifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu aşiretlerden toplanan güçlerden savaşlarda genellikle yardımcı güç olarak istifade ediliyordu.

Orduda üçüncü kalabalık grubu Araplar ve araplaşmış Mısırlılardan[17] oluşan güçler oluşturuyordu ki, bunların da sayısı önce 7 bine ulaşmış,[18] Humaraveyh'in ve Harun'un zamanında ise artmaya başlamıştı. Saf kan Araplar araplaşmış Mısırlılara oranla çok az sayıdaydılar. Genellikle Arapların ordudaki rolü yok edilmiş, onlardan çoğunlukla orduya hizmet işlerinde faydalanılıyordu.

Bazı çağdaş Arap tarihçileri aynı zamanda Tolunoğulları Devleti hakkında özel araştırma yapan Hasan Ahmed Mahmud kendi eserinde[19] Arapların rolünü büyütmeğe çaba gösterir. Bu yönden de yazar Halenci[20] isimli komutanın Mısırlı olduğunu iddia etmektedir.

H.A.Mahmud fikrine dayanak noktası göstermek için Bin Teğriberdi'ye istinad ederek şöyle yazmaktadır: "O, (Helenci -*E.E.*) Fustat'ta doğmuştur".[21] Helenci'nin Mısır'da doğması onun Arap olması için yeterli değildir.

Bin Teğriberdi eserinde Harun bin Humaraveyh bin Ahmed bin Tolun'un da Mısır'da doğduğunu yazmıştır.[22]

Bundan da anlaşılıyor ki, Helenci'nin Mısır'da doğması onun Arap olması için yeterli delil sayılmamalıdır.

Öte yandan bilindiği gibi, Helenci ordu komutanı seviyesine yükselebilmişti. Halbuki Arap savaşçılar böyle yüksek görevlere getirilmiyordu. Bu, "Mısır, Tolunoğulları ve İhşidiler devrinde" eserinin başka bir sayfasında itiraf edilmiştir. Böylece yazar kendi dediğini inkâr etmiş oluyor. Orada şöyle yazılmaktadır: "Bu dönemde (Tolunoğulları'nın iktidar dönemi kastediliyor -*E.E.*) Araplar Mısır'da askerî, siyasî, iktisadî imtiyazlarını yitirdiler".[23] Bundan dolayıdır ki, Araplar Tolunoğulları Devleti'nin ordusunda yardımcı taşınmasında v.s. bu gibi işlerde istifade ediliyordu.

Tolunoğulları Devleti'nin bütün tarihi araştırıldığı zaman Araplardan öyle bir savaşçı, komutan ve yüksek görevli şahısa rastlanmıyor. Yalnız bazı din adamları, şair ve âlimler Arap idiler ki, bu konuda daha sonra söz edilecek.

Tolunoğulları ordusunda kendisini az çok açık biçimde gösteren bir unsur da

vardı ki, onlar da Yunanlılardan[24] oluşuyordu. Tolunoğulları'nın iki temsilcisi - Ahmed bin Tolun ve onun oğlu Humaraveyh'in iktidarı döneminde Yunanlılar itaatkârcasına hizmet ediyordular. Ceyş'in ve Harun'un zamanında ise onlardan yüksek rütbelere getirilmiş bir kaçı artık itaatsizlik göstermeğe başlamıştı. Örneğin, Ceyş'e yakın olan Yunan Bunduguş Tolunoğulları hanedanının içinde meydana gelen ihtilaflarda aktif rol oynadı. Ceyş'in zamanında yüksek rütbeye atanmış Safi ise komuta ettiği Yunan bölüğü ile birlikte Harun'un devrinde Tolunoğulları ordusundan ayrılıp, istediği gibi serbest yaşamaya başladı. Sonradan Harun onu merkezden uzaklaştırıp Remle'ye gönderebildi.[25] Onların arasındaki ihtilafın gitgide şiddetlendiği bir dönemde Karmatlılar hareketi Şam'ın bir çok eyaletlerine yayıldı. Karmatlılar hareketi geçici olarak bastırıldıktan sonra, Safi kendi silahlı gücü ile Mısır'a hücum eden hilafet ordusuna katıldı.

Bin Teğriberdi'nin yazdığından anlaşılıyor ki, Yunanlılar[26] Harun'un hakimiyetine tabi olmak istemeyerek tehlikeli bir durum yaratmışlardı. Ancak bu tehlike kısa sürede ortadan kaldırılmıştı.[27]

K.Brockelman, Yunanlılardan oluşan bölük hakkında yukarıdaki bilgileri de dikkate alarak konuyu şöyle açıklamaktadır: "Bu unsurlardan[28] en görkemlisi Rum (Yunan) bölüğü idi ki, bin Tolun'un döneminde bile tehlikeli olduğunu göstermeğe başladı, onun halefleri devrinde ise sayıca diğer unsurları üsteledikten sonra, tehlikesi daha da büyüdü".[29]

K.Brockelman'ın bu fikrini tamamen kabul etmek doğru değil. Çünki, Tolunoğulları Devleti'nin tarihini ortaçağ kaynakları ile dikatle izlediğimiz zaman gerek Ahmed bin Tolun gerekse oğlu Humaraveyh'in döneminde Yunanlıların küçük bir itaatsizliğine bile rastlanmadığı görülür.

Öte yandan, Tolunoğulları ordusunda Yunanlılar hiç bir zaman Türklerden ve es-Sudanlardan sayıca üstün olmamışlar. Yunanlılardan oluşan ordu komutanlarından tarihte yalnız ikisinin ismi geçer ki, bunlardan da biri belirtildiği gibi Bunguduş, ikincisi ise Safi'dir.

Bin Teğriberdi, Bunguduş hakkında şunları yazmaktadır: "Bunguduş isimli Rumun ne bir ağırlığı, ne de bir değeri vardı."[30]

Anlaşılıyor ki, bazı güçlü komutanların aynı zamanda Tuğc bin Cuff, Ahmed bin Tuğan'nın ve ordunun büyük bir kısmının ona karşı çıktığını gören Ceyş bin Humaraveyh başka unsurların desteğini kazanmak zorunda kalmıştı. Bunun sonucunda da bazı savaşçı ve aşağı rütbeli subaylar yüksek görevlere gelebilmiştiler. Hatta ağır taşlar ve demir direkler taşıyan,[31] sokak savaşları yapan, daha doğrusu bir nevi gladyatör olan kişiler de Ceyş'in yakın yardımcıları olmuş, onunla beraber hareket ediyor,[32] ve tavsiyelerde bulunuyordular.

Tolunoğulları ordusu hakkındaki araştırmaya dayanarak diyebiliriz ki:

- Bu dönemde bütün Yakın Doğu'nun bir çok ülkelerinde olduğu gibi, Mısır'da ve Şam'da da ordunun esas özeyi Türklerden oluşuyordu. Türkler savaşlarda önemli rol oynuyor, savaş meydanlarında her zaman ön sıralarda savaşıyorlardı. Savaş tekniğinin üstünlüğü ile diğer bütün unsurlardan seçilen Türkler hakkında 9. yüzyıl Arap şairi Cahiz düşüncelerini şöyle ifade eder: Savaş zamanı onların dört gözü olur: İkisi önden, ikisi de arkadan.

Türkler hatta dağlarda bile hızla at sürer, mızrak ve oku çok büyük beceri ile kullanırlardı. Türklerin attığı okun sürati Arap poeziyasında adeta bir sembol olmuştu.[33]

Tolunoğulları'na büyük zaferler kazandıran da Türklerden oluşan alaylardır. Bütün bunların yanısıra, Türklerin devlet için korkulu bir tarafı da vardı.

Onlar hakem, emir, yahut ordu komutanının kararsız, beceriksiz veya zayıf iradeli olduğunu hissettikleri an ona tabi olmaktan imtina eder, öldürüp ortadan kaldırmaya çaba gösterirlerdi. Sonuçta ordu biri birine zıt iki değil hatta bir kaç gruba bölünürdü. Bu ise devleti genellikle dağılma, parçalanmaya getirip çıkarırdı. Böyle bir özellik Tolunoğulları devletinin tarihinde de açık şekilde kendisini gösterir.

- Nubi, Sudan ve Kuzey Afrika'nın bazı aşiretlerinden toplanmış usurlar orduda sayı itibariyle ilk sırayı alsalar da, nüfuz açısından Türklerden sonra gelirlerdi.

Daha önce de belirtildiği gibi, bu unsurlar esasen yardımcı rol oynar, bir nevi ihtiyat gücü sayılırdı. Ancak bu da bilinmelidir ki, Humaraveyh'in devrinde söz konusu unsurlar öncekine oranla daha yüksek görevler almaya başladılar. Bu ise Humaraveyh'in özel alayını yeniden oluşturması ile ilişkin idi. O, yukarıda isimleri geçen yerli unsurlardan onu koruyan özel bir alay kurarak "seçilmişler" (el-muhtarre) adını verdi.[34] Ancak ilginçtir ki, bu alaya hatta eşkiyalar ve yelkesenler de[35] alınmıştır.

Humaraveyh'in yerli aşiretlerden seçilmiş kişilerden özel bir alay kurması Sudanlı ve Nubilerin Tolunoğulları Devleti'nin ordusunda nüfuzunu güçlendirmiş oldu.

- Daha önce de belirtildiği gibi, Ceyş iktidara gelir gelmez, Humaraveyh'ten farklı olarak Nubi ve Sudanlıların değil daha çok Yunanlıların desteğini almaya çalıştı.

- Araplar ise Tolunoğulları Devleti kurulduktan parçalanıncaya kadar orduda öyle bir mevki kazanamadılar.

Bütün bu isimleri geçen unsurların yanısıra, orduda birbirinden ayrı azınlık olan çeşitli unsurlar da vardı.

Tolunoğulları ordusundaki alaylar etnik yapılarına göre kurulmuştu. Örneğin, "Türk", "es-Sudan", "Arap", "er-Rum" (Yunan) olarak sınıflandırılan bölükler biri

birinden ayrı ayrı dizilir, her biri kendileri için ayrılan bölgelerde yerleştirilirdi. Ancak bütün bunlara rağmen bu bölükler özellikle Ahmed bin Tolun'un döneminde birbirlerine güçlü bağlarla bağlıydı.[36]

Tolunoğulları'nın kurduğu ordu Mısır'ın Müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra kurulan ilk nizami ordusu idi. Bu ordu 9. yüzyılda Yakın Doğu'da kurulan yarıbağımsız ve bağımsız devletlerin hiç birisinin ordusundan geri kalmıyor, aksine pek çok özellikleriyle onların çoğundan üstündü.

Tolunoğulları ordusu belirtildiği gibi, paralı askerlerden oluşan, ayrı ayrı feodallara değil, doğrudan devlete tabiydi. Bu ordu her an hazır durumda tutulur ve bütün giderleri devlet tarafından karşılanırdı. Humaraveyh'in döneminde Tolunoğulları ordusunun yıllık para-maaş gideri 999 bin altın dinara ulaşmıştı.[37]

Tolunoğulları ordusu esas olarak başkentte yerleşirdi. Savaşılması gerektiğinde başkentten çıkarak savaş meydanına yönelirdi. Ayrıca bir çok şehirde İskenderiye, Demeşk, Halep ve Tartus'ta askerî garnizonlar vardı ki, bundan da amaç meydana gelebilecek her hangi isyanı bastırmaktır.

Ortaçağ kaynak sahiplerinin verdiği bilgilerden böyle bir sonuca varmak mümkündür: Tolunoğulları ordusu savaşlarda iki gruba ayrılırmış. Birinci grup savaşa başlarken ikinci grup pusuda dururmuş ki, buna da كمين "kemin" yani "pusu bölüğü" derlermiş.

Hakkında 2. Bölümde söz edilen meşhur Tevahin savaşında (6 Nisan 885 yılı) Tolunoğulları'na zafer kazandıran pusuda duran bölükler olmuştur.

Taberi bir konudaki araştırmalarım şöyle ifade etmektedir:

... فهزم ابو العباس .
خمارويه فركب خماروية حمارا هاربا منه الى مصر ، وقع اصحاب ابى العباس في
النهب ونزل ابة العباس مضرب خمارويه ولا يرى أنه بقي له طالب فخرج عليه كمين
لخمارويه كان كمنه لهم خمارويه فيهم سعيد الاعسر وجماعة من قواده واصحابه واصحاب
ابى العباس قد وضعوا السلاح ونزلوا فشد كمين خماروية عليهم فانهزموا ...

"Ebu Abbas[38] Humaraveyh'i yendi. Humaraveyh eşeğe binip oradan Mısır'a kaçtı. Ebu Abbas'ın taraftarları garete yöneldiler.

Ebu Abbas Humaraveyh'in köşküne yerleşti. Ancak ne yapacağını bilmiyordu. Humaraveyh'in pusuda bekleyen bölüğü ona karşı çıktı."

Humaraveyh, Se'd el-E'ser'i, ordu komutanlarından ve yakın adamlarından bir bölümünü pusuda bekletiyordu. Ebu Abbas'ın adamları silahlarını çıkarıp

oturmuşlardı. Humaraveyh'in pusu bölüğü onları sıkıştırdı. Onlar basıldılar.[39]

Said bin Batrik (10. yy) bu konuyu şöyle açıklıyor: "Humaraveyh bin Ahmed bin Tolun yenildi ve Mısır'a yalnız döndü. O, yolda beş binek hayvanını değişmiş ve onları mahvetmişti.

Taraftarlarından çok sayıda adam ölmüştü. Ebu Abbas, Humaraveyh bin Ahmed'in bütün ordusuna galib gelmişti. Humaraveyh bin Ahmed'in bir "kemin"i (pusuda duran ordu bölüğü *-E.E.*) vardı ve onun (Humaraveyh'in *-E.E.*) yenilgisinden habersizdi. Pusuda duran bölüğün bayrakları yükseltildiği zaman Ebu Abbas ve adamları onları (bayrakları *-E.E.*) gördüler. Onlar bütün kazandıklarını yitirdiler ve yenildiler. Bu savaşta onlardan çok sayıda adam öldürdüler."[40]

Kindi,[41] Bin el-Esir,[42] Bin Haldun,[43] Megrizi,[44] Bin Teğriberdi[45] v.s. tarihçiler[46] de neredeyse Taberi ve Said bin Batrik'in anlattıklarını tekrar etmişler.

Bütün bunları kaydetmekten amaç, Tolunoğulları ordusunun pusuda duran bölüğünün, yani "kemin" adlanan bölüğün ön sırada savaşan bölüklerden hiç de geride kalmadığını ve çoğu zaman netice sağlayan rol oynadığına dikkat çekmektir.

Tolunoğulları Devleti'nin kara ordusu süvarilerden ve piyadelerden oluşmak suretiyle iki gruba bölünürdü. Süvariler için eğitilmiş cins Arap atları, deve ve katırlar kullanılırdı. Söz konusu iki esas grubun dışında diğer bir bölük de vardı ki, o bölük yalnız çeşitli savaş aletlerini kullanırdı. Bu bölük surları delen aletlerle ve ağır taşatan araçlarla (mancınıklar) donatılmıştı.

265 yılının Muharrem (876 Eylül) ayında Ahmed bin Tolun Antakya'yı kuşatırken mancınıklardan istifade ederek şehire girebilmişti.[47]

Bütün bunların yanısıra, Tolunoğulları Devleti'nin ordusunda istihkamcılar, ordunun erzak ve silah mühümmatını taşıyanlar da vardı.

B- DONANMA

Tolunoğulları'nın askerî gücü yalnız karada savaşan ordudan ibaret değildi. Devletin ayrıca güçlü bir donanması da vardı.

Mısır'ı iki taraftan çevreleyen Akdeniz ve Kızıldeniz, diğer bir taraftan Tinnis gölü ve Nil nehri gemiciliğin gelişmesi için çok uygundu.

Mısır bir kaç taraftan sularla çevrili olduğu için gemiciliğin kurulması zarurî bir hal almış ve her zaman ihtiyaç duyulmuştu. Öte yandan denizden düzenlenen

baskınların, özellikle de Bizanslıların hücumlarını önlemek için deniz gücüne zaruri ihtiyaç duyuluyordu.

Mısır'ın coğrafi yapısına dikkatle bakıldığında, ülkenin şehirlerinin neredeyse yüzde 95'i, köylerin ise çoğunluğunun ya denizlerin ya da Nil nehrinin sahilinde yerleştiğini görebiliriz. Bundan dolayıdır ki, ülkenin eyaletleri her zaman denizden düzenlenen saldırıların tehlikesi altında kalabilirdi. Daha doğrusu, o dönemde Mısır'da kurulan herhangi bir devletin kaderi kara kuvvetlerinden daha çok deniz kuvvetlerinin kullanımına daha uygundu. Bundan yararlanan Bizanslılar sık sık Mısır sularına donanma çıkarıyor, Nil nehri yoluyla Mısır'ın içerilerine sokuluyor, pek çok şehirleri talan ediyor, dağıtıyor ve kayıp vermeden geri çekilebiliyorlardı.

Ahmed bin Tolun Mısır'ın savunmasında deniz kuvvetlerinin önemli rol oynadığını anlamış, iktidarının ilk döneminden itibaren bu sahaya özel dikkat göstermiştir.

Elbette, bu konuda elimizde yeterli belge olmasa da, söz konusu dönemdeki siyasî olayları dikkatle izlediğimiz zaman bu görüş güçleniyor.

2. Bölümde de ifade edildiği gibi, Müveffeg'in emriyle Musa bin Buğa Ahmed bin Tolun'u Mısır'dan uzaklaştırmak ve yerine Macur Turki'yi tayin etmek için 876. yılının Ağustos ayında Mısır'a doğru hareket etmiştir. Bundan haber alan Ahmed bin Tolun, Ravze adasında kale yaptırarak[48] hazineyi ve ailesini oraya götürür ve 100 savaş kayığını[49] adanın çevresinde yerleştirdikten sonra, Musa bin Buğa'nın hücumuna karşı hazır olduğunu bildirir. Bundan anlaşılıyor ki, Ahmed bin Tolun donanmasının kudretini aynı dönemde artık hazır olan 100 bin kişilik kara ordusunun gücünden çok üstün tutmuş, donanmayı devletin esas dayanak noktası ve kendisinin son ümitgahı hesap etmişti. Bu Tolunoğulları Devleti'nin o dönemde güçlü bir donanmaya sahip olduğunu ve hatta donanmanın ordudan üstün tutulduğunu gösterir.

Ahmed bin Tolun 878 yılında Şam'ı ve Suğurlar'ı ele geçirdikten sonra donanmanın gelişmesine özel dikkat gösterdi. O, Tartus ve Antakya'da savaş gemilerinin sayısını artırıyor, meşhur[50] Akka limanını inşa ettiriyordu. Ahmed bin Tolun ilk önce denizden düzenlenecek herhangi bir saldırıya karşı güçlü direniş gösterebilecek bir kale inşa ettirmiştir ki, bu kale günümüze kadar ulaşmıştır. Kalenin duvarları denizin içlerine doğru uzatılmıştır. Yakut el-Hemevi konuyu şöyle açıklıyor:

"Ahmed bin Tolun bölgeyi ele geçirinceye (zamana) kadar burada kale yoktu".[51]

Ahmed bin Tolun Akka'ya geldikten sonra, orda bir kale ve liman yaptırmak ister. O, eyaletin sanatkârlarını toplayıp onlara düşüncesini iletir.

Yakut bu konuyu şöyle ifade eder: "Ona (Ahmed bin Tolun'a -*E.E.*) dediler ki, bu zamanda kimse suda bina yapmayı beceremez."[52]

Sonradan bulunan mahir bir mimar tarafından yarıdaire şeklinde yaptırılan kale kara ile denizi birleştirmiş, sonuçta yüksek askerî önemi olan bir kale-liman kurulmuştu. Akka kalesinin denizin içlerine doğru uzanan uçları şlyuz vasıtasıyla birleştirilmiş, böylece Şam'da ilk kez kapalı liman inşa edilmişti. F.Hitti bu olayı şöyle anlatır: "Tolun Suriye sahilinde Akka şehrini kaleye dönüştürmüş ve orada askerî deniz üssü kurmuştu".[53]

Tolunoğulları'nın askerî güçleri diyebiliriz ki, Akdeniz'de idi. Tartus'da Bizans sınırlarından başlayarak, Şam sahillerinden Berge'ye kadar Tolunoğulları'nın donanması hakimdi.

Akka, Dumyat, İskenderiye şehirlerinde, Tinnis gölü ve er-Ravze adasındaki gemi tersanelerinde savaş ve ticaret için çok sayıda gemi ve kayıklar yapılıyordu.

Ahmed bin Tolun ölürken on binden fazla kayık kalmıştı.[54] Aynı dönemde Tolunoğulları'nın yüzden fazla savaş gemisi[55] ve 300 yolcu veya yük gemisi[56] vardı. Donanmada da esasen Türk unsurlar faal rol oynuyordu. Ayrıca yerli Gutbi, Yunan ve Berberilerden de çok sayıda denizci seçilip orduya alınmıştı. Tersanelerde genellikle yerli sanatkârlar çalışıyordu ki, onlar Mısır'da bu donanmayı kurdular.[57]

Tolunoğulları tarafından temeli atılan er-Ravze ve Akka gibi tersaneler devletin yıkılışından sonra da faaliyetine devam etmiştir. Er-Ravze tersanesi İhşidiler (935-969) döneminde başka yere nakledilmiş ve yerine bağ bahçe yapılmıştır. Akka limanı ve tersanesi ise Şam'ın tarihinde yüzyıllarca önemli rol oynamıştır.

Tolunoğulları'nın son temsilcileri deniz donanmasının gelişmesine önem vermedi. Bunun sonucunda da donanma gücünü kaybetmeye başladı. Ancak Tolunoğulları'nın parçalanma sürecinde de donanmanın kara kuvvetlerinden daha ciddi direniş gösterdiğini vurgulamak gerekir. Kara kuvvetleri biri birinin ardınca hilafet ordusu tarafına geçerken, donanma üç yerde (Tinnis gölü, Dumyat körfezi ve Fustat'da) hilafet donanmasına ciddi direniş gösterip karşı tarafa ciddi kayıplar verdirdi.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, Tolunoğulları Devleti'nin güçlü bir ordusu ve donanması olmuştur. Ancak devletin çöküş sürecinde bu güçlü hakimiyet silahı da zayıflamıştı.

Tolunoğulları devletinin askeri gücünde daha önce de belirtildiği gibi, asıl gücü piyade, süvari ve denizciler oluşturuyordu. İstihkamcılar, aşçılar, davulcular, arabacılar, bayrak taşıyanlar, meşaleciler ve benzerleri de vardı.

Bilindiği gibi, Tolunoğulları, Dokuz Oğuz tayfalarından idiler. Oğuz tayfalarının her birisinin kendine göre nişanı veya sembolü vardı. Bu genellikle Türk tayfalarına has olan bir özellikdi ki, onlardan da her biri kartal, kaplan veya koyun

şeklini bayraklarına çizer veya kendilerine sembol seçerlerdi.

Tulunoğulları da bu geleneği devam ettirmiş, bayraklarına aslan şekli çizdirirdiler. Daha doğrusu aslan şekilli armalarını bayraklara da vururlardı. Tolunoğulları başlarına giydikleri şapkalara da aslan şekli çizdirirlerdi.[58] Ordunun asıl silahı kılıç, mızrak, ok ve süngüydü. Çoğu zaman kement, balta ve sapanlar da kullanırlardı.

Ahmed bin Tolun geçit törenleri[59] için büyük bir meydan yaptırmıştı. Humaraveyh ise "babasının yaptırdığı meydandan daha büyük" bir meydan yaptırmıştı.[60] Zafer kutlamalarında bu meydanlarda askeri gösteriler düzenlenirdi. Her bölük kendine ait kapıdan meydana girerdi. Örneğin, Türkler bir kapıdan, Yunanlılar ise diğer bir kapıdan girip çıkarlardı. Bunun yanısıra at yarışı meydanları da kurulmuştu.[61] Burada at yarışları yalnızca şenlik için değil genellikle savaş hazırlıkları için yapılırdı. Atları savaş meydanlarında kullanma usûlleri genç askerlere öğretilirdi. Bazen bütün süvariler atlarını kumlu çöllere ve tepelere sürer, bazen Nil nehrini yüzerek karşı sahillere geçerlerdi. Ordu için yeni seçilmiş atlar da bu usulle eğitilirdi.

11. yüzyıl Mısır tarihçisi el-Guda'i'nin verdiği bildiriye dayanarak 15. yüzyıl tarihçileri Megrizi ve bin Teğriberdi: "İslâm'da olan dört ilginç işten birinin de atlarla yapılan gösteriler olduğunu"[62] belirtirler.

Bu dört olaydan birincisi Mısır'da at yarışları, ikincisi Mekke'de Ramazan ayı, üçüncüsü Tartus'ta bayram, dördüncüsü Bağdad'ta Cuma günü çok ilginç şekilde geçirilmekteydi.[63]

Megrizi'nin yazdıklarından anlaşılıyor ki, Mısır'da at yarışları ve atlarla gösteri yapılması Ahmed bin Tolun tarafından düzenlenmiş, 11. yüzyılın başlarında ise ortadan kalkmıştı.[64]

Tolunoğulları'nın askerî kuvvetlerinde genel görevler ve rütbeler tanzim edilmişti. En yüksek rütbeli kişi emirdi. Emir rütbesine layık görülenler çok az olurdu. Ülkenin hakemi aynı zamanda ordunun emiri sayılırdı. Ayrıca Tolunoğulları hanedanının bir kaç temsilcisi de emir sayılırdı. Yalnız Tuğc bin Cuff, Tolunoğulları hanedanından olmamasına rağmen, emirlik rütbesine yükselmişti.

Emirden sonra komutan gaid el-ceyş gelirdi. Bu komutanların çoğunluğunu Türkler oluşturuyordu. Ancak Tolunoğulları'nın son döneminde yerli Gutbilerden olan Ahmed el-Kifti,[65] Yunanlılardan Safi, berberilerden Hesif el-Berberi[66] komutan rütbesine yükselebilmişti.

C- MEMURLUK

Tolunoğulları'nın ordudan sonra ikinci en kudretli hakimiyet organı olan memur idaresi (idaret eş-şurte) idi. Memurluk ortaçağın bazı Müslüman devletlerinde güçlü dayanak noktalarından biri sayılıyor ve güçlendirilmesine büyük önem veriliyordu. Ülkenin bütün iç işlerinin kontrolü memur idaresinin uhdesindeydi.

Daha önce de belirtildiği gibi, Ahmed bin Tolun Mısır'ı ele geçirdikten kısa bir süre sonra ve hele hiç bir faaliyete başlamadan önce memurluğu kendi eline almış, memur ağasını (sahip eş-şurte) «صاحب الشرطة», görevinden alarak onun yerine kendi yakın adamını, yani Türk Bozan'ı tayin etmişti.[66]

Tolunoğulları'nın hakimiyeti döneminde Mısır'ın ve Şam'ın memurluğu oldukça güçlendirilmiş, onun nezaret dairesi çok genişletilmişti. Hatta kadınların matemlerde toplanmasını da memurluk idaresi belirliyordu.[67]

Ahmed bin Tolun Mısır'a gelmeden önce oranın memurluğu iki bölüme ayrılıyordu. Onlardan ilki aşağı memurluk (eş-şurte es-sufla) «الشرطة السفلى»; ikincisi yüksek memurluk (eş-şurte el-ulye) «الشرطة العليا», olarak tanımlanıyordu.[68] Elbette, bu tür tanımlama onların derecesine göre değil idarelerin yerleştiği coğrafi mevkiye dayanıyordu. Araplar Mısır'ı işgal ettikten sonra orada Fustat şehrini kurdular. Salih bin Celaleddin bu konuyu şöyle açıklıyor: "Emr bin el-As İskenderiye'yi ele geçirdikten sonra, askerî güçlerini yerleştirmek için İskenderiye'nin uygun olmadığını düşündü... Kafirlere[69] karşı koymak için Müslüman askerlerinin askerî kaleye ihtiyacı vardı. Emr bin el-As "eski Mısır'a" ilerleyip orada kaleler, çadırlar kurdurdu... Böylece de Fustat şehri kuruldu".[70]

"Araplar Mısır'ı ele geçirdikten sonra, memur idaresi Fustat şehrine nakledildi".[71] Bu, müslümanların Mısır'da kurduğu ilk tek bir memurluk idi ve uzun süre tek olarak faaliyet gösterdi. Ancak Abbasilerin Mısır'a tayin ettikleri ilk canisin Ebu Avn Abdulmelik 133 (750-751) yılında "Fustat'ın harap olmuş bir mahallesi üzerinde"[72] Askerî عسكر karargahı kurdu ve orada bir ev inşa ettirip "Yüksek memur evi"[73] olduğunu ilan etti.

Böylece, "yüksek memurluk" olarak bilinen yeni memur idaresi kuruldu.[74] Bu memur idaresi Fustat'ın kuzeyinde Yeşkur dağının eteğinde yerleştiği için, önceki memur idaresine oranla yüksekte idi. Bundan dolayıdır ki, bu adı almıştı. Bundan sonra, eski memur idaresi yenisinin aksine "aşağı memurluk" olarak tanımlanmaya başladı.

Tolunoğulları'nın döneminde de her iki memur idaresi faaliyet gösteriyordu.

Ancak onların ikisine de bir memur ağası başkanlık ediyordu.

Daha önce de belirtildiği gibi, memurluk ülke dahilinde her işi kontrol ediyor ve her hangi bir olay hakkında halifeye yahut hükümdara bilgi sunuyordu. Ülkenin ticaretini, pazarları, fiyatları, gümrük işini, bütün ahalinin hareketlerini kontrol ediyor, hakemin çıkardığı hükümlerin icrasını temin ediyordu. Bütün yolların, aynı zamanda ticaret yollarının[75] güvenliğinden de memur idaresi sorumluydu.

Tolunoğulları'nın döneminde Mısır'da belgelerin hazırlanması ve kayda alınması için divan kurulmuştu ki, buna da "divan el-inşa" derlerdi.[76] Bu divan bazı işlerin yanısıra (bu konu ileride ele alınacaktır *-E.E.*) vesika (cevaz) ve şehadetnamelerin hazırlanması ve kayda alınması ile de uğraşırdı. Bu işlere ise memurluk bakıyordu.

"880 yılının başlarında hükümdarlığını resmen ilan eden"[77] Ahmed bin Tolun bütün Şam ve Mısır için pek çok kanun kaideler de tesis etti. Herhangi bir seyyah ülkeyi gezerken[78] veya devletin sınırlarından dışarıya çıkarken[79] kimlik belgesini[80] de (cevaz) جواز yanına almalı ve kontrol sırasında göstermeliydi.

A.Mets, 13. yüzyıl Meğrib tarihçisi Ali bin Said'in verdiği bilgiye dayanarak, seyahat eden kişinin belgelerinde hatta onunla birlikte olan kölelerin de isimlerinin kayıtlı olduğunu[81] belirtir.

Ülkeye gelen ve oradan başka ülkelere giden kişilerin belgeleri, taşıdığı yüklerin kontrol edilmesi için kontrol noktaları oluşturulmuştu.[82]

Bin Teğriberdi'nin verdiği bilgiden anlaşılıyor ki, her bir kişinin kimliği hakkında yanında yazılı belgeler olurmuş ve istenilen zaman devlet adamları tarafından kontrol edilirmiş.

Ahmed bin Tolun kendisi bir dilenciden şüphelenmiş ve ondan kimliğini içeren belgeleri (kutub) istemiştir. Sonuçta ise o adamın dilenci değil casus daha doğrusu, bilgi veya haber toplayan (sahib el-haber) olduğu tesbit edilmiştir.[83] Buradan da anlaşılıyor ki, herkesin hatta dilencilerin bile kimliğini belirleyen belgeleri varmış. Bütün bu belgeleri de memur idaresi verirdi. Memurluk idaresinin başkanlığı Tolunoğulları Devleti'nde en yüksek görevlerden biri sayılırdı ve belirtildiği gibi, bu göreve her zaman hükümdara yakın olan adamlar atanırdı. Ülkeyi yöneten hükümdar, vali veya emir zayıf olunca, memur ağası bütün ülkenin yönetimine nezaret eder, kanunlar çıkarır, dilediği gibi hareket ederdi. Böyle bir hal Ahmed bin Tolun Mısır'a gelmeden kısa bir süre açık şekilde görülmüştü.

253 yılı Rebi el-evvel ayının 3'de (13 Mart 867) Mısır'a vali olarak atanan Mezahim bin Hakan, Ergöz'ü Mısır'ın memur ağası tayin eder.[84] Kısa bir süre sonra Ergöz kadınların hamama ve türbelere gitmesini yasaklar, matemlerde ağıt yakan kadınların tutuklanmasını[85] emreder. O, camilerde oturmak için konulan

oturacakları, meclis için yapılan döşemeleri[86] kaldırır. Ergöz daha sonra her hangi bir ölüye elbise giydirilmesini, yüzünün karalanmasını ve saçının kestirilmesini yasaklar.[87]

Bunları sıralamaktaki amacımız memur ağasının hangi ölçülerde yetkileri olduğunu ve onun kontrol yetkisinin hangi sahaları kapsadığını göstermektir.

Memur ağası görevinde çalışmak zor ve mesuliyetliydi. Öte yandan, memur ağası yüksek imtiyazlara sahip olduğundan ülkede hakemin aleyhinde işler yürütebilirdi. Bundan dolayıdır ki, Tolunoğulları memur ağalarını sık sık değiştirirlerdi. Onların değiştirilmesi Ahmed bin Tolun'un zamanında sık sık tekrarlanırdı. Ahmed bin Tolun'un 868 yılından 872 yılına kadar olan dört yıl süresinde 9 kez memur ağasını değiştirdiğini kaydetmek yeterli olsa gerek.[88] Kardeşi Musa bin Tolun'u 3 kez, yakın adamlarından olan Musa bin Tunig'i ise 2 kez aynı sürede bu göreve atamış sonra yeniden görevden almıştı.[89]

Belirtmemiz gereken bir nokta da var ki, hakem sefere çıkarken yerine çoğunlukla memur ağasını tayin ederdi. Hatta ülkenin hakemi öldüğü zaman, yeni hakem seçilinceye kadar ülkeyi memur ağası yönetirdi. Memur ağasının yardımcısını da hükümdar tayin ederdi.

D- DİVANLAR

Sahip oldukları büyük bir araziye hakim olmak için Tolunoğulları'nın kendilerine has idari yapısı vardı. Bu idari yapı dönemine göre yeni olmasa da, diğer devletlerinkinden az da olsa farklıydı. Ülkeyi yönetmek için onlar bazı divanlar oluşturmuşlardı ki, bunlardan bazısı Mısır ve Şam'da yeniydi.

Tolunoğulları döneminde faaliyet gösteren divanlar şunlardır:

1. Savaş[90] divanı (divan el-ceyş) ديوان الجيش
2. Yazı divanı (divan el-inşa) ديوان الانشاء
3. Vergi divanı (divan ed-deraib) ديوان الضرائب
4. Posta divanı (divan el-geda) ديوان القضاء

Savaş divanı silahlı kuvvetlerin teşkili ve yeni erlerin seçilmesi ile uğraşır, ordunun erzak ve silahının temin olunmasından sorumluydu. Ayrıca Tolunoğulları'nın paralı askerlerinin maaşlarının ödenmesi, onların kalacakları evlerini yapılması işi de Savaş divanının göreviydi.

Yukarıda memur idaresinden söz edilirken Yazı divanının (divan el-inşa) vesika (cevaz) ve kimlik belgelerinin hazırlanması ile de uğraştığını, onun bu şubesine

memur idaresinin nezaret ettiği söylenildi. Yazı divanı Tolunoğulları devletinde güçlü ve diğer divanlara oranla daha geniş faaliyet gösteren bir divan olmuştur. Bu, Tolunoğulları'nın kendileri için oluşturdukları ilk divandı.

Elbette, bundan önce başka divanlar mevcut idi, fakat bilindiği gibi, onlar ilk dönemler Ahmed bin Tolun'a tabi değildi. Bin Tolun Mısır'a geldiğinde hiç bir divan onun uhtesine verilmemişti. Ancak Bayıkbak katibi Ahmed el-Vasiti'yi Bağdad'tan Ahmed bin Tolun'un emrine vermişti ve Ahmed el-Vasiti Ahmed bin Tolun'un katibi olmuş ve onun bütün yazı işlerini yürütmeğe başlamıştı. Bundan itibaren de Mısır'da yazı divanının ilk adımı atılmıştı.

Ahmed bin Tolun Mısır'a tam hakim olduktan sonra bütün idari yapıyı eline almış ve yazı divanını güçlendirmiştir. El-Vasiti Yazı divanına başkanlık etmenin yanısıra, bazı yeni divanlar da kurmuştu.

Yazı divanı devlette yürütülen bütün yazışma işlerini yürütüyordu. Kayıt defterlerinin (kutub es-sicillat), arşivlerin, çeşitli görevlere atanırken verilen belgelerin (kutub et-teglidat), çeşitli belge ve mektupların hazırlanmasını Yazı divanı yerine getirirdi. Yazı divanını Tolunoğulları'nın katibi yönetirdi ki, buna da baş katip derlerdi. Ayrı ayrı sahalar üzere de katipler tayin olunmuştu. Tolunoğulları'nın ilk devrinde hükümdarın gizli yazı işlerini de baş katip yürütürdü ki, bu da bildiğimiz gibi, el-Vasiti'dir.

Tolunoğulları Devleti'nin tarihini incelediğimiz zaman Ahmed bin Tolun'un özel yazışmalarını sonradan el-Vasiti'nin değil, Muhammed bin Reca'nın yürüttüğünü öğreniyoruz.

Bin Haldun bu konuyu şöyle açıklıyor: "Ahmed bin el-Vasiti devletin münsifi (mühekkim) idi... Muhammed bin Reca ise Ahmed bin Tolun'un katibiydi".[91]

Bu katip bin Tolun'un el-Vasiti'ye yazdığı mektup hakkında Abbas bin Ahmed bin Tolun'a bilgi verdiği için bin Tolun görevinden uzaklaştırıp hapseder.[92]

Anlaşılıyor ki, el-Vasiti artık katip değil, devlette başka yüksek görevdeydi. Aynı dönemde Tolunoğulları Devleti fethedilen topraklarla oldukça büyük araziye sahipti. Böyle bir büyük devletin yönetilmesi için toprakların genişlemesinden önceki usul yeterli olamazdı. Bundan dolayıdır ki, el-Vasiti yeni bir idari organı kurması için katiplikten alınmış, yerine başka biri atanmıştı.

Söz konusu idari organ vezirlik (el-vizara) idi. Tolunoğulları Devleti'nde vezir ve vezirlik organının faaliyeti hakkında geniş bilgi olmadığından bir çok çağdaş Avrupa ve Arap tarihçileri bu konuda sessiz kalıyor hatta bazıları Tolunoğulları Devleti'nde vezirliğin olmadığını iddia ediyorlar. Çağdaş Mısır tarihçisi H.İ.Hasan konuyu şöyle açıklıyor: "İhşidiler devrinden (935-969) önce Mısır'da vezirlik (el-vizare) «الوزارة» tesbit edilmemişti... Ahmed bin Tolun ise Ahmed bin

Muhammed el-Vasiti'yi kendisine katip yapmıştı".[93]

Bazı ortaçağ kaynakları H.İ.Hasan'ın bu fikrinin dayanaksız olduğunu gösterir. Kindi'ye göre (10. yy): "Ahmed bin Tolun Mısır'da yerine oğlu Abbas'ı bırakarak Ahmed bin Muhammed el-Vasiti'yi bir yönetici (müdebbir) ve (nasıl bir) vezir (?) atadı ve 264 yılı Şaban (ayının) 21'de (878 yılı 28 Nisan) ordusu ile (oradan) çıktı".[94] Tolunoğulları Devleti'nde vezirlik işte bu devirde oluşmuş, sonra da faaliyetini devam ettirmiştir. Bazı kaynaklardaki küçük cümleler bile bu görüşün doğruluğu için yeterlidir.

Mes'udi şöyle yazıyor: "(Humaraveyh) Ebu Ceyş vezirlik görevine Ali bin Ahmed el-Medarani ve Ebu Bekr bin Ali bin Ahmed el-Medarani'yi tayin etti".[95]

Bin Helligan, Humaraveyh hakkında bilgi verirken "Ebu Bekr Muhammed bin Ali bin Ahmed el-Medaranı'nın onun veziri olduğunu kaydediyor."[96]

Bütün bunları sıralamaktan amaç, vezirliğin de ilk kez H.İ.Hasan'ın söylediği gibi İhşidiler devrinde (935-969) değil Tolunoğulları devrinde (868-905) kurulduğunu göstermektir. Bundan amaç da Tolunoğulları Devleti'nin idari yapısı hakkında doğru tasavvur yaratmaktır.

Vezir devletin yönetilmesinde çok yüksek imtiyazlara malikdi. Bin Haldun'un eserinden anlaşılıyor ki, Ahmed bin Tolun Şam'da iken Mısır'da yerine tayin ettiği oğlu Abbas bile, çeşitli görevlere yakın adamlarını atamak istemiş, ancak el-Vasiti ona engel olmuş[97] ve sonuçta şiddetli ihtilaf meydana gelmişti.[98]

Vezirliğin yanısıra divanların her birine ayrı ayrı katipler başkanlık ediyordu. Hükümdarın özel katibinin dışındaki diğer katipler vezire tabi idiler. Katipler devrinin bilgili kişilerinden seçilirlerdi. Onlar devletin idari işlerinde aktif rol oynadıkları için önemli kişiler olarak değerlendirilirlerdi. Yetenekli katipler çoğu zaman vezir tayin edilirdi. Çünki katiplik ile vezirlik görevleri bir birine yakın çalışmayı gerektirirdi. Yetenekli katipleri olmayan vezirlik talep edilen işleri yerine getirmekte zorluk çekerdi. Böyle bir hal Müktedir'in devrinde hilafette görülmüştü. Devletin idari işlerinde kargaşalık hisseden halife çözüm yolu aradığı zaman ona: "Vezirliğin bir katibe ihtiyacı olduğu, (o katibin) ise işlerden anlayan ve ordunun politikasını bilen olması"[99] tavsiye edilir. Bu göreve iki kişi aday gösterilir ki, bunlardan da her ikisi zamanında Tolunoğulları'nın[100] işlerini yürütmüşlerdi.[101] Bunlar da Ebu Ali el-Hüseyin bin Ahmed (O, Ebu Zenbur adı ile tanınır -*E.E.*) ve Ebu Bekr Muhammed bin Ali el-Mederani idi.

Katipler ve rolleri hakkında etraflı bahseden Hilal es-Sabi yukarıda isimleri geçen bu iki katip hakkında şunları yazar:

ولعمل فى الكتابة أقدم وبالتدبير دربة

"Onların her ikisinin yazıda stajları, tedbir almada tecrübeleri vardır".[102]

Anlaşılıyor ki, Tolunoğulları Devletinin idari işleri devrine göre yüksek seviyelidir ve devlet organlarında yetenekli kişiler çalışmıştır. Şöyle ki, onların vezir ve katipleri yalnız Mısır ve Şam'da değil aynı zamanda Yakın Doğu'nun pek çok bölgelerinde ve Bağdad'ta da tanınır ve büyük değer verilirmiş.

E- DiN ve HUKUK

9. yüzyılın sonuna kadar Yakın ve Orta Doğu'da İslâm dininin bünyesinde çok sayıda tarikat, mezhep ve dini gruplar ortaya çıkmıştı ki, bu da sosyal hayatta geniş yayılmıştı. Ayrıca İslâm dinine has olmayan bir çok ideolojik cereyanlar da sosyal hayatta aktif rol alıyor, bazı ilişkilerin kurulmasında büyük ünem taşıyordu.

9. yüzyılın ikinci yarısında yani Tolunoğulları'nın iktidarı döneminde Mısır ve Şam'da da tarikat, mezhep ve ideoloji cereyanların şiddetli mücadelesi müşahide edilmektedir. Tolunoğulları, İslâm dininin Sünni mezhebine mensup sayılırlardı ve devlette Sünni mezhebi ideolojik yönden hakim idi. Sünni mezhebine has olan bir çok tarikatlar ise kendi aralarında çekişirlerdi. Şöyle ki, Hanefi, Şafi, Hanbeli, Maliki mezheplerinin dördü de Mısır'da ve Şam'da faaliyet gösterirdi.

Ahmed bin Tolun Hanefi[103] mezhebine mensup olmasına rağmen, diğer Sünni mezheplerin sıkıştırılmasına izin vermiyor aksine onları barıştırmaya çaba gösterirdi.

Ahmed bin Tolun Mısır'a gelmeden evvel oraya halife Mütevekkil tarafından[104] baş kadı tayin edilen Bekkar bin Guteybe de Hanefi[105] mezhebine mensup idi ve onu tebliğ ederdi. Ahmed bin Tolun Mısır'a hakim olduktan sonra, bin Guteybe'yi görevinde tutarak Hanefi mezhebinin propagandasına imkan sağladı.

Malikiler uzun süreden beri, Mısır'da diğer mezhep ve tarikatlar mensuplarına göre yüksek görevlerdeydiler.[106] 9. yüzyılın ortalarından başlayarak Hanefiler Malikileri sıkıştırmış, nihayet onları üstelemişti. Ancak bütün Yukarı Mısır'da Malikiler yine de görevlerinden ayrılmamıştılar.[107] Tolunoğulları'nın devrinde ise devletin merkezi şehirlerinde de faaliyet gösterirlerdi; şöyle ki, Fustat'da Cuma namazını bazen Malikilerden olan kadılar kıldırırdı.

Şafiler de gitgide konumlarını güçlendiriyordu. Şafilik Şam'da, özellikle Demeşk eyaletinde diğer mezheplerden güçlüydü. Şöyle ki, Demeşk'in baş kadısı Ebu Zur'e Şafi idi. O, sonradan yani 284 (897) yılında[108] Harun bin Humaraveyh tarafından bütün devletin baş kadısı tayin edilmişti. Kindi, "Mısır kadıları" eserinde şöyle yazmaktadır: "Harun, Ebu Zur'e Muhammed bin Osman ed-Dimeşki'yi Mısır, Filistin, Ürdün, Demeşk ve diğer yerlerin kadısı seçti".[109] Bundan sonra Ebu Zur'e Mısır'a göçüp orada devletin baş kadısı görevinde

çalışmaya başladı. Şafilerin mevkilerine dokunulmadığı ve onların faaliyet göstermesi için imkân sağlandığı hakkında Bin el-Esir şöyle bir sonuca varmıştı: "O (Ahmed bin Tolun kasdediliyor -*E.E.*) Şafi mezhebine rağbet besliyordu".[110]

Tolunoğulları Devleti'nde baş kadı seçilirken kadıların Sünniliğin hangi mezhebine mensup olduğuna bakılmıyor, fark koyulmadan bu veya diğer mezhepten baş kadı seçilirdi. Müslümanlar kendi mezheplerine göre mescitlerde toplanır ve orada dini ayinleri icra ederlerdi. Camilerde ise herhangi müslüman tarikat ve mezheplerine bakılmaksızın toplanılırdı.

Bu isimleri geçen mezheplerin yanısıra Şii mezhebine mensup olan Alevi tarikatının taraftarlarından Mısır ve Şam'da da vardı.

Hakkında 2. Bölümde bilgi verilen Küçük Buğa Alevi idi ve onun komutanlığı altında isyan edenlerin çoğunluğu Şiiliği kabullenmişlerdi. Ayrıca, Peygamber nesline mensup olan her hangi bir kişiye dini statüsüne bakılmaksızın, büyük ihtiram gösterilirdi."[111] 9. yüzyılın sonlarında Kuzey Afrika'da Fatimilerin güçlü tebligatı ile ilgili olarak Mısır'da da Şiilik öncekine göre güçlenmeye başlar. Hatta hakimiyetin Peygamber neslinden olanlara verilmesini talep edenler de ortaya çıkar.

Bu devirde Mısır ve Şam'da Müslümanların yanısıra çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi de yaşıyordu. Yerli Gütbi, Becceli ve Yunanlıların çoğunluğu Hıristiyandı. Onlardan İslâm dinini kabul edenlerin olmasına rağmen (aynı devirde de kabul ediyorlardı -*E.E.*), çoğu dinlerini değiştirmemişti.

9. yüzyılın başlarında Mısır isyanı halife Me'mun tarafından bastırıldıktan sonra, oradaki bir kaç Hıristiyan kilisesi yakılmış, Müslümanlığın kabul ettirilmesi temayülü güçlenmişti. Ancak Tolunoğulları devrinde Hıristiyanlar önceki gibi baskıya uğramıyordu. Hıristiyanlardan kişi başına can vergisi (cüz'iye) alınıyordu ve kiliseler de özel vergi ödemeliydiler. Şöyle ki, Ahmed bin Tolun Mısır'daki Hıristiyan kiliseleri üzerinde 20 bin dinar meblağında vergi koymuştu.[112]

Bu devirde Mısır ve Şam hıristiyanları arasında en yüksek görevlerde Yakubiler bulunuyordu. Daha doğrusu, bu Hıristiyanların çoğunluğu Hıristiyanlığın Yakubi tarikatına mensup idiler. Mısır, Filistin, Antakya ve Evasim'de olan kiliselere İskenderiye kilisesi önderlik ediyordu. Yani Tolunoğulları devletinin hakimiyetinde yaşayan bütün Hıristiyanların dinî merkezi İskenderiye'deydi. Her kiliseye bir patrik başkanlık ediyordu ki, bunlar da kendi aralarından seçilerek İskenderiye'de oturan baş patriğe veya patrikler patriğine tabiydiler.

Tolunoğulları devrinde baş patriklerin hepsi Yakubi tarikatına mensuplardı ki,[113] bu da Yakubiliğin daha üstün konumda olması ile ilgiliydi.

Hıristiyan dininde beş esas koldan biri sayılan Yakubiliğin esasını 5-6. yüzyıllarda Azerbaycan'da yaşamış filozof Berdeli Yakub'un oluşturduğunu vurgulamak

gerekir. Filozofun adına göre bu tarikat da Yakubi olarak tanımlanmıştır.

Yahudilerin de Hıristiyanlar gibi kendi sinegogları (kiliseleri -*E.E.*) vardı, onlar da can vergisi öder, faaliyet gösteren her bir sinegog için devlete çeşitli miktarda para verirlerdi.

Bütün bu dinlerin, tarikatların yanısıra, yalnız bir felsefi cereyan Mısır ve Şam'ın sosyal siyasî hayatında faaliyet gösteriyor ve mevcut düzen ile barışmaz tutum sergiliyordu ki, bu da Sufilik idi. Sufilik 9. yüzyılın ilk yıllarından Mısır'da meydana gelmişti.[114] Genellikle sufilerin bu devirdeki faaliyetleri hakkında çok az bilgi verilir. Yalnız onların ayrı ayrı liderleri hakkındaki bilgilerden şöyle kanaata gelinebilir ki, Tolunoğulları Devleti'nde Sufiliğe kötü davranılmıştı. Çünki, Ahmed bin Tolun sufilerin liderlerinden biri olan Ebu-l-Hasan Buna'yı ona karşı çıktığı[115] için aslanların önüne atmıştı.[116]

Bütün bunların yanısıra belirtmek gerekir ki, Tolunoğulları devrinde Mısır'da İslâm dini daha da güçlenmiş ve etkisini yalnız yukarı Mısır'da değil hatta Sudan'da da göstermiştir.

Bir tarihi gerçek kendisini göstermekteydi ki, Yukarı Mısır'da yaşayan Becce, Nubi, Gubti v.s. halklar hâlâ da Hıristiyan olarak kalıyor, Müslüman emir ve canişinlerine çok yönlü tabi olmayıp, onlara ancak çeşitli vergiler vermekle kendi görevlerini bitmiş sayıyordular.

Tolunoğulları Devleti yukarıda isimleri geçen halkların yaşadıkları yerleri tamamen kendi hakimiyetine tabi kılmış, onların bütün işlerini kontrol etmeye başlamıştı. Tolunoğulları'nın diğer dinlere inananlara baskı yapmadıkları da bir gerçektir. Fakat Müslümanlardan farklı olarak onlardan can vergisi (cüz'iye) alınırdı. Bu ise aralarında diğer dinî inançların çok da güçlü olmadığı Becce, Nubi ve Gubtiler'in İslâm dinini kabullenmesini sağlayabilirdi.

Öte yandan, Tolunoğulları tarafından baskıda tutulan pek çok müslüman aynı zamanda isyancılar Yukarı Mısır'ın dağlık yerlerine ve Sudan'a çekiliyor, bunun yanısıra aynı yerlerde İslâm dinini yayıyorlardı.[117]

Bilindiği gibi, Tolunoğulları Devleti feodal bir devletdi. Feodal cemiyetinde ise din diğer sosyal şuur biçimlerini kendisine tabi ederek hükümranlık ediyordu. İslâm dininin hükümran olduğu Tolunoğulları devletinde hukuki ideoloji de dinin esasları üzerinde kurulmuş ve onun etkisi altındaydı. Bunu düşünerek din ve hukuku aynı başlık altında araştırmaktayız.

Hukuk devlet yönetimince konulmuş ve bütün ahali için zorunlu olan kanunlar toplusudur. Tolunoğulları Devleti'nde hukuk sistemi, aynı dönemin diğer feodal devletlerinin hukukuna yakın olsa da, kendisine has öyle yönleri var ki, bunlar tamamen yeniydi. Bundan dolayıdır ki, bu dönemin hukuk sahalarının

araştırılması belirli ölçülerde dikkat çekebilir.[118]

Burada Müslüman hukuk ve hukukçuluğundan etraflı bahsetme imkanına sahip değiliz. Ancak bazı sahalarına az da olsa değinmek doğru olur görüşündeyiz.

Hilafetin ilk yıllarında hukuki meseleler Kur'an'a göre değerlendirilir veya çözülürdü. Ancak gitgide hilafetin gelişmesi, diğer halkları kendi hakimiyeti altına alması karışık sistemi olan bir devlet yapısı kurma zorunluluğunu da ortaya koymuş oldu.

Birbirinden farklı örf ve adetleri, hukuk sistemi olan çeşitli halkları birleştirip bütün bir hakimiyet altında tutmak elbette çok zordu ve Kur'an'ın hükümlerine dayalı yürütülen şeriat kanunlarının yeni taleplere tam cevap vermesi de zordu. Bundan dolayıdır ki, Kur'an'ın dinî hükümlerine sünnet[119] de eklendi. Bu sünnetler önceleri şifahi halde dilden dile geziyor, kanun ve hükümler için yardımcı rol oynuyordu. Çözülmesi gereken her hangi bir meselenin Kur'an'ın genel hükümlerine göre çözümü mümkün olmadığı zamanlarda sünnetlere başvurulurdu. Müslümanların Peygamber'in söylediği ve onun hakkında söylenilen hadisler bir çok meselenin çözümünde kesin rol oynamaya başladığından, onların yazılı biçime getirilmesi zarureti meydana çıktı. Çok geçmeden, Kur'an'ın kelamlarını yorumlamak ve Peygamber'in söylediklerini ezberlemek için çok sayıda kişi çaba göstermeğe başladı ki, bunun sonucu olarak ilk Müslüman hukukçuları ortaya çıktı.

Müslüman hukuk kuralları (fıkıh) doğdu ve devrine göre hukukçular yetişmeye başladı.

A.Masse bu konuyu şöyle açıklamaktadır: "(Abbasilerin ilk devrinde) kutsal metinlerin önemi birden bire arttı. Çünkü bu metinlerin öğrenilmesi yalnız mü'minlikle ilgili bir iş olmak değil, aynı zamanda pratik biçimde tatbik olunmaya başlamıştı. Hukukçuluk da ilahi kanuna tamamen uygun biçimde gelişmeğe başlamıştı".[120]

8. yüzyılın ikinci yarısında Abbasiler hilafetinde feodal ilişkiler gelişmeye başladı. Büyük bir imparatorluğun, merkezi hakimiyetin yalnız Kur'an ve Sünnet'in kaide ve kanunları ile korunması kolay değildi. Hazreti Muhammed'in silahtaşları, halefleri ve müslümanlığı kabullenmiş akrabalarının söylediklerini ve onlar hakkında söylenenleri de Müslüman fakihleri ve ulemaları (din alimleri anlamında -*E.E.*) Kur'an ve Sünnet'e ilave etmişler. Böylece, sayısız hesapsız hadisler, rivayetler meydana gelmiştir ki, bunların da pek çoğu uydurmaydı. Bu hadisler yukarıda ismi geçen şahısların adına uydurulmuş, ancak aslı ya başka halklardan alınmış veya her hangi bir olaya münasip olarak oluşmuştu. Daha doğrusu, Arabistan'da esası konulan Müslüman hukuk kaideleri, devrin ve diğer halkların talebine tam cevap veremediği için ona çeşitli yerel şartlara, örf ve adetlere uygun olarak meydana getirilen kaide kanunlar eklenmeye başlanmıştı.

Ancak aradan çok geçmeden hukukçular arasında biribirine zıt temayüller ortaya çıktı. Bazıları hadislere inatla dayanırken, bazıları ise bir çok rivayetlerin muteber olmadığını ve çelişkili olduğunu belirleyerek yeni hukuki esaslar arıyorlardı. Tefsirleri ve metodları (usulleri) biri birinden farklı olan hukuk okulları böyle bir dönemde kuruldu.[121]

Hukuk kanunlarını belli bir sisteme oturtmak için ilk teşebbüs Malik bin Enes (795 yılında ölmüştür) tarafından gösterilmiştir.[122] Bundan sonra Müslüman hukuku, özel bir araştırma sahası olması için kurumlaşmaya başlamıştır. Daha doğrusu İslâm dininin içerisinden çıkarak, onun güçlü etkisi altında kalmak şartıyla ayrıca bir içtimai şuur biçimine dönüşmüştü. Neredeyse aynı dönemde Ebu Hanife (699-767) ve bir süre sonra Muhammed bin İdris eş-Şafi'i (767-820) yeni hukuk okulları kurdular. Bu hukuk okullarının[123] birbirinden farklı görüşleri vardı, ancak çok derin değildi. Ancak hakimiyetten uzaklaştıralan Şiiler onların düzenlediği kanun kaideleri, Sünni mezhebinden olanlara uygun rivayetleri (hadisleri) kabul etmiyor, isteklerine uygun rivayetler (ahbar) oluşturuyorlardı.

1. Bölümde belirtildiği gibi Babekilik hareketi aynı zamanda İslâm dinine karşı yönelik bir ideolojik savaş karakterindeydi. İşin ilginç yönü ise Müslüman ilahiyatçıları Müslümanların önceki başarılarına dayanarak, bütün bunların Allah'ın iradesi ile olduğunu söylüyordular. Babekilerin başarısını esas alan Hıristiyan-filozof Yakup el-Kindi ise Me'mun'un sarayında Bağdad'ın müslüman ilahiyatçılarına ve Me'mun'a cevabında şöyle diyordu; zaferlerin Allah'ın iradesi ile olduğunun isbatı doğruysa bu daha inandırıcı görünüyor ki, Babek'e Allah yardım ediyor, bundan dolayı da O, Abbasilerin ona karşı gönderdiği bütün ordulara karşı zaferler kazanıyordu.[124]

Böylece, ideolojik savaş daha da güçleniyor, Abbasiler hilafetinin dahilinde dinî tartışmalar geniş yayılıyor, İslâm dini mensupları arasında parçalanmalar güçleniyordu. Bunun için de bazı müslüman ideologları, dini sisteme bazı şeyler ilave etmek ve çağa uygunlaştırmaya çalışıyorlardı. Diğer bir kısım ise dine, herhangi bir yenilik getirmenin kesinlikle aleyhineydi ve dinin nüfuzunun kaldırılmasına çalışıyordu. Daha doğrusu dinin üstünlüğünün hukuki dayanağının kurulmasına çalışıyordu.

Bu devrin yeni hukuk okulunun kurucusu Ahmed bin Hanbel (730-855) bu sonunculardan idi. Onun fikrince "Kanun kaynağını yalnız mukaddes rivayet teşkil etmeliydi".[125] O, dini savunmak için hatta muteber sayılmayan hadisleri de kabul ediyor, şahsî kanaate çok nadir zamanlarda izin veriyordu. Ancak bu yol dini sistemin çağa uygun gelişmesini engelliyordu. 7. yüzyıldan gelen pratik kuralların bir kısmı 9. yüzyılın ideologlarının şuurunda sönük görünüyordu. Bu sönüklüğün oluşmasında ilmin, özellikle de o zamana kadar artık Arap diline çevrilerek yayınlanmış Hint ve Yunan felsefesinin, Aristotel mantığının büyük rolü vardı.

Bu devirde meydana gelen Mutezililer[126] propagandası İslâm dini içinde ideolojik

tartışmaların boyutlarını daha da genişletti ve sade din tebligatçıları olan Hanbelileri takip ederek ortadan kaldırdılar. Ancak Mü'tezililerin propagandası cemiyette geniş yayılma imkânı bulamadı. Daha doğrusu, bizce buna iki şey imkan vermedi. Bunlardan biri, Türklerin hilafette siyaset sahnesine çıkması, ikincisi ise, sosyal mücadelenin ideolojik sahaya kaymasıydı.

Hazar'ın sahillerinden başlayarak Moğolistan'a kadar büyük bir arazide yaşayan, Abbasiler hilafeti topraklarına gelen ve orada gitgide çoğalan Türklerin (Hazar, Oğuz, Uygur, Tatar v.s. -*E.E.*) İslâm dinini birden bire kabullenip şartlarına uyum sağlamaları kolay değildi ve merkezi siyasî hakimiyeti ele geçirip, halifelerin kaderini belirlemeye başladıkları için de, bunu onlara kabul ettirmek de mümkün değildi.

Bağdad'da doğup Samarra'da büyüyen, çocukluğundan itibaren Arap dilini öğrenen, Kur'an'ı ezberleyen, dini terbiye ile büyümüş Ahmed bin Tolun söz konusu Türkler hakkında şöyle demiştir: Dinin kutsallığı onlarda önemsiz bir şeydir,[127] onlar dinin nüfuzunu yok ettiler.[128]

11. yüzyılın birinci yarısının sonlarından itibaren halifelerin sivil nüfuzunun kırılmasının yanısıra onların dini nüfuzunun da çöküşü kendini gösterir.

Müslümanlar arasında da pek çok mezhep, tarikat ve dinî felsefi cereyanlar biri birine karşı açık mücadele yürütüyordu. Y.Belyayev haklı olarak şöyle yazıyor: "Sosyal sahadaki mücadele ideolojik sahada da ortaya çıkıyordu... ideologlar her tür hadis uyduruyorlardı ki, bunlar da belirli sosyal grupların menfaatine uygundu. Böylece, içeriğine ve istikametine göre bazen biri birine zıt olan çok sayıda hadis toplandı."[129]

Hadisler Müslüman devletlerde hukukî meseleleri çözmekte daha aktif ve esas rol oynamaya başladı. Ancak birbirine zıt hadislerin çoğalması Müslüman hukukçularının (fakihlerin) ve mahkeme hakemlerinin (kadıların) işlerini tamamen zorlaştırıyor bu veya diğer meseleye dair hüküm vermek konusunda onları müşkül vaziyette bırakıyordu.

Bu durumda Müslüman ideologları esasen İslâm taraftarları arasında yayılmış olan hadisleri toplamaya başladılar[130] ve onların araştırmaları sonucunda vardıkları görüşlere göre uygun gelenler "saf" hadisler, uygun gelmeyenler ise "sahte", "yalan" hadisler gibi değerlendirildi. Böylece çok sayıda hadisin toplandığı hadis kitapları hazırlandı ki, bu eserlerin de içerisinde Muhammed el-Buhari'nin (810-870)[131] "el-Cami es-sehih" ve öğrencisi[132] Müslüm bin el-Heccac'ın (817-865) "es-Sehih" eserleri daha büyük şöhret kazandı. Bununla da iki "büyük kanun kitabı"[133] hazırlanmış oldu. Bunların birincisinde 600 bin, ikincisinde ise 300 bin hadis toplanmıştı. Bu iki büyük kanun kitabı Müslümanlar arasında o kadar mukaddes sayılıyordu ki, nerdeyse Kur'an'a yakın yer tutmaktaydı.[134] Bu, elbette mukaddes sayılmasına göreydi. Hukuki meselelerin çözümünde başlıca rol oynuyordular. Böyle bir durumda hem dini, hem de laik

hukuka dayalı çok sayıda kanunlar hazırlandı.

Yukarıdaki bilgileri toplayıp şöyle bir neticeye varmak mümkündür; neredeyse 110 yıl süresince (750-860) meydana gelen çeşitli savaşlar, sosyal mücadeleler, tezatların şiddetlenmesi, feodalizmin gelişmesi, çeşitli sosyal, siyasî, dinî grupların çekişmesi sonucunda Müslüman âleminin başlıca dört hukuk okulu (Maliki, Hanefî, Şafiî, Hanbelî -*E.E.*) ve bir kaç hukukî kanun toplusu meydana geldi. Bunun yanısıra, bütün meselelerin çözümünde önemli rol oynayan Kur'an ve hadis kitaplarına istinad eden fıkıh ilmi oluştu. Fakihler, kadılar (bazen emir ve canişinler de -*E.E.*) bu yukarıda söz konusu olan hukuk abidelerini esas alarak, onlara kendilerinin mensup olduğu hukuk okulu açısından bakıyor, meselenin çözümü için şerh, tefsir, hükümler düzenliyorlardı.

Hem dinî hukuk hem de laik hukuk bütün bu yukarıda gösterilenler üzerinde hareket ediyordu. "İslâm dininde kanunları belirlemek için resmi bir yasama organı hiçbir zaman olmadığından hukuk kendiliğinden gelişiyor ve laik hukukçuluk, halis dini merasim meseleleri için mecburi olan dini hukukun (şeriat) yanısıra gelişiyor-güçleniyordu"..[135]

Bilinmelidir ki, Müslüman hukukunun doğup şekillenmesi, onun Tolunoğulları devrinden önceki durumu hakkında verilen bu çok kısa tasavvur, Tolunoğulları devlitinde hukukun bazı yönlerinin nasıl olduğunu doğru değerlendirmek için gerekli sayılmalıdır.

Aynı zamanda itiraf olunmalıdır ki, Tolunoğulları Devleti'nde hukukun nasıl bir durumda olduğunu çok yönlü araştırmak imkanımız yoktur. Bu konuda kaynakların azlığı, genellikle Müslüman hukukunun şimdiyedek geniş araştırılmaması, bu sahada olan meselelerin zorluğu ve karışıklığı düşünülürse, bunun ne kadar gerçeği yansıttığı ortaya çıkar.

Bunun için de Tolunoğulları Devleti'nin hukukunun bazı dikkat çekici yönlerine değinilecektir ki, bu da devletin önemli sahaları hakkında çok yönlü tasavvur yaratmak açısından oldukça gereklidir.

Tolunoğulları Devleti'nin arazisinde yaşayan her bir kişi mensup olduğu dinin törenlerini icra etmek konusunda bağımsızdı. Elbette, bu bağımsızlık tam değildi. Hıristiyan ve Yahudilerin dini kurumları devlet tarafından belirlenmiş belli meblağda vergi ödüyordu. Diğer hiç bir yönden her hangi bir baskıya uğramıyorlardı. Aksine, Ahmed bin Tolun her üç dinin (İslâm, Hıristiyan, Yahudi dinlerinin -*E.E.*) faaliyet göstermesine taraftar idi. Demeşk'teyken, savaş zamanı yıkılmış Meryem ana kilisesini tamir etmek için devlet hazinesinden 70 bin dinar ayrılmıştı.

Tolunoğulları Devleti'nde dinlerin faaliyeti (üstelik bu faaliyet süresince onlar birbirine karşı çıkmamalıydı -*E.E.*) için uygun şartlar oluşturulmasının gerektiği görüşüne sık sık rastlanır. Ancak dinî törenlerin icrası için devlet tarafından

herhangi bir mecburiyetin konulduğuna mevcut eserlerin hiç birinde rastlanmamıştır. Devlet dini İslam dini olsa da, Hıristiyanların ve Yahudilerin kendi dini ayinlerini icra etmelerine, daha doğrusu, onların dinî hukuklarına kimse dokunamazdı. Bu da Tolunoğulları döneminde devlet arazisinde bir kez de olsun devlete karşı dini çıkışların olmamasının asıl nedeniydi.

Bütün bu dinlerin temsilcilerinden yalnız debdebeli dinî merasimlerde ve ibadet zamanı Tolunoğulları hanedanına ve hanedandan olan hükümdara dua okunması isteniyordu. Ahmed bin Tolun hatta hastalığında da Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilere kendilerinin kutsal kitaplarını ellerine alıp ona dua etmelerini emretmişti.[136]

Tolunoğulları Devleti'nde dinî hukuk kuralları daha önce de olduğu gibi sağlanmıştı, ancak belirtildiği gibi, onların yerine getirilmesinde devlet tarafından mecburiyet yok idi.

Laik hukukun ise sahaları birbirinden ayrılmamıştı. Genel hatlarıyla belirtmemiz gerekirse Tolunoğulları Devleti'nde de yasama organı olmadığından laik hukuk dini hukuktan tam ayrılmamış ve çeşitli sahaları oluşmamıştır. Ancak önceki durumuna oranla hayli değiştirilmiştir. Örneğin, uluslararası ilişkilerde, ticaret işlerinde, mahkeme, cinayet işlerinde fıkhın gereklerine değil, pratik hayatın, adet hukukunun esaslarına ve elde edilmiş tecrübeye dayanıyordu. Daha doğrusu, uluslararası hukuk, ticaret hukuku, ceza ve mahkeme hukuku, mülkiyet hukuku ve genel hukuk meseleleri laik hukukçuluk sahasına geçmişti.

Tolunoğulları Devleti'nin kurulup geliştiği devri dikkatle araştırdığımız zaman, dinî hakimiyetle laik hakimiyetin mücadelesini açıkça görebiliriz. Sonuçta ise devlet dinden ayrılır. Bundan dolayı da laik hukukla dini hukukun mücadelesi devam eder. Bu mücadele devlet hukuku ve mahkeme hukuku sahalarında daha belirgindi.

Ahmed bin Tolun iktidarının ilk devirlerinde, yani kurduğu devletin tam güçlü olmadığı zamanlarda, kadılara güvenmiş, kendisinin laik hakimiyeti ile onların dini hakimiyetini birleştirerek, her ikisinden kendi amaçları için yararlanmıştır. Bu devirde Mısır'da iki hakimiyet türünün mevcut olduğunu vurgulamamız gerekir. Laik hakimiyet ordu komutanının (emir el-ceyş), vergi divanı başkanının (sahip el-harac), posta reisinin (sahip el-berid), memur ağasının (sahip eş-şurte) ve canisinin (amil) elinde, dini hakimiyet ise çeşitli hukuk okullarından olan hakemlerin (kadı) ve baş dini hakemin (gadu-l-gudat) elindeydi.

Bu laik hakemlerden biri olan Ahmed bin Tolun, belirtildiği gibi, diğer laik hakemleri ortadan kaldırıp, bütün laik hakimiyeti eline aldı ve bu devirde dini hakimiyet liderlerine çok ihtiyatla yaklaştı. Sonradan ise onların da devletin işlerine doğrudan karışma imtiyazlarını lağvetme için tedbirler aldı. Laik hakimiyetin başında Ahmed bin Tolun, dini hakimiyetin başında ise baş hakem (gedu-l-gudat) vardı. Devletin ilk baş kadısı hele 246 (860) yılında halife

Mütevekkil tarafından Mısır'a tayin edilmiş fakih Bekkar bin Guteybe idi.[137] Ahmed bin Tolun baş kadının nüfuzunu önemsiyor, ona yüksek maaş, önemli hediyeler veriyordu.[138] Bütün bunlar Ahmed bin Tolun'un hakimiyetinin başlarında böyleydi ve Bekkar bin Guteybe ister dini, isterse laik hukukçulukta, mahkeme işlerinde dokunulmaz şahsiyet sayılırdı. Bin Tolun tehlikeli rakiplerini ortadan kaldırdıktan sonra ülkenin hukuki işlerine karışmaya başladı, ilk önce o, mahkeme sistemini ayırıp laik (sivil) ve dini (şeriat) mahkemeleri kurdu. Laik mahkeme (en-nazr fil-mezalim) Ahmed bin Tolun tarafından seçilmiş münsifler tarafından yürütülüyordu ki, onun da başında kendisi[139] bulunuyordu.

Böylece O, bir adımla iki iş görmüş oldu. Bir yandan hakemin (baş kadının) önceki "hukukunu" elinden alarak, faaliyet sahasını daraltıp nüfuzunu azaltdı. Öte yandan nüfuzlu din adamlarının idarî işlere karışmasına son verip, bir nevi devleti dinden ayırdı.

Adeta laik mahkeme kadının çözüm yetkisi olmayan büyük meselelere - eyalet, şehir ve ülke hakemlerinin (kadıların) hükümlerinden memnun olmayan şikayetçilerin (ehli-l-mezalim) dilekçelerine ve çeşitli iddialara bakıyordu. Ahmed bin Tolun'un kurduğu laik mahkeme ise geniş kapsamlı, daha nüfuzluydu. Bu mahkemeye kendisi başkanlık ediyor, haftada iki gün[140] şikayetleri, iddiaları dinliyor, sonra hüküm çıkarıyordu. Şikayetler sözlü veya yazılı (erize) olurdu. Tartışmalı meseleleri çözmek için tanıklar dinlenir, mahkeme işlerinin araştırılmasında, bazı gereken bilgilerin toplanmasında memurlar (ahli-ş-şurte), posta hizmetçileri (nefer el-berid) ve çeşitli habercilerden (eyn) yararlanılırdı. Böylece, Tolunoğulları Devleti'nde laik mahkeme dini mahkemeden tamamen ayrılarak bağımsız hareket etmeğe başladı ki, bu da devletin dinden ayrılmasının başlangıcı idi. Buradan Tolunoğulları'nın dinin aleyhine olduğu gibi bir sonuç varılmamalıdır. Asla! Aksine, daha önce de vurgulandığı gibi, Tolunoğulları dinin güçlenmesine çaba gösteriyorlardı. Ancak dinin güçlü olduğu bir devirde yüksek makam sahibi din adamları, fakihler ve şeriat hakemleri (kadılar) büyük imtiyaz, geniş haklara sahip idiler ve sık sık devlet işlerine karışırlardı. Bu ise Tolunoğulları'nın isteklerini karşılamıyor ve onların tam hakimiyetine ortak olmak gibi değerlendiriliyordu. Bundan dolayıdır ki, Tolunoğulları dinin değil, din adamlarının, fakihlerin, kadıların nüfuzunu kırmaya çaba gösterirlerdi. Bunun için de laik mahkeme dini mahkemenin "himayesinden" ayrıldı ve iki bağımsız mahkeme meydana geldi. Laik mahkeme, asayiş mahkemesi, askerî mahkeme, mülkiyete ait sivil mahkeme, ticaret mahkemesi, saray mahkemesi, ceza mahkemesi birbirinden ayrılmamış, laik mahkemeye dahil idiler.

İlahî mahkeme, dine ait sivil mahkeme, dinî ceza mahkemesi ise dinî mahkemenin bünyesindeydi.

Birincisine Ahmed bin Tolun başkanlık ediyordu ve onun kanunları yazılmamıştı. Bütün mahkeme işleri Türk adetlerine göre yürütülürdü.[141] Anlaşılıyor ki, fıkhın yerini adet hukuku (örf, adet, kanun *-E.E.*) almıştır. Bu adet hukukunun hükümleri, fıkhın kanunlarına oranla daha pratik olduğu ve Ahmed bin Tolun'un

mahkeme işlerine çok dikkat göstermesinden dolayı "adamlar kadının (şeriat hakeminin -*E.E.*) yanına gitmekten vazgeçtiler".[142]

Şeriat mahkemesi ve onun başkanları artık devletin iç işlerine ve vatandaşların laik hukuk esaslarına müdahale edemiyor, bir nevi tarafsızlaştırılmışlardı. Ancak onların nüfuzu tam kırılmamıştı. Anlaşılıyor ki, Tolunoğulları Devleti'nin hilafete ve halifeye bakışlarında din adamları ve şeriat hakemleri kendi mevkilerini koruyorlardı. Çünki, hilafetin en zayıf dönemlerinde bile, kadıları halifeler tayin ediyorlardı. Bütün müslüman âleminde böyle bir kural her zaman kendisini göstermiştir ki, halifenin tayin etmediği kadı itibarsız sayılır, onunla alay edilirdi.[143]

Halife namaz zamanları imamlığı eyalet imamının uhtesine verdiği gibi, kendisinin mahkeme hakemliği yetkisini de kadıya vermişti.[144]

Ahmed bin Tolun bu kuralı birden bire bozamadı. O, ancak kadının faaliyet sahasını daraltmakla yetindi. Ancak onun bu politikası mahkeme hakemlerinin isteğine hiç de uygun değildi. Şüphesiz kısa bir süre sonra laik hakemle (Ahmed bin Tolun'la -*E.E.*), dinî hakem (kadı el-guzat -*E.E.*) karşı karşıya gelmeliydi.

Böyle bir durum 269 yılı Şa'ban ayının 5'de (17 Şubat 883) Müveffeg'in emriyle Mü'temid hapsedildikten[145] sonra yaşandı.

Siyasî olayları doğru değerlendirebilen Ahmed bin Tolun zayıf iradeli Mü'temid'i kendi tarafına çekmek, bununla da bütün hilafeti nüfuz altına almak düşüncesindeydi. Bunun için de o, devletinde olan bütün kadıları ve bazı nüfuzlu şahısları Demeşk'e toplayıp onlardan Mü'temid'e taraftar olmaları ve Müveffeg'in veliahtlıktan çıkarıldığını ilan etmelerini istedi.[146]

Daha doğrusu, Müveffeg'in veliahtlığını tanınmaması talebinde bulundu. Tolunoğulları Devleti'nin baş kadısı fakih Bekkar bin Guteybe ve ona katılan diğer kadılar Bin Tolun'a karşı çıktılar.[147]

Suriye tarihçisi Cemaleddin el-Hemevi konuyu şöyle açıklıyor: "(Ahmed bin Tolun) hakemlerin (kadıların), fakihlerin, eyanların toplanıp Demeşk'e gelmelerini emretti. Onlar orada toplandılar ve Müveffeg'in veliahtlıktan çıkarılmasına razı oldular... Mısır'ın kadısı Bekkar bin Abdullah bin Guteybe ise Ahmed bin Tolun'a dedi ki: Sen Mü'temid'den bir parça kağıt getirmiştin ki, Müveffeg onun veliahtıdır. Şimdi ondan Müveffeg'in çıkarılması hakkında da bir kağıt getir.

Bin Tolun cevabında demiştir ki: O, (Mü'temid -*E.E.*) şimdi aşağılanarak hapsedilmiştir. Ben de seni serbest kalman için ondan (Mü'temid'den) kağıt getirenedek hapsedeceğim".[148]

Bu şiddetli münakaşadan sonra Ahmed bin Tolun şeriat hakemi Bekkar'ın mal ve mülküne el koyup[149] verdiği ödülleri geri aldı[150] kendisini de tutukladı.[151] Ona karşı çıkan hakemleri işten kovdu. Dini ve laik hakimiyeti tekbaşına ele geçirip

laik mahkemeyi bütünlükle eline aldı. Ceza hukukunun önceler az çok esaslandırdığı kanunları ortadan kaldırarak, istediği gibi hüküm vermeğe başladı. Dini mahkeme ile laik mahkeme birleştirilip ona tabi edildi. Bundan sonra Tolunoğulları Devleti'nde artık baş kadı tayin edilmedi. Kadı Bekkar ise Ahmed bin Tolun'un ölümünden bir kaç gün sonra hapishanede öldü. O, hapisanede ölen Müslüman âleminin ilk kadısıydı. Ondan dolayı da, kadılara her zaman büyük saygı gösterilmiş,[152] onları, bir nevi dokunulmaz saymışlardı. Halbuki eyanlar, emirler, vezirler, hatta halifeler bile sık sık tutuklanıp öldürülürlerdi.

Bekkar bin Guteybe tutuklandıktan sonra, devlet neredeyse yedi yıl kadısız kaldı.[153] Bütün meseleler laik mahkemede çözülürdü.[154] Laik mahkemeye (ennezr el-mezalim) daha önce de belirtildiği gibi, Ahmed bin Tolun'un kendisi başkanlık ediyordu. Onun Kur'an'ı ezbere bilmesi, müslüman hukuk okulları hakkında engin bilgisi dinî meseleleri de çözümlemesini sağlıyordu.

Ahmed bin Tolun öldükten sonra yerine geçen oğlu Humaraveyh laik mahkemeye Muhammed bin Ebde isimli bir kişiyi hakem (sahep el-mezalim) tayin etti.[155] Kısa bir süre sonra, yani 277 (890) yılında Bin Ebde aynı zamanda kadı oldu.[156] Diyebiliriz ki, devlette kadı görevi yeniden oluşturuldu. Ama laik mahkemenin hakemi aynı zamanda dinî mahkemenin hakemi sayıldığından kadılık öyle bağımsız bir görev değildi. Sonradan bu görev yine lağvedildi, devlet bir kaç yıl daha kadısız kaldı.[157] Yalnız Harun bin Humaraveyh'in döneminde laik mahkeme dini mahkemeden yine ayrıldı ve kadılık bağımsız göreve dönüştü. Türk bin Tugan laik mahkemenin ali başkanı (emir el-mezalim), Arap Ebu Zur'e Muhammed bin Osman ise Mısır, Filistin, Ürdün, Demeşk v.s. eyaletlerin baş kadısı, dini mahkemenin hakemi tayin edildi.[158] Laik mahkeme Demeşk'ten Mısır'a nakledildi.[159]

Tolunoğulları Devleti'nde devlete ve hanedanın hakimiyetine karşı çıkmak en büyük suç sayılırdı. Bu suçu işleyen herhangi bir kişi idama, en azından hapis cezasına mahkum edilirdi. En ağır suç işleyen herhangi bir kişinin yalnız kendisine ceza verilir, onun akrabalarına ve evlatlarına dokunulmuyordu.

Bir çok suçlulara kamçı yahut sopa cezası verilmekle yetinilirdi.

Sahtekarlık eden bazı nüfuzlu şahıslar ülkeden uzaklaştırılıp, ziyaret adı ile Mekke'ye gönderilirdi. Daha doğrusu, bir nevi sürgün edilirdi. Bazen kendi yaşadığı daireden dışarı çıkmamakla cezalandırılanlar da olmuştur ki, bu da ev hapsine alınmak anlamındaydı. Hıristiyanların mahkeme edilmesinde laik mahkemenin hakeminin (emir el-mezalim, yahut sahip el-mezalim) yanısıra, keşişler, patrikler de katılırlardı ki, bu da bir nevi münsifler mahkemesini hatırlatırdı. Mahkumlar için her ay devletin hazinesinden 500 dinar[160] ayrılırdı.

9. yüzyıldan başlayarak bir çok müslüman devletlerde laik mahkeme ile dinî mahkeme arasında şiddetli tartışmalar başlamış, biri diğerini üstelemeğe çalışmıştır. Anlaşılacağı gibi, Tolunoğulları Devleti'nde bu tartışma laik

mahkemenin üstünlüğü ile sonuçlanmıştır ki, bu az da olsa çağına göre tesadüfen rastlanılan tarihi bir gerçeklik sayılmalıdır.

Dördüncü Bölüm

EKONOMİ, SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

Tolunoğulları Devleti'ni araştırırken bu devirde Mısır, Şam v.s. ülkelerdeki ekonomik ilişkilere değinmemek araştırmanın yarım kalması anlamı taşır. Bu dönemde (9. yüzyılın ikinci yarısında başlayarak -*E.E.*) yalnız Tolunoğulları'nın hakimiyeti altında olan ülkelerde değil, aynı zamanda bütün Orta ve Yakın Doğu ülkelerinde hızlı ekonomik gelişme yaşanır. Ancak belirtmemiz gerekir ki, S.N.Grigoryan söz konusu dönemden bahsederken doğru olmayan bir sonuca vararak şöyle yazmaktadır: "9. yüzyılın sonundan başlayarak Abbasiler hilafeti ağır ekonomik (!), siyasî ve dinî buhran yaşıyor".[1]

Ancak biz "Umumdünya tarihi" (Rus dilinde) kitabında aşağıdaki bilgilere rastlıyoruz: "Hilafetin siyasî çöküşü hakimiyetinde olan ülkelerin ekonomik çöküşüne hiç bir şekilde etki etmedi. Aksine, feodal üretim sisteminin hakim güce ulaşması bu ülkelerde yerli bağımsız devletlerin kurulması, toplanan vergilerin genellikle sulama işlerinin geliştirilmesine harcanması ve bu sonuncu ile ilgili olarak köylülerin durumunun belli ölçüde iyileşmesi - bütün bunlar 9-10. yüzyıllarda Akdeniz havzası, Ön ve Orta Asya ülkelerinde üretimin güçlenmesi ve gelişmesine imkan sağladı".[2]

Bağımsız olan devletler artık önceki gibi büyük hilafetde sık sık yaşanan ayaklanmaların, uzun süre devam eden savaşların meydana getirdiği ağır darbelerden dolayı pek çok sıkıntıya katlanmaya mecbur olmuyor, aksine bazı hakemler bundan yararlanarak konumlarını daha da güçlendiriyor ve bir çok halde hilafete karşı meydan okuyorlardı. Ahmed bin Tolun, Yakub bin Seffar, Yusuf bin Saç, Muhammed bin Tuğc bu görüş için somut örnektir.

A) EKONOMİ, TARIM ve SOSYAL YAŞAM

869 yılında Basra'da alevlenen Zenciler hareketini bastırmak için hilafet bütün ordusunu Dicle ve Fırat nehirlerinin havzasına toplamış ve asıl dikkatini bu hareketi boğmaya yöneltmiştir. Bundan maharetle yararlanan Ahmed bin Tolun hilafete haraç vermekten tamamen imtina edip, ülkeden gelen geliri kendi isteklerini gerçekleştirmek için harcamaya başlamış ve hilafetin hakimiyeti altında olan Şam ve Suğurları da eline geçirmiştir. Bundan sonra da Tolunoğulları hakimiyetleri altında birleştirdikleri ülkelerden gelen gelirleri, toplanan vergileri yalnız söz konusu ülkelerin dahilinde çeşitli sahalara sarfetmeğe başladılar. Bunun sonucunda da Mısır ve Şam'da güçlü ekonomik

gelişme kendini göstermeğe başladı. Tolunoğulları'nın hakimiyeti döneminde Mısır ve Şam'da feodal ilişkiler gelişti, üstelik sanatkârlık ve şehircilik büyük bir gelişme kayd etti.[3]

Ülkenin zenginliklerini tamamen ele geçirip istediği gibi sarfeden[4] Ahmed bin Tolun'un zamanından itibaren Mısır ve Şam öyle bir ekonomik, kültürel seviyeye yükselmeye başladı ki, böyle bir gelişme söz konusu ülkelerde müslümanların fethinden o dönemedek yaşanmamıştı.[5]

Mısır'ın ve Şam'ın bu devirdeki tarihi dikkatle araştırıldığında, müslümanların bu ülkeleri ele geçirmelerinden söz konusu döneme kadar olan tarihi karşılaştırıldığında Tolunoğulları dönemindeki ekonomik ve kültürel sahalardaki canlanma açık şekilde görülür. Elbette, bu tür ekonomik ve kültürel canlanma yalnız Mısır ve Şam'da değil, Yakın ve Orta Doğu'nun bir çok ülkelerinde, özellikle de Orta Asya, Horasan ve Azerbaycan'da görünmeğe başlamıştı ki, bu da o ülkelerde yarıbağımsız ve bağımsız devletlerin kurulmasından kaynaklanmaktaydı.

Ayaklanmalara, savaşlara ve bunların sonucunda Abbasiler hilafetinin ayrı ayrı bağımsız devletlere parçalanmasını olumlu değerlendirmeyen İslam tarihçisi Emir Ali bile 9-10. yüzyıllarda kurulan bu bağımsız devletlerin arazisinde ekonominin ve kültürel hayatın geliştiğini vurguluyor. O bu konuda şöyle yazmaktadır: "Bağımsız hanedanların kurulması imparatorluğu zayıflatıyordu. Ancak (bağımsız hanedanların meydana gelmesi -*E.E.*) (imparatorluğun) bölgelerde atanan hakemleri[6] bu ülkelerin halklarını gelişmelerden mahrum etmiyor, aksine, bu (ülkelerin) hakemleri güzel sanatlara ve edebiyata hamilik ediyor, ticaret ve sanatkârlığı geliştiriyorlardı".[7] Mısır'ın ve Şam'ın Tolunoğulları devrindeki ekonomisi yeterince araştırılmamıştır. Halbuki buna büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Çünki, her hangi bir devletin tarihi araştırılırken onun yalnız siyasî tarihini vermekle yetinmek doğru değildir. Bizce bu tür araştırmalar çağımız için yarım araştırma sayılmalıdır.

Diğer bir yönden ise, D.Y.Bertels'in de belirttiği gibi, Doğu'daki uyanış sorununun öğrenilmesi bütün Doğu ülkelerinin ve halklarının sosyal ve iktisadî ilişkilerinin gelişmesi konusunun oldukça ciddi araştırılmasını gerektirmektedir. Doğu'daki uyanışın toplumun gelişmesinin sosyal ve iktisadî şartlarından tedriç edilmiş halde yalnız medeniyet tarihi çerçevesinde araştırılması önceden başarısızlığa mahkumdur.[8]

Ancak bu zaruretlere rağmen, Yakın ve Orta Doğu'nun 9-10. yüzyıllardaki sosyal ve iktisadî durumu ciddi araştırılmamıştır. 9-10. yüzyıllarda Mısır ve Şam'da feodal sistemin gelişmesi ve ekonomik ilişkiler de yeterince açıklanmamış,[9] bir çok eserde[10] genel ve kısa biçimde verilmiştir ki, bunlarla da yetinmek doğru değildir.

Tolunoğulları devrinde Mısır ve Şam'daki ekonomik ilişkiler hakkında gerek

ortaçağ kaynaklarında ve gerekse çağdaş tarih literatüründe geniş genel bilgilere rastlanmıyor. Bu konuda verilen bilgiler oldukça dağınık haldedir. Çok sayıda kaynak ve literatürde dağınık halde olan küçük bilgilere dayanarak burada genel kanaat sağlayacak tasavvur yaratılmaya çalışılacaktır.

Mısır eski çağlardan tarım işlerinin hayli geliştiği bir ülke olmuştur ki, bu da büyük yapay sulama şebekelerinin kurulmasından kaynaklanmıştır. Fakat sonralar bakımsızlık yüzünden gitgide sulama şebekelerinin harap olması, bir çok kanalların kullanılmaz hale gelmesi tarım üretiminin çöküşüne neden oldu. Müslümanların bölgeyi ele geçirmelerinden sonra bu çöküş daha da hızlandı ki, bu da tarım üretimi ile uğraşan asıl gücü - yerli Hıristiyan Gubtilerin sıkıştırılması, ülkede uzun süre devam eden dağınıklık, çeşitli isyan ve savaşlarla ilgili idi.

Megrizi konuyu şöyle açıklıyor: "Mısır'da tarım için (yararlı olan) saha 28 milyon feddan[11] idi. Tolunoğulları'ndan önce Mısır'ın vergi işlerinden sorumlu Ebu Hasan Ahmed bin el-Müdebbir'in zamanında ise bunun yalnız bir milyon feddanı ekiliyormuş.[12]

C.Zeydan ise konuyu şöyle açıklıyor; "Bin el-Müdebbir'in mübaşirliği (haraç işlerini yönettiği *-E.E.*) zamanında (hicretin 3. yüzyılının ortalarında) ondan (Mısır toprağından *-E.E.*) 24 milyon feddan ekiliyordu".[13] Belirtmemiz gerekir ki, C.Zeydan pek çok zaman oldukça abartılı ifadeler kullanmış, delil ve olaylara gerçekdışı yaklaştığı gibi, burada da fantaziye el atmış, gerçekleri değiştirmiştir. İlginçtir, üstelik yazar bu iktibası Megrizi'nin eserinden aldığını söylemektedir.[14] Halbuki Megrizi'nin eserinde C.Zeydan'ın gösterdiği gibi değil, yukarıda gösterildiği gibidir. Megrizi'ye göre o devirde 420 bin 88,3 hektar (bir milyon feddan) toprak ekilirken C.Zeydan'ın doğru olmayan iddiasına göre 10 milyon 82 bin 119,2 hektar (24 milyon feddan) toprak ekiliyormuş. Halbuki çağdaş devirde (1960-1961 yılının malûmatına göre) Mısır'da neredeyse üç milyon hektar toprak ekiliyor.[15]

Tolunoğulları'nın hakimiyetinden önce Mısır berbat hale getirilmiş[16] toplanan haraç hayli azalmıştı.[17] Elbette, haracın azalması iki şeyle; birincisi, ekin için elverişli sahaların bozulması ve yapay sulama şebekelerinin dağılması ile, ikincisi ise vergilerin azaltılmasından kaynaklanıyor olabilirdi. Tarihçilerin görüşlerinden anlaşılıyor ki, haracın azalması ikinci sebepten kaynaklanmamıştır. Şöyle ki, Ahmed bin el-Müdebbir, belirtildiği gibi, çeşitli yeni[18] ve gayri kanuni[19] vergi çeşitleri uygulamakla tanınmış, "kurnaz insanlardan ve iblis katiplerden birisiydi".[20] O, Mısır ahalisine çok zulm ediyor,[21] kim balık tutuyorsa adını balıkçı, kim hayvan otlatıyorsa adını "çoban" koyarak[22] onlardan da vergi alıyordu. Onun dönemine kadar Mısır'da bu sahalardan vergi alınmıyor, bu tür bir çok sahalardan, aynı zamanda çaylardan, yollardan istifade etmek, balıkçılık, çobanlık yapmak serbestti.[23]

Bin el-Müdebbir bu sahalardan serbest yararlanılmasını yasaklayıp nezaretçiler

koydu[24] ve bunlardan da vergi almaya başladı. Bundan sonra Mısır'ın geliri iki bölüme ayrılır ki, bunlar da el-haraci ve el-hilali[25] olarak ifade edilir.

El-haraciye tohumlu bitkiler, hurma, üzüm, meyve ekilen topraklardan ayrıca köy yerlerinde büyük ve küçük baş hayvan, tavukçuluk yapan köylülerden alınan vergilerdi. Genel kullanıma açık sahalardan ve tabii varlıklardan gelen gelir ise el-hilaliye grubundaydı ki, buna göre vergi iki gruba ayrılıyordu:

1. Haraci vergi.
2. Hilali vergi.

Ahmed bin el-Müdebbir Mısır'dan her yıl 800 bin dinar meblağında haraci vergi, 100 bin dinar meblağında[26] hilali vergi topluyordu.

Tolunoğulları'nın hakimiyeti döneminde Mısır'da ekonomik ilişkiler çok değişti. Ahmed bin Tolun ülkeden gelen geliri hilafet hazinesine göndermekten imtina ederek ülkenin dahilinde çeşitli işlere sarfetmeğe başladı. O siyasî durumu güçlendirdikten sonra ilk olarak tarım üretiminin gelişmesi için tedbirler gördü. Şöyle ki, Bin İlyas'ın yazdığına göre o, Mısır köylerini kalkındırmaya, köprüler ve su bentleri (genatir) yaptırmaya başladı, körfezler ve kanallar kazdırdı.[27]

Çağdaş Mısır tarihçisi Z.M.Hasan, Bin İlyas'ın bu bilgilerine dayanarak ve biraz da ileri giderek şöyle yazıyor: "...Ahmed bin Tolun çok gerekli olan tarım reformunu gerçekleştirmişti".[28]

Elbette, Tolunoğulları tarım ürünlerinin artırılması için daha önce yararlanılmayan çok sayıda toprak sahasının sulanmasını sağlayan devamlı derin kanallar şebekesi açtılar[29] ve Mısır'da mahsul artışını o döneme göre çok yüksek düzeye çıkardılar. Ancak onu Z.M.Hasan'ın iddia ettiği gibi "çok gerekli bir toprak reformu" olarak tanımlamak doğru değildir. Bu tarım üretimini geliştirmek, mahsul artışını sağlamak ve bununla ilgili olarak iktidarını güçlendirmek için ülkeden büyük miktarda gelir elde ederek Tolunoğulları tarafından gerçekleştirilen gelişmelerdi. Tolunoğulları'nın gerçekleştirdiği bu işler tarım reformu düzeyine ulaşmamıştı.

Toprağın asıl hakimi devlet olsa da, onun ekilip biçilmesi, yararlanılması yine de önceki gibi kiralama usulü ile yürütülüyordu. Toprak sözleşmeye (gebele) göre kiraya veriliyordu. Toprağın devlet tarafından kiraya verilmesini haraç divanı düzenliyordu. Kiralayanın şehirden veya köyden olması farketmiyordu. Her hangi bir kişi toprağı kiralayabilirdi. Toprak dört yıl müddetle kiraya verilir[30] dört yıldan sonra ise sözleşme yenilenirdi. Eğer bu zaman süresince sözleşmenin şartları bozulmuşsa, toprak başka birisine verilir; eğer bozulmamışsa, önceki kiralayanda kalabilirdi. Ancak haraç divanı istediyi zaman, dört yıl süresinde sözleşmenin şartları bozulmasa bile, süre bittiği için toprağı önceki kiracıdan geri alabilirdi.

Kiracı haraç divanı ile yapılan anlaşmaya göre tesbit edilen süre içerisinde haracı taksitlerle öderdi.[31]

Kiracı kiraladığı toprağa su arkları, kanallar açmalı, eski kanalları temizlemeli, elverişli hale getirilmeydi.

Daha öncede belirtildiği gibi, Tolunoğulları'nın hakimiyetine kadar Mısır'da ekin için elverişli sahaların az bir kısmından, daha doğrusu yirmi dörtte birinden (24 milyon feddan toprağın 1 milyonundan -*E.E.*) faydalanılıyordu. Ahmed bin Tolun kendisinden önce ekilen toprakların büyük bölümünü kiraya verdi. Kullanılmayan toprakları ise ilk önce elverişli hale getirmeye başladı ve ondan nasıl yararlanılacağını çözdü. Kullanılmamış topraklara su götürmek için derin kanallar açmak ve onu kullanmak için yoksul köylülerin araçları da, gücü de yoktu.

Ahmed bin Tolun ülkeden topladığı vergilerden derin kanallar, anbarlar, setler kurarak bütün yıl boyu kullanılan büyük sulama şebekesi yarattı. Bununla da önemli ölçüde arazi sulandı. O zamana kadar Mısır'da bütün yıl boyu bir kez mahsul alınırken, ondan sonra devamlı kullanılan kanalların sağladığı imkan ile yılda iki kez mahsul alınabiliyordu.

Ahmed bin Tolun bu toprakları köylülere dağıttı. Onların ekilip biçilmesi için devlet "ihtiyacı olan köylüye tohum, tarım aletleri ve hayvanları da veriyordu".[32] Mahsul yığımı bittikten sonra bunların değeri ödeniyordu. Köylülerin bunların değerini ödemek imkanı olmadığı zamanlarda ise devlet bu alacaklarından vaz geçebiliyordu.[33]

Mısır'ın tarım üretiminde tarih boyu Nil nehri önemli rol oynamıştır. Her yıl tropik yağmurlar sonucunda Nil nehrinde su seviyesi yükselir, seller meydana gelirdi. Bu sellerin sonucunda da nehrin çevresini kilometrelerce su basardı. Bu durum her yıl dört ay kadar sürer. Aynı zaman süresince çok sayıda toprak sahası sulanır ve selin getirdikleri bu topraklar için adeta gübre görevi görürdü. Nehirde suyun seviyesi azaldıkça çevredeki topraklardan su geri dönmesin diye Nil nehrinde ilkel usulle kurulmuş bentler kapanırdı. Üstelik bu bir çok kanaldan devamlı olarak su aksamını sağlardı. Bu seller (feyedan) bir taraftan ülkenin tarım hayatı için faydalı olurken, öte yandan büyük zararlar yaratırdı. Sellerin imkan dahilinde zararını önlemek için Tolunoğulları zamanında bazı tedbirler görülmüştü. Şöyle ki, Ahmed bin Tolun Nil'de suyun seviyesini ölçmek için iki sistem[34] inşa ettirmişti.[35] Bu su ölçenlerin kurulması ülkenin hayatında önemli rol oynuyordu. Suyun seviyesinin yükseldiği görülünce bütün kanallar açılıyor, suyun bütün ülke boyunca yayılması için çaba gösterilirdi. Bu da yıkıp dağıtan sellerin çok zarar vermesini önlüyordu. Öte yandan selden sonra suyun seviyesinin düştüğü kayda alındığı zaman, kanallar kapanır, bununla da suyun ekin için yararlı topraklardan geri çekilmesi önlenirdi. Böylece büyük toprak sahalarını kaplayan sular uzun süre toprak üzerinde kalıyor, toprak suyu emiyor

ve mahsulün bereketli olmasını sağlıyordu.

Tolunoğulları su seviyesini ölçen düzeneklere nezaret etmesi için özel adamlar görevlendirmişlerdi. Bu görevliler düzenekleri tamir ediyor, suyun seviyesini her gün kayda alıyor ve haraç divanına bilgi verirlerdi. Bir çok tarihçi, özellikle Bin Teğriberdi (15. yy) Tolunoğulları zamanında Nil'de suyun her yılki en yüksek seviyesinin nasıl olduğunu devamlı olarak göstermiştir.[36] Bunun yanısıra bir su bendi de kurulmuştu.[37]

Tolunoğulları'nın tarım sektörüne özel dikkat göstermesi ve çeşitli faaliyetlerin sonucunda verimlilik önceki yıllara oranla oldukça artmıştı. Tarım sektörünün gelişmesi sonucunda Tolunoğulları'nın geliri hayli çoğalmıştı. Bin el-Müdebbir Mısır'dan 800 bin dinar meblağında haraç toplarken, Ahmed bin Tolun döneminde Mısır'ın yalnız tarım üretiminden elde edilen gelir 4 milyon 300 bin[38] halis altın dinara ulaşıyordu. Ahmed bin Tolun Mısır'dan toplanan 100 bin dinarlık hilali vergiyi lağvetmiştir.[39] Daha doğrusu, hilali vergi toplanan sahalardan (balıkçılık, çobanlık, tavukçuluk v.s. -*E.E.*) artık vergi alınmıyordu. Bunun yerine de O, Suğurları ele geçirmiş ve oradan 100 bin dinarlık haraci vergi topluyordu.[40]

Ahmed bin Tolun Mısır'da uyguladıklarını Şam'ı ele geçirdikten sonra orada da hayata geçirdi. Şöyle ki, O, Mısır'dan çıkarıldıktan sonra halife tarafından Suriye, Ürdün ve Filistin'de haraç toplamakla görevlendirilmiş Bin Müdebbir'i 267 (880-881) yılında[41] Remle'de[42] tutuklayıp 600 bin dinarlık mal-mülküne el koymuştu.[43]

Bundan sonra o, Demeşk eyaletinden her yıl toplanan 300 bin dinar, Ürdün'den 100 bin dinar, Filistin'den 300 bin dinar meblağında[44] haraca da kendisi el koyuyordu.

Tolunoğulları'nın hakimiyeti altında birleştirilmiş bütün ülkelerde tarım sektörünün gelişmesine özel dikkat gösteriliyor. Bir çok bitkilerin geniş sahalarda ekilmesinin gerekliliği düşünülüyordu. Tohumlu bitkilerden buğday,[45] mısır, fasulye,[46] nohut[47], arpa, teknik bitkilerden şeker kamışı, pamuk[48] ve benzerleri ekilip toplanıyordu.

Tolunoğulları zamanında Mısır, Şam ve Ürdün'de bağcılığa önem verilmiş, bostancılık da geliştiriliyordu. İlginçtir, Arap ülkelerinde bağ-bahçenin, gül bahçelerinin kurulması ve yayılması hilafette Türklerin nüfuzunun artması ile, "Türk asrı"[49] ile bağlıdır. Bu konuda Mısır tarihçisi H.Ahmed Mahmud şöyle yazmaktadır: "Türk devri bütün İslâm âleminde bağcılık ve gülcülüğün yayılması ile kendisini göstermiştir".[50] Bu dönemlerde de bayramlarda, çeşitli törenlerde gül, çiçek kullanımı önemliydi.

Tolunoğulları da Mısır ve Şam'da bağlar kurulması, gül bahçeleri yapılması için çeşitli tedbirler görmüşlerdi. Fustat'da, Demeşk yakınlarında, el-Abbase'de,

İskenderiye'de Tolunoğulları kendileri için büyük bağlar kurmuştular. "Güllere olan ihtirası"[51] Humaraveyh'i bağcılık konusunda bütün Müslüman hakemler içerisinde adeta uzmanlaştırmıştı.[52] Humaraveyh ülkede meyveciliğin gelişmesine, nadir meyve ağaçlarının çoğaltılmasına büyük dikkat gösteriyordu.

Bin İlyas aynı konuda şöyle yazmaktadır: "Humaraveyh babasının yaptırdığı caminin yakınlarında büyük bir bahçe düzenletmiş ve oraya bütün Hint, Şam, hatta Horasan, Mekke ve Yemen ülkelerinden ağaçlar getirtmişti. Böylece orada bütün meyveler ve reyhanlar, hatta demir sülgeni (el-kadı)«الكادى – الكاذى» karanfil, sünbül çiçeği, zaferan, Hindistan cevizi ve Mısır'da hiç bir (zaman) ekilmemiş sair meyve, çiçek, reyhan ve ilginç bitkiler ekilmişti".[53]

Aynı dönemde çok nadir aşılmalar da yapılıyordu. Humaraveyh'in köşkünün bağında eriğe aşılanmış badem v.s. vardı.[54] Bostan bitkilerinden Hint karpuzu,[55] Horasan karpuzu,[56] salatalık[57] v.s. geniş yayılmıştı. Mısır, Filistin, Şam ve Ürdün'de ahalinin bir kısmı hayvancılık ve tavukçulukla uğraşıyordu. Berge'de etlik büyük-küçük baş hayvan,[58] Antakya'da camış, Yukarı Mısır'da küçük boynuzlu ev hayvanları, at, deve v.s. yetiştiriliyordu.

Mısır'da tavukçuluk oldukça gelişmişti. Kümes hayvanlarını suni surette çoğaltmak için özel tezgahlardan istifade ediliyor[59] ve bu gizli tutuluyordu. Güvercinlerin yılanlardan korunması ve çoğalması için ahali özel yerler hazırlıyordu.[60] Etini yemek için değil, dışkısından gübre yerine faydalanmak için güvercinlere önem veriliyordu.

Humaraveyh bitki ve hayvanlara özel meraklıydı. Daha öncede belirtildiği gibi o, bir kaç yerde büyük, çeşitli meyveleri ve gülleri olan bağlar kurdurmuş, hayvanat bahçesi (zoopark) de yaptırmış,[61] çeşitli hayvanlar ve kuşlar (aslandan tavuz kuşuna kadar) getirtmişti. Hayvanlar için ayrı ayrı barınaklar[62] اصطبلات ve kafesler[63] yaptırmıştı.

Ahmed bin Tolun despot bir hakem olmasına, her hangi baş kaldırıyı acımasızca bastırmasına rağmen, ahali ile yakın, samimi ilişkiler kuruyor, ahalinin refah seviyesini yükseltmek için tedbirler görüyordu.[64]

Köylülerin durumunun iyileşmesi, üretim araçlarının artırılması, su şebekelerinin kurulması, bazı toprak sahalarının yararlı hale getirilmesi, gübre kullanılması sonucunda Mısır ve Şam'da verimlilik artmış, ucuzluk sağlanmıştı. Şöyle ki, 10 er-debb[65] buğday bir dinara satılıyormuş.[66] Halbuki diğer devletlerin tarihinde bu tür ucuzluğa rastlanmıyor, aksine sık sık pahalılığın, kıtlığın, açlığın olduğu anlaşılıyor.

Humaraveyh'in döneminde de aynı durum söz konusuydu[67]

Bin Teğriberdi 260 (873-873) yılının olaylarını şöyle açıklıyor: "Hicaz ve Irak'ta pahalılık oldu. Bağdad'da bir kurr[68] buğdayın fiyatı 150 dinara ulaştı".[69]

Taberi 261 (874-875) yılından söz ederek şöyle yazıyor: "Bu yıl bütün müslüman ülkelerinde pahalılık daha da arttı... Bağdat'ta fiyatlar yükseldi. Bir kurr arpanın fiyatı 120 dinara ulaştı ve bu durum aylarca devam etti".[70]

Tarihçilerin bu ifadelerini karşılaştırdığımız zaman anlaşılıyor ki, Ahmed bin Tolun'un döneminde Mısır'da 40 er-debb buğday 4 dinara, Bağdad'ta 150 dinara, Humaraveyh'in döneminde ise Mısır'da 10 dinaraydı.

Bütün kaynak ve literatürler dikkatle araştırıldığında Tolunoğulları devletinde yalnız bir kez erzak kıtlığının yaşandığı anlaşılıyor.

Mısır tarihçisi Megrizi Mısır'da 7. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar meydana gelen açlık ve erzak kıtlığı konusunda geniş değinmiş ve bu mesele hakkında ayrıca bir eser[71] yazmıştır. Ancak yazar bu eserinde Tolunoğulları devrinde yaşanan kıtlık hakkında hiçbir bilgi vermiyor.

Mısır tarihçisi Said bin Batrik (10. yy) yalnız bir yerde işaret ediyor: "Mısır'da büyük bir deprem oldu ve çok sayıda ev uçtu, hayli insan öldü. Bu yıl[72] bir mekkuk[73] buğdayın fiyatı bir dinara ulaştı. İnsanlar açlıktan ölmemek için pamuk çiyiti yiyorlardı."[74]

Said bin Batrik bunun Humaraveyh'in iktidarı döneminde yaşandığını gösterse de, kesin tarih vermemiştir. Bu tarihe ise biz Taberi'nin eserinde rastlıyoruz. 272 yılının olaylarından söz eden yazar: "(Bu yılda) böyle bir haber geldi ki, Cumada el-ehir (885 Kasım-Aralık) ayında Mısır'da şiddetli deprem olmuş ve evleri, Cuma camisini harap etmiştir... Sonra Bağdat'ta fiyatlar yükselmiş. Bağdadlılar Samarra'ya (satmak için) yağ, sabun v.s. götürülmesini yasakladılar"[75] diye ifade etmektedir.

Anlaşılıyor ki, 272 (885) yılında Mısır'da meydana gelen şiddetli deprem sonucunda erzak kıtlığı yaşanmıştı. Tolunoğulları'nın bütün hakimiyet döneminde ikinci kez böyle bir olaya rastlanmıyor. Halbuki onların hakimiyetinden sonra Mısır'da ve Şam'da bu tür gıda maddeleri yokluğu, pahalılık sık sık oluyordu.[76]

Bütün bunlara işaret etmekten amaç Tolunoğulları döneminde Mısır ve Şam'da tarım işlerinin durumu hakkında doğru tasavvur yaratmaktır.

B) ŞEHİRLER, SANATKÂRLIK ve TİCARET

10. yüzyılda Mısır, Şam ve Suğurlar'daki şehirlerin çoğunluğu İslamiyetten çok

önce kurulmuştu. Bu şehirlerden bir kaçı önceki (Firavunlar devri ve Bizans hakimiyeti dönemleri kasdediliyor -*E.E.*) önemlerini kaybetseler de, bir kısmı yine de devletin sosyal, iktisadî ve siyasî hayatında önemli rol oynuyordu. Yukarıda ismi geçen ülkelerin müslümanların eline geçmesinden sonra ilk bağımsız devletin -Tolunoğulları Devleti'nin kurulması sonucunda bazı şehirlerin statüsü büyüdü, önemi arttı. Büyük bir imparatorluğun -Hilafetin uzak şehirlerinden biri olan Asuan şehiri Tolunoğulları zamanında eyalet merkezlerinden birine, Sudan ve Habeşistan'la ilişkilerde önemli bir bölgeye[77] dönüştü.

Yukarı Mısır'da Erment, İsna, El-Ugsur[78] (Luksor), Ehmim,[79] Esyut; Aşağı Mısır'da Dumyat, Tinnis,[80] Eriş, İskenderiye; Şam'da Demeşk, Halep, Antakya; Suğurlar'da Tartus, Bedendun şehirleri yeniden canlanmaya başladı.

Bazı kasabalar,[81] aynı zamanda Hema,[82] ile[83] «تيلة», Elitey[84] v.s. Humaraveyh'in hakimiyeti döneminde geliştirilip büyütüldü.

İlginçtir bu zamana kadar Tolunoğulları devleti hakkında yazan tarihçilerden hiç biri söz konusu dönemde Mısır, Suriye, Ürdün, Filistin ve Suğurlar'da şehirlerin durumuna ya işaret etmemiş ya da çok kısa bahsetmişlerdir. Halbuki söz konusu dönemde bu ülkelerde şehirlerin az çok geliştiği, bazılarının yeniden kurulduğu, büyük onarımdan geçtiği müşahede edilmektedir.

Bizce Tolunoğulları devletinde şehircilik ve şehirlerin gelişmesi daha çok aşağıdaki unsurlarla ilgiliydi:

1) Askerî amaçlarla, 2) Devletde yeni oluşan eyanlar sınıfının arzu ve istekleri ile, 3) Ticaret ve sanatkârlığın gelişmesi ile.

Bazı şehirlerin kurulması bu unsurların yalnız biriyle ilgili iken, bazısı ise her üçü ile ilgili olmuştur. Bin el-Cavzi şöyle yazmaktadır: "O, (bin Tolun -*E.E.*) şehircilik işlerine büyük paralar harcamıştı."[86]

Daha önce de belirtildiği gibi, Tolunoğulları'nın Mısır'da hakimiyete gelmesi Mısır ve Şam'ın tarihinde bir dönüş noktası olmuştu. Bu dönüş şehircilik sahasında da kendisini göstermiştir. Şöyle ki Firavunlar devrinden Tolunoğulları zamanına kadar Mısır'da bu ölçüde şehircilik işleri hayata geçirilmemişti.[87]

Tolunoğulları Devleti'nin kurulup geliştiği ilk devirde Ahmed bin Tolun devletin esasen askeri kudretini güçlendirmeğe önem vermişti. Bu amaçla da o, bir sıra kale, şato ve benzeri binalar inşa ettirmişti. Hatta onun yapdırdığı "Bin Tolun" camisi bile dini mabedden çok kaleyi hatırlatıyordu.[88] Hakkında ikinci bölümde bahsedilen er-Ravze ve Akka kaleleri de bilindiği gibi askerî amaçlarla yaptırılmıştı.

9. yüzyıldan başlayarak bütün İslâm âleminde yeni model şehirlerin

kurulduğuna şahit oluyoruz ki, bu tür şehirler de, halife ve hakemlerin yaptırdığı ikametgahlar da özel önem taşımaktadır.[89] Bu şehirler kuruluşu ve mimarî özelliklerine göre önceki şehirlerden oldukça farklıydı. Söz konusu şehirlerin ilki Mü'tesim'in kurdurduğu Samarra şehridir.

Ahmed bin Tolun da böyle bir şehir-ikametgah kurdurmuştu. Bu o dönem Mısır'ın başkenti olan Fustat yakınlarında kurulan Getai «القطائع» şehriydi.

Getai şehri hakkında daha çok gerekli bilgiye biz Megrizi'nin,[90] Bin Teğriberdi'nin[91] ve Z.M.Hasan'ın[92] eserlerinde rastlıyoruz. Ancak biri diğeriyle karşılaştırıldığında bunların hepsinin aynı olduğu anlaşılıyor. Üstelik bin Teğriberdi, Getai şehri hakkında bilgi verirken Güdai'ye dayandığını ifade etmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, Getai hakkında ilk geniş bilgiyi 11. yüzyıl Mısır tarihçisi Güdai vermiş, diğer tarihçiler ise ondan almışlardır. Ancak Güdai'nin eseri bize ulaşamadığından burada istinad edilecek esas kaynak, Mısır'ın mimarlığı hakkında önemli bilgilerle donatılmış olan Megrizi'nin "Hitet" eseri olmalıdır. Üstelik tarihçiden yalnız bu söz konusu olan esere tam istinad etmekle yetinmeyip, çağdaş tarihçilerin eserlerine ve arkeoloji kazılar hakkındaki bilgilere de dikkat gösterilerek ve kaynaklarda bulunan en küçük bilgilerden de yararlanarak doğru sonuca varılması talep ediliyor.

Bir noktaya da dikkat çekmek gerekir ki, C.Zeydan Gatai'yi bir şehir gibi kabul etmeyip, onu kışlak قشلاقات olarak anımlıyor.[93] Ancak onun bu görüşünü kabul etmek kesinlikle doğru değildir. Kaynaklar iyi araştırıldığında Getai'nin ortaçağ Müslüman âleminde kurulmuş gerçek anlamda yeni tip şehirlerden biri olduğu anlaşılır.

Mısır'a ilk önce vali yardımcısı olarak tayin edilen Bin Tolun "Mısır emirlerinin geleneğine göre"[94] Asker şehirinde[95] emirler köşkünde yaşıyordu. Bilindiği gibi, çok geçmeden ona İsa bin Şeyh'i itaat ettirmesi için büyük bir ordu kurmasına izin verildi. Sonra ise Şam'a saldırılması görevi diğer bir komutana verildiği için Ahmed bin Tolun yoldan geri döndü ve topladığı skerler de ona tabi olarak kaldı. Yüz bin askerden oluşan bu ırduyu yerleştirmek ve ikamet ettirmek amacıyla faaliyete başladı. Kindi söz konusu gelişmeyi şöyle anlatır: "Ahmed bin Tolun (256) yılının Şa'ban (870 Temmiz) ayında meydan[96] yaptırmaya başladı. O, yahudi ve hıristiyanların mezarlarının kaldırılmasını emretti ve yerine büyük bir meydan yaptırdı".[97] Buradan anlaşıldığı gibi, yazar Getai şehiri hakkında bir söz söylememiştir ve eserin diğer yerlerinde de buna rastlanmıyor. Ancak buna rağmen, Getai'nin söz konusu meydan yapımından kurulmaya başlandığını kabullenmek doğru olur inancındayız. Elbette, kaynakların çoğunluğunda Getai şehrinin kuruluş tarihi hakkında bilgiye rastlanmıyorsa da, yalnız Megrizi'nin "Hitet" eserinde verilen bilgi adeta, Kindi'nin eserinde yer alan ve yukarıdaki iktibası tamamlıyor.

Megrizi konuyu şöyle açıklıyor: İsa bin Şeyh'i itaata getirmek için Şam'a

saldıran Ahmed bin Tolun yoldan geri dönüp 256 yılının Şa'ban (870 Temmuz) ayında Fustat'a girdi... Ancak zenci kulları (el-ebid), erleri (riccel رجال)[98] ve savaş aletleri evlere sığmadığı için Ahmed bin Tolun'un durumu kötüleşiyordu. O, (aynı yılın) Şa'ban ayında ata binip dağın[99] eteğine سفح الجبل çıktı ve oradaki yahudi, hıristiyan mezarlarının sökülüp yerlerinin düzeltilmesini emretti. Etraflarını duvarla çevreleyip köşk ve meydan yaptırdı. Dostlarına, hizmetçilerine ve vassallarına meydanın çevresinde temeller kazdırılmasını emretti. Onlar da temelleri kazdırıp, Fustat imaretlerine gelip bitişinceye kadar bina yaptırdılar. Daha sonra Ahmed bin Tolun orayı parsellere böldü ve her parseli yaşayanların adıyla tanımladı. Nubeliler için ayrıca bir bölüm vardı ki, (onların adı) ile, rumlar (yunanlılar) için de ayrıca bir bölüm vardı ki, onların da kendi adıyla tanınırdı.[100]

Megrizi'nin yazdıklarından anlaşılıyor ki, her sınıf ve halka ait ayrıca mahalleler kurulmuş ve bu mahalleler onların adıyla tanınıyormuş. Bundan dolayıdır ki, şehir Getai yani "hisseler" yahut "mahalleler" diye tanımlanmıştır.

C.Zeydan yazıyor ki, Asker şehiri canişinlerin (amil) ikametgahı idi. Ancak Ahmed bin Tolun geldikten sonra, Türk askerlerine dayanan devletini kurdu. Bununla ilgili olarak kendisi ve askerleri için mutlaka yeni bir yer seçmeliydi. O, Asker ve Fustat şehirlerinin Doğu tarafını seçti, kendi askerleri için parsellere (el-Getai) böldü ve ikametgahını orada kurdu.[101]

Bundan anlaşılıyor ki, Getai şehri bu şartlar sonucu kurulmuştur. Ortaçağ kaynaklarına dayanarak diyebiliriz ki, Getai sadece olarak C.Zeydan'ın iddia ettiği gibi bir "kışlak" değil, çağının bütün taleplerine cevap veren gerçek anlamda çağdaş bir şehir olmuştur. Kaynak sahipleri Getai'nin yüz bin kadar ilginç evleri olan bir şehir olduğunu belirtirler.[102] Şehrin genişliği de, uzunluğu da bir mil idi.[103] Ortaçağda ölçü birimi olarak kullanılan mil 3 km'ye eşit sayılır.[104] Yani, Getai şehri genişliği ve uzunluğu 3 km'ye eşit olan kare şekilli bir şehirdir. Ordu komutanları kendilerine ayrıca olarak köşkler yaptırmışlardı.[105] Şehirde görkemli imaretler de yapılmıştı.[106]

Güçlü, genç bir devletin, Tolunoğulları Devleti'nin başkenti olan Getai kurulmaya başladığından kısa bir süre geçmeden hızla gelişmeğe, büyümeğe başlamış ve devrinin en çağdaş güzel şehirlerinden biri olmuştu. Bu şehir hatta Bağdad'tan gelenleri bile hayrete düşürüyordu.[107] Şehirde Ahmed bin Tolun 259 (873) yılında hastane,[108] 263 (876-877) yılında büyük bir cami[109] yaptırdı. Şehirde görkemli imaretler, arklar yapılmış, yollar açılmış, değirmenler, hamamlar inşa edilmişti.[110] Ahmed bin Tolun yaptırdığı meydanı duvarla çevrelemiş, meydana girmek ve çıkmak için yaklaşık on tane büyük kapı koydurmuştu.[111] Bu kapıların hepsi birden yalnız bayram, resmi geçit veya sadaka verildiği günlerde açılırdı.[112] Diğer günlerde kapılardan ancak bir kaçı açılır, akşamlar ise bütün kapılar kapanırdı. Meydanda sık sık top ve cirit oyunları düzenlenirdi.[113] Ahmed bin Tolun'un kendisi de bazen kendi adamları

ile top ve cirit oynardı.[114]

Getai şehrinde çeşitli pazarlar da kurulmuştu. Getai şehrinin böylesine büyümesi ve gelişmesinin yanısıra, Fustat şehri de önceki önemini kaybetmemiş, aksine daha da canlanmıştı. Ülkenin çeşitli yerlerinden gelen sanatkârlar, tacirler, çeşitli meslek sahipleri Fustat'ta yerleşiyor,[115] orada faaliyet gösteriyorlardı.

Öte yandan ise, Tolunoğulları Devleti'nde meydana gelen yeni eyanlar sınıfının bir çok temsilcisi Getai'de değil, Fustat'da kendileri için mahalleler ayırmış, büyük köşkler yaptırmışlardı. Harun'un hakimiyeti devrinde hatta pek çok yüksek rütbeli ordu komutanı birlikleri ile ordudan ayrılmış ve Getai'yi terkederek Fustat'a yerleşmiş, kendileri ve birlikleri için orada köşkler, evler yaptırmışlardı.[116]

Hacı adayları ve misafirler için Fustat'ta çok sayıda konuk evleri yapılmış, Nil nehri boyunca gemiciler, denizciler ve kayıkçılar için ayrıca mahalleler kurulmuştu.

Askerî açıdan çok önemli özellikler taşıyan pek çok şehir aynı zamanda İskenderiye, Halep, Berge, Demeşk, Akka, Antakya, Tinnis ve Yaffa'da askerî kampların kurulmasının yanısıra savunma için yeni kalın, yüksek surlar yaptırılmış, bazıları tamir olunmuş, bazılarında ise yeni kaleler yapılmıştı.

Meşhur Akka kalesi,[117] Yafta,[118] Ravze kaleleri[119] Tolunoğulları tarafından yapılmıştı.

Tolunoğulları'nın bayındırlık, şehircilik sahasında hayata geçirdikleri önemli işlerden biri de tarihî abidelerin onarımıdır. Şöyle ki, Ahmed bin Tolun Demeşk'de meşhur Emevi camisini tamir, Meryem ana kilisesini[120] ise yeniden yaptırır.

Dünyanın yedi mucizesinden biri sayılan ünlü İskenderiye fenerinin Tolunoğulları tarafından tamir edilmesi daha ilgi çekicidir. İskenderiye yakınlarındaki Faros adasında milattan önce 230 yılında tamamlanan[121] meşhur fener yüzyıllar boyu görenleri, özellikle denizcileri hayrete düşürmüştür.

İskenderiye fenerinin Tolunoğulları devrinde tamir edilmesi hakkındaki ilk bilgiye Mes'udi'nin eserinde rastlıyoruz. Bu konuda ikinici bir bilgiye ise yalnız Megrizi'nin "Hitet" eserinde rastlıyoruz. Ancak bunun yanısıra, Megrizi'nin belirttiğine göre, yazar bu bilgiyi Mes'udi'den almıştı. Eğer bir iki sözü dikkate almasak, diyebiliriz ki, bu konuda Mes'udî'nin yazdığı ile Megrizi'nin yazdığı tamamen aynıdır.[122]

Mevcut bilgilere göre, İskenderiye fenerinin (minaretul-İskenderiyye) eskiden uzunluğu 400 kol (zira) imiş.[123] Fakat rüzgar, yağmur ve depremler sonucunda

tepe bölümü uçup dökülmüştür.

Mes'udi yazıyor ki, şimdi yani 10. yüzyılın ilk yarısında fenerin uzunluğu 230 dirsektir.[124]

Tolunoğulları'nın hakimiyeti döneminde fener tepe noktasından uçup dağılmış. Ahmed bin Tolun kısmi olarak tamir ettirmiş[125] ve fenerin üstüne tahtadan bir künbez biçiminde kule (gübbe min el-heşeb) yaptırıp, bu kulenin yardımı ile içeriden hiç bir dayanağı olmayan geniş oval şekilli bir künbez yaptırır.[126]

Bu dönemde denizin suyu artık fenerin temeline yükseliyormuş. Sonra fenerin batı taraftan bir sütunu uçup denize düşmüş. Ahmed'in oğlu Humaraveyh onu yeniden yaptırır.[127] Halbuki İskenderiye fenerinin kulesi Emevilerin hakimiyeti devrinde uçmuş[128] ve Tolunoğulları'na kadar yaptırılmamıştır. Fenerin cilalanmış granit aynadan yapılan kulesi[129] Ahmed bin Tolun ve onun oğlu Humaraveyh tarafından yeniden yaptırılmıstı.[130]

Tolunoğulları'nın hakimiyet döneminde Mısır, Şam ve Filistin şehirlerinin gelişmesini sağlayan asıl unsurlardan biri de sanatın ve ticaretin yükselişiydi.

Bilindiği gibi, bu ülkeler uzun yıllar boyu sık sık değişen çeşitli canisin ve emirlerin eline geçiyor, biri diğerinin yerini alan iç çekişmeler, kargaşa, keyfilik her yerde hüküm sürüyordu. Bu ülkenin uzak yerlerinde eşkiyalar, kaçaklar canisin ve emirlerin zayıflığından yararlanarak şehir ve köyleri talıyor, yakıp yıkıyor, ticaret kervanlarını soyuyorlardı.

Ahmed bin Tolun Mısır'da siyasî, askerî faaliyetinin ilk yıllarından başlayarak ülkede bütün kargaşalara, çekişmelere son verip, tek hakimiyet kurduğu için sanatkârlığın ve ticaretin gelişmesine uygun ortam yaratıldı. Bu dönemden itibaren sanatkârlık ekincilikten ayrılmaya başladı. Fustat, İskenderiye, Demeşk, Tinnis şehirleri ülkenin kültür merkezlerine dönüştü. Ülkenin askerî siyasî merkezi Getâi şehri iken, Fustat iktisadî, ticaret ve kültür, özellikle güzel sanat ve testiciliğin merkeziydi.[131] Günümüzde Fustat'ın bir çok bölgesinde yapılan kazılar sonucunda bulunan çeşitli şekilli saksı kaplar[132] ve onların kırıntıları önemli delillerdir.

Fustat'da saksıcılık için kurulmuş çok sayıda küreler ve üretim için faydalı olan çok sayıda materyal vardı.[133]

Tolunoğulları zamanında ülkenin her yerinden çeşitli meslek sahipleri Fustat'a geliyordu. Şehir gitgide büyüyor, gelişiyordu. Megrizi Gudai'ye dayanarak Humaraveyh'in döneminde Fustat'da bin yüz yetmiş hamamın olduğunu yazmaktadır.[134] Fustat en büyük kültür ve üretim şehriydi.[135] Orada çok sayıda sanatkâr, her sanatkârın yanında 2-3 ve daha fazla yardımcı (şeyirdi) çalışıyordu.[136]

Çanakçömlekçiler, duvarcılar, nakkaşlar, özellikle estetik sanat sahipleri genellikle Fustat'da yaşıyor ve çalışıyorlardı.

Tolunoğulları Devleti'nde sanat oldukça gelişmiş[137], Tinnis, Dumyat, İskenderiye, İhmim büyük sanat merkezlerine dönüşmüştü.[138] Kağıt devletin kontrolünde üretiliyor, hatta Avrupa'ya ihraç ediliyordu.[139]

Mısır'da dokumacılık daha fazla gelişmiş, keten, yün, pamuk maharetle dokunuyordu. Halifeler, büyük eyanlar Mısır'da üretilen elbiseleri giyerlerdi.[140] Dokumacılığın asıl merkezi Tinnis şehriydi. Tinnis'de dokunan "et-taraz" adı ile tanınan giyim eşyası çok meşhurdu. Tarazın üzerinde devrin halifesinin ve onun veliahdının adı yazılıyordu. Taraz üretimi devletin kontrolünde olup, onun hazırlanmasına nezaret eden özel bir kişi tayin edilmiştir ki, buna da "taraz ağası" (sahibu-t-taraz) denirdi.[141] Taraz, özel taraz ve umumi taraz diye iki çeşitti. Özel taraz halife, saray eyanları, yüksek rütbeli ordu komutanları için, umumi taraz ise bütün ahali için dokunurdu.[142]

Mısır'da dokunan debiki,[143] şerb, geseb adlı kumaş çeşitleri bütün Yakın ve Orta Doğu'da tanınmıştı.

Megrizi şöyle anlatır: "Tinnis büyük bir şehirdi. Orada (kalma) çok sayıda (tarihi) abideler var. Şehrin ahalisi zengin ve çoğunluğu dokumacıydı (hake). Orada öyle elbiseler dokunuyordu ki, dünyada eşi benzeri (serb) yoktu".[144]

Tinnisli dokumacılar oldukça tanınmıştılar. Yalnız halife için hazırlanan "bedene" kıyafeti Tinnis'de üretilirdi.[145] Bu kumaş bürüncek biçiminde dokunuyordu. Bu kumaşı dokumak için yalnız iki uggiye[146] eriş (sedat) ve argaç (lehme) ip kullanılırdı.[147] Diğer bölümü ise devamlı hazırlanmış altından oluşurdu ve biçilmeğe de dikilmeğe de gerek yoktu.[148] El-bedenenin fiyatı bin dinardı.[149]

Tinnis şehrinden başka Dumyat ve Feyyum'da dokunan keten kumaşlar kalitesi ile dikkat çekiyordu. Dumyat'da ketenden dokunan "sadiç" giyiminin fiyatı 100 dinardı.[150] Ayrıca Eşmun ve Ensna'da Mütevekkil'in halifeliği döneminden bile taraz dokunurdu.[151]

Önemli mevki sahipleri için dokunan tarazlar aynı zamanda siyasî özellik de taşıyordu. Mü'temid'in veliahdı ve hilafet işlerindeki yöneticisi Müveffeg'in adına Ahmed bin Tolun taraz göndermeği yasaklayarak, onun yetkilerini tanımadığını bildirmişti. Gerek Ahmed bin Tolun, gerekse de oğlu Humaraveyh devletin her hangi bir eyaletine yeni emir gönderdiğinde fermanın yanısıra taraz da gönderirlerdi.

Devlete ait imalathanelerin yanısıra, bu sanatla uğraşan özel kişiler de vardı. Özel dokumacılıkla uğraşanlar devlete vergi ödüyorlardı.[152]

Tolunoğulları Devleti'nde dokumacılığın gelişmesi[153] ülkenin genel ekonomik hayatına[154] da büyük etki ediyordu.

Çanakçömlekçilik, dokumacılık ve özellikle estetik sanatın gelişmesinin yanısıra ticaret de gelişiyordu ki, bu durum aynı zamanda şehirlerin canlanmasını sağlıyordu. Genel olarak diyebiliriz ki, Mısır ve Şam coğrafi statülerine göre Abbasiler hilafetinin ticaretinde uzun yıllar önemli rol oynamıştır.

"Tarih Bağdad" eserinde şöyle yazılmıştır: "... Mağrurluk Semerkand için, savaşmak Belh için karakteristik olduğu gibi, Mısır'da da ticaret gelişmişti".[155]

Tolunoğulları Devleti'nde ticaretin durumu hakkında ayrıca olarak hiç bir eserde bilgiye rastlanmamıştır. Ancak bazı kaynaklarda dağınık halde de olsa Tolunoğulları Devleti'nde veya diğer yerlerde ticaret ve tacirlerle ilgili bazı olayların, işlerin hatırlanması ticaretin özellikle aynı dönemde daha da geliştiği hakkında fikir belirtmeğe imkan veriyor. Ülkedeki asıl ticaret merkezleri Asuan, Fustat, İskenderiye, Demeşk, Halep, Antakya şehirleriydi. Yeni kurulan Getai de bu şehirlerden geri kalmıyordu.

Megrizi bu konuda şöyle yazmaktadır: "(Getai'de) mükemmel camiler, değirmenler, hamamlar ve küreller (efran) yapılmıştı. (Şehrin) pazarlarına isimler verilmişti. Birine bigemler (eyyarlar) pazarı deniyordu ki, orada baharat, süs eşyaları ve kumaşlar satılıyordu. Familer[156] pazarında kasaplar, bakkallar, kebapçılar (şevvayin) vardı. Şehrin bütün bu dükkanlarında ne satılıyorsa, ondan daha fazlası, daha kalitelisi fami dükkanlarında satılıyordu. Tabbaklar pazarında kuyumcular, fırıncılar, helvacı ve tatlıcılar toplanmıştı".[157] Anlaşılıyor ki, satıcılar, esnaflar kendi ticaret sahalarına göre gruplaşmaya başlamışlardı. Ülkenin şehirlerinde zengin pazarlar faaliyet gösteriyordu.

Ticaretin gelişmesine Ahmed bin Tolun kendisi özel dikkat gösteriyor, yardım ediyordu. O, hatta bazı tüccarları ticarete yöneltmek, teşvik etmek[158] için onlara para da veriyordu. Bu amaçla o, bir tacire 50 bin dinar vermişti.[159]

Ticaretin gelişmesi ile ilgili olarak bazı tüccarlar konumlarını daha da güçlendiriyor, ülkenin sosyal, iktisadî, siyasî hayatında önemli rol oynuyorlardı. Onlardan bazıları hatta direk olarak iktidar ile ilişki kuruyorlardı. Babasına karşı çıkan Abbas bin Ahmed bin Tolun Berge'ye çekildiği zaman yerli tacirlerden 200 bin dinar borç almıştı.[160] Hanedanın dördüncü temsilcisi Harun'un annesi değerli emanetlerini Fustat şehirinde bazı tacirlerin evlerinde gizliyormuş.[161]

Ülkenin güney sınırlarındaki Asuan, Sudanlı, Nubi ve Mısırlı tacirlerin yoğun ticaret yaptıkları bir şehire dönüşmüştü. Çevrede yaşayan Nubiler bütün alış veriş işlerini bu şehirde yürütüyor, Mısırlılar ve Şamlılar Nil nehrindeki gemi ve kayıklarla mallarını oraya getirirlerdi. Sudanlı tacirler ise ya kayıklarla Nil nehri üzerinden gelir ya da deve kervanlarını kullanarak Nil nehri boyunca 12 güne

gelip Asuan'a ulaşırdılar.[162]

Tolunoğulları ticaret donanması da yaratmışlardı.[163] Bu donanma genellikle Nil nehri boyunca Kızıldenizde ve İskenderiye, Tartus, Akka, Demeşk, Berge şehirleri arasında çalışıyordu.

Liman şehirleri arasında İskenderiye özellikle dikkat çekiyordu. Ülkenin içlerinden tohumlu bitkiler v.s. İskenderiye'ye tanışıyordu.[164] Şehir Kuzey Afrika ile karayolu ve denizden yapılan ticarette önemli yer tutuyordu. Bunun yanısıra, kara yollar ile yapılan ticaret daha gelişmişti. Bu da bizce denizlerdeki korsanlardan kaynaklanmaktaydı. Kara yolları devletler tarafından güçlü kontrol altına alınmıştı. Bu konuda Megrizi'nin verdiği bilgi oldukça dikkat çekicidir.

Yazar konuyu şöyle açıklıyor, 261 (875) yılından İfrikiye'de kervan ve tacirler güvenli yollarda gidip geliyorlardı. Deniz sahilinde kale ve karakollar yapılmıştı. Geceler Sebte[165] şehrinden İskenderiye'ye kadar sahil boyunca ateş yakılıyordu. Aralarında bir aylık yol olan Sebte'den İskenderiye'ye haber bir gecede ulaşırdı.[166]

Tolunoğulları'nın hakimiyeti altında olan şehir ve eyaletlerde ticaretin yapılması için pek çok tedbirler görülmüştü. Ticaret işlerinin güvenli yürütülmesi için kara ve su yollarını memur idareleri (şurte) kontrol ediyordu.[167]

Ülkede tarımın ve ticaretin hayli geliştiği şurdan da anlaşılıyordu ki, çeşitli siyasî çekişmelerle ilgili olarak ordudan ayrılmağa mecbur olan bir çok asker tarım ve ticaretle uğraşmaya başlamıştır.[168] İç ve dış ticaretin gelişmesi ile ilgili olarak Mısır pazarları çok zenginleşmişti. Bunu Humaraveyh'in kızına verdiği eşi benzeri görülmeyen[169] çehizden anlamak mümkündür. Bu çehiz içerisindeki bütün kıymetli eşyalar Mısır pazarlarından alınmıştı. Bu çehize sonradan ilave edilmesi gerekli sayılan, her biri 70 dinarlık bin kadın kemerini aceleyle Mısır pazarlarından almışlar.[170] Halbuki 14-15. yüzyıllarda Kahire pazarlarında böyle kısa bir sürede bunu elde etmek imkansızdı.[171]

Tolunoğulları Devleti'nde ticaretden de vergi alınıyordu. Bu vergi üstelik ticaretin hangi noktada yapıldığı ile de ilgiliydi. Örneğin, Bin Tolun camisinin arka tarafında genişliği ve uzunluğu bir zire olan mestebe[172] varmış ve bir günlüğü 12 dirhemden icareye (kiraya) verilirmiş. Sabah erkenden burada bir kişi oturur, yün ip alıp satar ve 4 dirhem ödermiş. Öğleden ikindiye kadar ekmek satana 4 dirheme kiraya verilir, ikindiden akşama kadar orada bir kişi fasulye ve nahut satar ve 4 dirhem kira hakkı ödermiş.[173]

Tolunoğulları Devleti'nde tarım işleri ve sanatkârlığın (özellikle bedii sanatkârlık) gelişmesi ile ilgili olarak iç ve dış ticarette canlanma meydana gelmişti.

Ülkede zor bulunan veya hiç bulunamayan eşyalar dışarıdan getirilmiş. İpek, ağaç ürünleri, özellikle çok nadir bulunduğu için ve o dönemler dekoratif sanatta

kullanılan ve yüksek fiyata satılan sac ağacı, civa, zümrüd v.s. Mısır, Şam ve Ürdün'de üretilmemesine rağmen, Tolunoğulları'nın, yerli eyan ve tacirlerin yaşamında geniş yer almıştı. Humaraveyh bağında hatta büyük bir havuz yaptırmış, bu havuza su yerine civa doldurulmuştu.[174] Bu civa havuzlarının kalıntıları Kahire'de yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır.[175]

Yukarı Mısır ve Nubiye'deki altın madenleri[176] de ticaretde önemli rol oynuyordu.

Ticaretle birlikte para dolaşımı da yayılıyordu. Anlaşılıyor ki, Ahmed bin Tolun döneminde Firavunlar zamanından kalma büyük bir define bulunmuş, ancak o, bu definenin çoğunluğunu çeşitli sahalara harcadığından, ülkede hilafetin bıraktığı altın dinarın değeri düşmüştür. Az sonra ise Ahmed bin Tolun kendi adına sikke bastırır[177] ve sikkede halifenin adını yazdırmıyor.[178] Bu dinar "Ahmedi" adı ile tanınıyordu.[179] Ahmedi altın[180] sikkesi ayarına (eyar) göre en üstün sikke sayılırdı.[181]

Bir önemli noktayı da belirtmeği uygun görüyoruz. Adına hutbe okutmak ve sikke bastırmak hukukunu eline geçiren Ahmed bin Tolun bu sahada adım atan ilk canisin idi ki, bununla da tam bağımsız olduğunu, daha doğrusu, canisin değil, hükümdar olduğunu ilan ediyordu.

C) TOLUNOĞULLARI'NIN KÜLTÜREL HAYATA BAKIŞI

Tolunoğulları Mısır ve Şam'ın siyasî, sosyal tarihinde önemli yerlerden birini tuttukları gibi, bu ülkelerin kültür tarihinde de büyük izler bırakıp gitmişlerdir.[182]

F.Hitti haklı olarak şöyle yazıyor; Tolunoğulları Devleti'nin hakimiyeti Arapların fethinden sonra ilk hakimiyet idi ki, Mısır'ın güzel sanat merkezi ve görkemli sivil binalar diyarı gibi şöhret kazanmasına imkan sağladı.[183]

Mısır ve Şam'ın Tolunoğulları devrindeki medeniyetinin çeşitli sahalarını incelemeden önce, bu konudaki bazı yazılarla ilgili görüşlerin ortaya koyulması gerekli sayılmalıdır. Bunu da belirtmek gerekir ki, söz konusu dönem medeniyeti ile ilgili yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu ya Avrupa tarihçileri ve sanat araştırmacıları, ya da taassubkeş, milliyetçi Arap alimleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Elbette, bütün bu araştırmacıların bu sahada önemli hizmetleri vardır. Ancak medeniyetin bu veya diğer sahası araştırılırken tahrifler yapılmış, bazen de doğru sonuçlara varamamıştırlar. Bundan dolayıdır ki, burada ortaçağ kaynaklarına ve yapılan arkeolojik kazılar hakkındaki son bilgilere dayanarak doğru sonuçlara varmaya ve yeri geldikçe imkan dahilinde bazı araştırmacıların yanlış iddialarının ortaya çıkarılmasına çaba gösterilecektir.

Tolunoğulları Mısır'ın medeniyetinin gelişmesinde ve yükselişinde önemli işler gördüler. Elbette, bu o demek değildir ki, Tolunoğulları hayata geçirdikleri faaliyetlerinde yalnız medeniyeti geliştirmeği düşünmüşler. Onlar bu etkinlikler ile yerli ahali arasında nüfuz kazanmak, şöhretlerini bütün hilafete yaymak, ihtişamlarını diğer emirlere ve halifeye göstermek istemişlerdir. Ancak onların amaçlarının ne olduğundan ziyade, bu faaliyetler her halde medeniyetin gelişmesine hizmet etmişti. Bu etkinliklerin çoğunluğu ise Ahmed bin Tolun tarafından hayata geçirilmiştir. Oldukça ilginçtir, bazı Avrupa ve Arap tarihçileri, şarkiyatçıları ve sanat araştırmacıları hangi gücün etkisinden ve hangi sebebten ve nasıl bir hipotezin sonucundansa Türklerin Müslüman alemindeki medeniyete olumsuz tesir gösterdiğini iddia ediyor, onların bu veya diğer hizmetlerini ört bas etmeğe, başkalarına mal etmeğe, her hangi ilave sebeplerle ilgilendirmeye çaba gösteriyor ve görüşlerini ispatlamak için ilimdışı yollara başvuruyorlar.

Bu mitolojinin, eğer böyle tanımlamak mümkünse, boş, anlamsız olduğunu az çok göstermek için de maalesef hâlâ öyle ciddi bir adım atılmamıştır. Halbuki böyle bir adım için çok sayıda esaslar ve tarihî deliller vardır.

Bu bir gerçektir ki, İslam medeniyeti olarak tanımlanan medeniyetin gelişmesinde Türk boylarından olan çok sayıda görkemli alim, filozof, mimar, şair, edebiyatçı, tarihçi, coğrafyacı ve mahir sanatkârlar (aynı zamanda güzel sanat ustaları -*E.E.*) büyük rol oynamanın yanısıra, pek çok komutan ve hükümdarlar bu medeniyetin çeşitli zamanlarda himayecisi olmuşlar.

9. yüzyılın ikinci yarısında Yakın ve Orta Doğu'nun sosyal, siyasî, iktisadî ve kültürel hayatında[184] önemli yer tutan Türkler hakkında C.Zeydan şöyle yazmaktadır: "Türkler İslâm'da ve İslâm medeniyetinde yeniydiler «حديثو العهد» Şöyle ki, onlar öyle bir ülkeden gelmişlerdi ki, (bu ülke) hâlâ da cahiliyet devrinde kalmaya devam ediyordu. Onlar bu medeniyetin (İslâm medeniyetinin -*E.E.*) yolunda bir engel taşı «حجر عثرة» olmuşlar".[185]

İlk önce buna dikkat gösterilmelidir, Türkler Abbasiler hilafetine nereden gelmişler. Bu sahada yazan bütün tarihçiler gösterirler ki, bu Türkler Buhara, Semerkand, Fergane, Usruşana v.s. yerlerden gelmişler ki, bunlara birlikte "Türkistan" yahut Turan ülkesi derlerdi. Bu ülkeler ise Arap işgalcilerinin baskınlarına kadar medeniyetin yüksek düzeyde geliştiği ülkeler olmuştur.

Aynı Türkler medenî seviyesine göre hiç de komşuları Çin, Hindistan ve İran'dan geri kalmayan Orta Asya'dan gelmişlerdi. "Orta Asya halkları Eftalitler[186] ve Türkler[187] birleştikleri vakit kendilerinin kadim medeniyetini daha da güçlendirdiler".[188]

Dünyanın bir çok halkları gibi, Merkezi ve Orta Asya'nın Türk halklarının da kadim, zengin, yüksek medeniyeti olmuş ve bu medeniyet komşu olan Çin,

Hindistan ve İran halklarının, bazen de Bizansların medeniyeti ile karşılıklı şekilde gelişmiştir.

A.Emin, Türklere karşı kasıtlı, taraflı olduğundan, çok ileri giderek şöyle yazmaktadır: "Bu Türklerin kadim bir güzel sanatı ve medeniyetleri olmamıştır. Çünki, onlar bedevi, ya da yarı bedevi olmuşlar".[189]

Bilinmelidir ki, bu iddiayı yalnız A.Emin değil, bir çok tarihçi ileri sürüyor ve bu iddia daha çok Sovyet tarihçilerinin eserlerinde yer alır. Ancak bu iddiaların hiç bir ilmî dayanağı yoktur. Bizce Türkler genel olarak bakıldığında yerleşik hayat yaşamışlar. Fakat bunun yanısıra, bazı Türk aşiretleri daima göçebe hayat sürmüşler. Bu göçebe güçlü Türk aşiretleri, özellikle Hunlar ise Çin'in, İran'ın, Hindistan'ın askerî, siyasî hayatında uzun süre önemli rol oynadıkları için bu ülkelerin halklarının edebiyat ve tarihinde silinmez izler bırakmışlardır.

Bu halklarda ise söz konusu aşiretlere göre, bütün Türklerin göçebe oldukları anlayışı yer almıştır.

Öte yandan sorulabilir ki, peki Türkler göçebe idilerse, onların vatanlarında bugün arkeolojik kazılarda ortaya çıkan yüzlerce kale ve şehirleri, binlerle tarihî abideleri, kayalardan yontulmuş insan heykellerini, altın, gümüş, bronz v.s.den yapılmış çok sayıda insan figürlerini, çok sayıda alfabeleri kim yapmıştır. Bedevî, barbar hayat yaşayan her hangi bir halk böyle bir yüksek medeniyet numuneleri ortaya koyamaz. Merkezi ve Orta Asya'da yaşamış ve 9. yüzyıldan itibaren Abbasiler hilafetinin içlerine doğru yayılan Türklerin zengin medeniyetleri olmuştur. Bu medeniyetin gelişmesini 8-9. yüzyıllarda aksatan ise Arap baskınlarıydı. Abbasiler hilafetinde yüksek görevler alan bir çok Türk emir ve komutanları, aynı zamanda Mütevekkil'in veziri Feth bin Hakan, Tolunoğulları, İhşidiler ve benzerleri Arap medeniyetinin himayecileri olmuşlar.

İlginçtir, Avrupa tarihçileri buna da bir çıkış yolu bulmaya çaba göstermişler. Örneğin, Le Kok Ahmed bin Tolun ve Baybars hakkında yazıyor ki, bu Türkler barbar Türklerden değil, Hind-Avrupa Türklerinden idiler.[190] Elbette, Le Kok'un nasıl yanlış görüşte olduğu açıktır.

İlk bakışta burada Türklerin yüksek medeniyete sahip olduklarından bahsetmek yersiz görülebilir. Ancak bu böyle değildir. Türk medeniyetine karşı doğru olmayan bakış açısıdır ki, Türk medeniyetine dikkat gösterilmemesi tahriflere, sahte sonuçlara vardırmış, Mısır'ın 9. yüzyıl medeniyetindeki Türk kültürü unsurları sezilmemiş kalmıştır.

Medeniyetin oluşması ve gelişmesi, bilindiği gibi sosyal ve tarihî nedenlerin, ayrıca kadim geleneklerin, dinî düşüncelerin, komşu halkların yaratıcılığının v.s. etkisi altındadır. Bu Doğu ülkeleri için özel önem taşır.[191]

Hanedanın ve aynı zamanda Mısır, Filistin, Suriye ve Ürdün'de müslümanların

bu toprakları ele geçirmesinden sonra ilk bağımsız devleti kuran Ahmed bin Tolun despotluğuna, zulümkârlığına,[192] kendisinin ve kurduğu devletin düşmanlarına karşı haddinden fazla gaddar olmasına[193] rağmen, ilmin, medeniyetin gelişmesine özel dikkat göstermiştir. O, becerikli, kararlı, siyaseti bilen,[194] ileri görüşlü, akıllı[195] bir devlet adamı, cesaretli,[196] yüksek savaş yeteneğine sahip bir komutan olmanın yanısıra, kendi devrine göre geniş bilgiler edinmiş[197] bir şahsiyet idi. O, Türk adetlerini,[198] kaide kanunlarını iyi bilmenin yanısıra, fıkhı (müslüman hukuk kaidelerini -*E.E.*)[199] yeterince benimsemişti.

Ahmed bin Tolun, Kur'an'ı ezberlemiş[200] Arap asıllı olmayan devlet başkanlarına oranla onu büyük bir maharetle benimsemişti.[201] Bu da şuurlarında İslâm dininin hakim olduğu insanların nazarında onun nüfuzunu artırıyordu.

Medeniyet sahalarına önemli ölçüde paralar sarfeden Ahmed bin Tolun, bu medeniyetin yaratıcılarına - hoca, halim, mimar, nakkaş, hekim ve şairlere büyük ihtiram gösterir,[202] onların meclislerine gider,[203] kendisi ziyafetler düzenleyip pek çok kişiyi, büyük âlimleri toplardı.[204] Âlimlere maddi destek için büyük meblağda para harcardı.[205] O, hatta Bağdad âlimlerine yardım için her yıl 2 milyon 2 bin dinar gönderirmiş.[206]

Mısır'da ve az çok Şam'da medeniyetin gelişmesinde Ahmed bin Tolun'un himayeci bir hükümdar olarak büyük hizmetleri olmuştur. Elbette, bu gelişmeyi tamamen ona mal etmek yanlış olurdu. Asıl gerçek şuydu ki, söz konusu ülkelerde bağımsız devletlerin kurulması medeniyetin gelişmesinde esas sebeb olmuştur. Bu da devrin sosyal siyasî olaylarıyla ve iktisadî gelişimi ile ilgiliydi.

D) MİMARLIK VE BEDİİ SANAT

Tolunoğulları devletinin arazisinde yapılan çeşitli ve pek çok binalar, bu yapılar hakkındaki ortaçağa ait bilgiler ve söz konusu yapıların bazısının kalıntıları mimarlığın gelişimi hakkında tasavvur yaratmaya imkan sağlıyor. Bir gerçek itiraf edilmelidir ki, Mısır'ın aynı dönemdeki mimarisi ve güzel sanatları hakkında en değerli araştırmayı yapan Mısır tarihçisi Zeki Muhammed Hasan'dır.[207] Âlimin bu sahadaki başarısı onun aynı zamanda güçlü bir sanat araştırmacısı olmasından kaynaklanır. Öte yandan âlim o devirden kalma tarihî abideler ve müze eksponatlarını şahsen gözlemlemiş, üstelik Arap dilli kaynakların yanısıra Avrupa sanat araştırmacılarının bu konuda yazdığı çok sayıda eserden çokyönlü yararlanmıştır ki, bu da onun araştırmasının mükemmelliğine imkan sağlamıştır. Ancak bilindiği gibi, âlim bu araştırmasını 1933 yılından önce yapmıştır. Son 30 yılda ise yürütülen arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucunda bu sahada yenilikler elde edilmiştir. Bundan dolayıdır ki, Z.M.Hasan'ın araştırması çağdaş ilim ölçülerinde eksik görülüyor ve bu

araştırmada bazı yetersizlikler ortaya çıkıyor.

Mısır mimarlığının numunelerinden biri Nil nehri üzerinde inşa edilmiş su seviyesini ölçen sistemdir.[208] Bu düzeneğin kurulması büyük maharet ve incelik istiyordu. Onların inşasının zor olduğunu şuna dayanarak söylemek mümkündür. Orta Asya'nın dışında bütün Müslüman ülkelerinde bu düzeneği kurmak için sanatkâr, duvarcı, mimar bulmak çok zor bir işti.

Bu orijinal mimarlık abidelerinin bütün Müslüman âleminde kurucuları Orta Asyalı, daha doğrusu Ferganalı mimarlar, mühendislerdir. Sık sık yataklarını değişen Amuderya ve Sırderya nehirlerinde bu düzeneği kurmak onlarda geleneksel bir maharet yaratmıştır.

Mısır'ın müslümanlar tarafından ele geçirilmesinden sonra Nil nehrinde yapılan karışık sistemli suölçenleri yapanlar da yalnız Ferganalılardır. Bundan dolayıdır ki, bu mimarlık abideleri yerli mimarlıktan daha fazla Türk mimarî örnekleri sayılmalıdır.

715 yılında Revze adasında (Fustat yakınlarında -*E.E.*) kurulan suölçen düzeneği[209] (Nilölçen) Fergana'dan gelen mahir bir mimar tarafından yapılmıştır.[210]

Ahmed bin Tolun Gus şehirinde ve el-Cize'de su seviyesini ölçen düzenekler (mikyas en-Nil) yaptırmış,[211] Revze'deki daha önemli[212] düzeneği ise tamir ettirmişti.[213]

Bu mimarlık abidelerinin yaratıcısı kim olmuştur? Nedense bu konuyu ele alan yazarların hiç birisi bunu göstermemişler. Bu 9. yüzyılın meşhur astronomlarından olan "Rasathaneler ve sema hareketleri" جوامع علم النجوم والحركات السماوية "Üstürlab içerisinde" فى الاسطرلاب eserlerinin yazarı meşhur Feleki Ferğani idi. 861 yılında halife Mütevekkil ölümünden az önce onu Nilölçenlerin yapılmasına başkanlık etmesi için Fustat'a göndermişti.[214]

Türk mimarlık okulunun temsilcisi, mahir mimar ve astronom Ferğani 9. yüzyılda hilafette su düzeneklerinin önemli ustasıydı.

7. yüzyılda gelişmeğe başlayan[215] Türk mimarlığı 9. yüzyılda hilafette yapılan mimarlık abidelerinde büyük izler bırakmıştı.

Tolunoğulları devrinde Mısır'da meydana getirilen en büyük mimarî abide, çağımıza kadar ilk görünüşünü korumakta olan,[216] yalnız Mısır mimarlığının değil, 9. yüzyıl Yakın ve Orta Doğu mimarlığının kıymetli incilerinden sayılan, dünyanın pek çok şarkiyatçı, tarihçi ve sanat araştırmacılarının ilgi odağı olan "Bin Tolun" camisidir. Camisi devrinin en kümemmel mimarî örneklerinden biri

olarak ciddî araştırma gerektirir.

Mısır'ın 9. yüzyıl tarihini ele alan öyle bir ortaçağ veya yeni ve en yeni devir tarihçisi bulmak zordur ki, bu abideden az da olsa söz etmemiş olsun. Tarihçiler "Bin Tolun" camisinin yapılmaya başlama tarihini farklı gösterdikleri[217] gibi, caminin inşasının ne zaman sona erdiğini de çeşitli yıllarla gösterirler.[218]

Bu gösterilen tarihlerin hangisinin daha doğru olduğunu son zamanlar elde edilmiş bilgiler belirlemiştir. Caminin güney tarafındaki duvardan ortaya çıkarılan bir mermer levha üzerinde caminin 263 (876-877) yılında inşasına başlandığı ve 265 (879) yılında tamamlandığı yazılmıştır.[219]

"Bin Tolun" camisi Mısır'da yapılmış üçüncü camiydi. Bu cami diğerlerine oranla ilk halini az çok koruyan bir mimarlık abidesidir. Evliya Çelebi cami hakkında şöyle yazmaktadır: "onu (camiyi -*E.E.*) gören neredeyse kale zanneder. Zira köşebentleri ve dört bir taraftan çekilmiş iki kat duvarlarının metaneti hiç bir kalede yoktur".[220]

Cami kare biçiminde duvarlarla çevrelenmiştir.[221] Her tarafın içten uzunluğu 92 metre kadardır.[222] Uç taraf dört kat, dördüncü tarafise beş kat kerpiçten örülmüştür.[223]

Caminin namaz kılmak için yapılan bölümü (haram) iki kat duvarla çevrilidir ki, bu da sesin dışarıdan namaz yerine, öte yandan namaz kılanların sesinin caminin bünyesinde olan medreseye geçmemesi içindir. Caminin namaz kılınan kısmı beyaz mermerlerle döşenmiştir.[224] Avlusunun ortasında su fiskiyesi yapılmıştır ki, arkla gelen su oradan fiskiyeye dolar ve orada abdest alınırmış, sonradan kirlenmeği önlemek için caminin arkasında Ahmed bin Tolun ikinci bir su fiskiyesi yaptırıp, avludaki su fiskiyesinde abdest almayı yasaklar.[225] Caminin mihrabı kurulacağı zaman mühendisler uzun süre tartışmış, bazıları mihrabın doğru olmadığını söylemişlerse de,[226] bu mihrabın sonradan bütün Mısır camilerinde yapılan mihrapların en doğrusu olduğu ortaya çıkmıştır.[227] Elbette, bu dini açıdan değil ilmi açıdan değerlidir. Mihrabın doğruluğu o devirde astronomiye göre yön ve istikamet, geometriye göre köşelerinin ne kadar doğru belirlendiğini gösterir.

Camide dikkati çeken kısımlardan biri de minaredir. Minare batıdan dış taraftan caminin duvarına bitişik yapılmıştır. Üç kattan oluşan,[228] Mısır mimarlığında eşi benzeri olmayan[229] 40 metre uzunluğunda[230] orijinal bir minaredir. Minareye çıkmak için merdiven içeriden değil dışarıdan kurulmuştur. Merdiven minareye her bir yandan sarılarak düzenlenmiştir.

Mükemmel bir sanat eseri olan[231] bu minare çok da kalın olmasına rağmen, yüzyıllardan beri sağlam kalmış ve görkemini bugüne kadar koruyabilmiştir.

"Bin Tolun" camisinin minberi Kahire camilerinin minberleri arasında en güzeli

ve en kadimidir.[232] Devrin bedii sanatkarlık özelliklerini muhafaza eden bu minberin üzerinde güzel ornamentler, nakışlar, çeşitli kabartma ve oymalar büyük ustalıkla işlenmiştir. Bütün camiyi ve avlusunu çevreleyen duvarların yapımında toplam beş inşaat malzemesinden kil, pişmiş kerpiç, alçı ve az bir miktarda mermer ve tahta kullanılmıştır. Rivayete göre, Ahmed bin Tolun camii inşa ettirmek isterken şöyle demiştir: "Ben öyle bir bina yaptırmak istiyorum ki, eğer Mısır yansa veya (suya) batsa bile, o (bina) kalsın". Ona cevaben demişler ki, o zaman ateşe dayanıklı alçı, kil ve pişmiş kerpiçten yaptır ve mermer astanalar yaptırma, çünkü (mermer) ateşe dayanıksızdır".[233] Caminin bu malzemelerden yapılması pek çok yangından korumuş, onun çevresindeki binalar yanıp kül olurken, yangınların pişmiş kerpiç ve kilden yapılmış camiye hiç bir etkisi olmamıştır. Binaların pişmiş kerpiç, kevgir taşı ve kilden yapılması inşaat için elverişli taşlarla zengin olan Mısır'da pek uygulanan bir sistem değildi.[234] Bu usulü Mısır'da Orta Asya'dan Türkler getirmişlerdi.

"Bin Tolun" camisinin tarihi bir abide gibi yüksek değeri aynı zamanda caminin Tolunoğulları devrindeki Mısır bedii sanatkârlığının en büyük örneği olmasındadır.[235]

Bazı yazarlar "Bin Tolun" camisinin mimarîsinde Bizans[236] mimarlığını, bazıları İran[237] mimarlığının, bazıları da Hint[238] mimarî sanatının etkisi olduğunu söylerler. Ancak bu iddiaların istinad ettiği esaslar tutarlı olmadığından, onlar ihtimal olarak kalmaktadırlar.

Bir gerçektir ki, gerek Getai şehri, gerekse "Bin Tolun" camisinin mimarîsi Samarra şehrinin ve son zamanlar geniş araştırma sahasına dönüşen meşhur Samarra camisinin mimarisine oldukça yakındır. Hatta her iki caminin minaresi benzer özellikler taşır[239] ve diğer minarelerden tamamen farklıdır.

Samarra şehri ve Samarra camisinin mimarisinde de Türk mimarlığının unsurları dikkatleri çeker.

"Bin Tolun" camisi yalnız değerli bir mimarlık abidesi olarak kalmamış, Mısır'ın sonraki ilim ve kültür hayatında önemli rol oynamıştır. Mısır'ın sonraki bedii sanatkârlık, tasviri, dekoratif güzel sanatlar ve mimarisinin gelişmesine büyük etki göstermiştir.

Fatımi halifesi Muiz 969 yılında Mısır'da Getai şehrinin güneyinde Kahire şehrinin temelini atarak 970 yılında meşhur el-Ezhar cuma camisini yaptırmaya başladı. Bu dönemde yapılan büyük binalarda ve el-Ezhar camisindeki nakış, resim ve oymaların gerçekleştirilmesinde "Bin Tolun" camisindeki güzel resimlerin büyük etkisi vardır.[240]

Diğer bir Fatımi halifesi Aziz'in 1012-1013 yıllarında yaptırdığı "Hakimi" camisi "Bin Tolun" camisinin planına benzer bir biçimde tamamlanmıştır.[241]

Getai şehri ve "Bin Tolun" camisi Asya mimarlığının Mağribe, oradan da İspanya'ya yayılmasında aracı olmuştur.[242] Tolunoğulları devrinden kalma mimarlık abidelerinden biri de Suriye'deki Akka liman kalesidir. Nil suölçen düzeneklerinden, Getai şehri ve "Bin Tolun" camisinden farklı olarak bu liman kalenin mimarî planında Bizans mimarlığının önemli etkisi vardır. Bu kale-limanı Suriye ustaları yapmışlar. Baş mimarı ise 10. yüzyılın ünlü Suriye tarihçisi ve coğrafyacısı Mügeddes'in dedesidir.[243] Kale duvarlarının belirli kısmının denizin içinde yapılması Şam mimarlığının yüksek sanatkârlığını gösterir.

Değerli mimarlık abideleri yaptıran Tolunoğulları, onlardan önce Mısır ve Şam'da inşa edilmiş abidelerin korunup muhafaza edilmesine de dikkat göstermiş, onların bir çoğunu yeniden yaptırmış veya tamir ettirmişlerdi. Mısır'da, Mügettim dağında bir cami ve bir çok Hıristiyan kiliselerini Ahmed bin Tolun tamir ettirip, bir nevi onları yeniden kurmuştu.[244]

Nil'deki pek çok suölçen düzenekleri, meşhur İskenderiye fenerini, Şam'da Meryem ana kilisesini, Maviyye türbesini Tolunoğulları tamir etmişlerdir.

Tarih kaynaklarındaki bazı bilgiler, Kahire'deki İslam Güzel Sanatları müzesinde bulunan, Tolunoğulları zamanından kalma eksponatlar gösterir ki, söz konusu dönemde bedii sanatkârlık, tatbiki, dekoratif, tasviri güzel sanatlar, ornamet, mozaik ve seramikçilik o döneme göre oldukça gelişmişti.

Bazı ortaçağ tarihçileri gösterirler ki, Bin Tolun köşkünün kapılarında alçıdan yapılan vahşi hayvan figürleri varmış.[245] Humaravyeh'in köşkünde ve köşkün bağında civa havuzu,[246] meyve ağaçlarının gövdelerini süsleyen le'l-cevahir, altın ve kırmızı yakut örtüleri[247] yüksek bedii sanatkârlık örnekleridir.

Megrizi bu konuda şunları yazmaktadır: "(Humaraveyh'in bağında) hurma ağaçlarının gövdesi güzel sanatlarlıkla altın suyuna batırılmış bakıra bürünmüştü... Orada kafeslerin koyulması için oyma ile nakışlanmış (el-menguş bi-n-negri-n-nafiz) sac[248] tahtasından burç yapılmıştı. Bu burçta çeşitli renklerle süslemeler yapılmıştı".[249]

Diğer ilginç yönlerden birisi de süs, nakış, ziynet, debdebe aşığı olan Humaraveyh köşkün bağındaki güllerin, çiçeklerin, ağaçların bile sanatkarane ekilmesine özel dikkat gösterilmiş. Güllerden ve çiçeklerden bedii tasvir aracı gibi faydalanılıyor, çeşitli ifadeler, sözler yazdırmış.[250] Onun bağında güller, çiçekler öyle ekilirmiş ki, orada حسبنا الله ونعم الوكيل v.s. sözler okunurmuş.[251]

Ayrıca Humaraveyh köşkte bir meclis odası da yaptırıp, adını da "altın ev" koymuşmuş. O, bu odanın bütün duvarlarını en güzel nakış ve en zarif detaylarla işlenilmiş lacivertlerle cilalanan altın ile kaplatmıştı (tala bi-z-zeheb).[252] Evin üst taraflarındaki duvarı bir buçuk insan boyundaki ağaç malzeme ile kaplanmıştı. Onun üzerinde ise Humaraveyh'in, eşinin ve iki kadın

şarkıcının gerçek boylarında resimleri yapılmıştı, daha doğrusu oyulmuştu.[253]

Öte yandan ağaç üzerinde oyulmuş bu resimler kıymetli taşlarla, elvan renklerle süslenmişti. Şarkıcıları tasvir eden resimlerin başlarındaki çelenkler altın, cevahir, zümrüt v.s. elvan taşlarla işlenmişti.[254] Onların kulaklarından asılmış gibi görünen küpeler[255] ağaca yapıştırılmıştı. Vücutlarına öyle boyalar sürülmüştü ki, çok farklı renkte yapılmış elbiseye benziyordu.[256]

Belirtmemiz gerekiyor ki, insan resminin yapılması İslâm güzel sanatlarında oldukça nadir hadisedir.

Bin İlyas konuyu şöyle açıklıyor: Humaraveyh'in oğlu Harun öldürülürken onun odasında sarı bakırdan yapılmış zarif bir insan heykeli bulunmuştu. Onun ayakları altında üzüm tasvir edilmişti.[257]

Günümüzde Kahire müzelerinde ve Fransa'nın Luvr müzesinde Tolunoğulları devrinde Mısır'da dokunmuş kumaşlar, tahtalar, saksı kab kırıkları, meşaleler muhafaza ediliyor. Bu eksponatlar üzerindeki renkli nakışlar, oyma ve kabartma usulü ile yapılmış süsler büyük ustalıkla işlenmişti.

Değerli seramik örnekleri olan aslanlı saksı, kab kırıkları üzerindeki insan başlarının ve bazı kuş, hayvan tasvirleri de yüksek bedii sanatkârlık örnekleridir.[258]

E) SAĞLIK

Bu sahada Tolunoğulları döneminde atılan ilk ve takdir edilecek adım Mısır tarihinde önemli yer tutar. Medeniyetin en zaruri sahalarından biri olan sağlığa Mısır'da önem verilmesi ve gelişmesine Ahmed bin Tolun ayrıca dikkat göstermiş, bunun için büyük miktarda para harcamıştır.

Ahmed bin Tolun Mısır'a gelişinin beşinci yılında, yani 259 (873) yılında[259] Asker şehrinin kenarında[260] bir hastane (bimaristan) inşa ettirir.[261] O zamana kadar Mısır'da hastane veya herhangi bir sağlık ocağı yoktu.[262] Tolunoğulları döneminde ise bir kaç sağlık ocağı kurulmuştu.[263] Bunlardan en ilginci Ahmed bin Tolun'un yaptırdığı umumi hastane (bimaristan - el-maristan) idi. Bu umumi hastane yalnız Mısır ve Şam'ın değil diyebiliriz ki, bütün Yakın ve Orta Doğu halklarının sağlık tarihinde önemli bir olaydır. Tolunoğulları'ndan önce hilafette bazı hastaneler yapıldığı gerçektir. Ancak böyle bir hastaneye değil Tolunoğulları'ndan önce, hatta bir kaç yüzyıl sonra da rastlanmamıştır.

Ahmed bin Tolun hastanenin inşasını tamamlattıktan sonra divanhaneye tahkim etti.[264] Ahmed bin Tolun hastanede ne bir asker, ne de bir memlükün tedavi edilmeyeceğini de şart koştu.[265] Sonra hastane için iki banyo yaptırdı.

Bunlardan birisi erkekler, diğeri kadınlar içindi.[266] Ayrıca hasta geldiği zaman elbiselerinin soyundurulup parasının hastane müdürüne (emin el-maristan) teslim edilmesini içeren kanun uygulatdı.[267] Sonra hasta özel bir elbise giyiyor ve onun için yer ayrılıyordu.[268] Hasta muayene ediliyor, sonra ilaç ve yemek veriliyordu. Doktorlar hastayı sağlığına kavuşturup hastaneden taburcu ederken, hastaya son yemeği olarak bir tavuk ve bir ekmek (reğif) verilir, emanet verdiği elbise ve parası kendisine geri verilir,[269] hastalar parasız tedavi edilirdi.[270]

Ahmed bin Tolun bu hastanenin yapılması ve harcamaları için önce 60 bin dinar vermişti.[271] 269 (875-876) yılından itibaren de hastanenin harcamalarını vakıf idaresinin uhtesine bıraktı.[272] O, her haftanın cuma günü hastaneye geliyor, onun ambarlarını, orada ne varsa ve hekimleri kontrol ediyor,[273] hastaları, özürlüleri, aynı zamanda yakalanarak hastanenin ayrıca bir bölümünde tutulan delileri[274] kontrol ederdi.

Ahmed bin Tolun bu hastane dışında caminin arka tarafında bir eczane de yaptırmıştı. Bu eczanede her tür şerbetler ve ilaçlar vardı.[275] Ahmed bin Tolun eczaneye görevliler ve özel bir hekim tayin etmişti.[276] Bu hekim de hastaları parasız tedavi ediyordu.[277]

Sağlıklı ocakları Tolunoğulları'nın bütün hakimiyeti devrinde faaliyet göstermiştir.

F) İLİM ve EĞİTİM-ÖĞRENİM

Tolunoğulları'nın hakimiyeti döneminde Mısır ve Şam'da ilimde de önemli gelişme kaydedilmiştir. Bu sahada öyle büyük başarılar elde edilmese de, Doğu'da şöhret kazanacak alimler yetişmese de, şüphesiz takdire layık ilerleme vardı.

Bu gelişme sosyal ilimlerden hukuk, felsefe, edebiyat ve tarihte; fen sahasında geometri, astronomi ve tıpta özellikle ve açıkça göze çarpıyor.

Bu dönemde Mısır'ın ve Şam'ın bazı müslüman hukukçuları (fakihler), aynı zamanda Er-Rebi bin Süleyman el-Muradi, Bekkar bin Guteybe, Ebu Cafer et-Tahavi,[278] Ebu Zur'e ve diğerlerinin şöhreti hatta Mekke, Medine ve Bağdad'a da ulaşmıştı.[279]

Neoplatonizmin temsilcilerinden olan,[280] Sufiliğin bütün Yakın Doğu'da yayılmasında büyük rol oynayan[281] İskenderiyeli Zu-n'un öğrencisi Bunan Tolunoğulları döneminde yaşamış ve hocasının fikirlerini tebliğ etmeye çalışmıştır. Ancak Tolunoğulları, neoplatonizmin ve sufiliğin yayılmasına kesin karşıydılar. Üstelik, Ahmed bin Tolun, Bunan'ın aslanların önüne atılmasını

emretmişti.

Ahmed bin Tolun tarafından İskenderiye'nin baş patriği görevine tayin edilen, hekim, tarihçi Said bin Batrik Aristo'nun eserlerini Arap diline çevirmiştir.[282]

Tolunoğulları döneminde yaşamış Mısır tarihçisi Bin Daye devrinin meşhur âlimlerindendir. O, hesap, astronomi, "Elmecisti" ve Evkilt'in geometri elementlerini bütün yönleriyle biliyormuş. Platon'un eserlerini de özümsemiş ve kendisinin "El-Mukafe'e" eserinde onlardan geniş yararlanmıştır.

Ahmed bin Tolun'un hastane, eczane v.s. tedavi ocaklarına özel dikkat göstermesi tıbbın gelişmesi için elverişli imkan sağlamıştı. Ayrıca Tolunoğulları sarayında da pek çok meşhur hekimler faaliyet gösterirlerdi. Bunlardan bin Tolun'un özel hekimleri olan hıristiyan Said bin Nufel ve Türk Ahmed bin Zirek daha çok tanınmıştır. Ancak Ahmed bin Tolun hastalandığında artık iyileşemeyeceğini anlayıp (hekimler onun durumunun çok ağır olduğunu söylemişlerdi) önce Said bin Nufel'i öldürttü.[283]

Bin Teğriberdi şöyle yazıyor: "...o, tabipleri (yanına) çağırdı. Hasan bin Zirek de onların arasındaydı. (Bin Tolun) onlara dedi ki: And olsun Allah'a, eğer sizin tedavileriniz (sayesinde) iyileşmesem, ölümümden önce boynunuzu vurduracağım".[284] Ahmed bin Tolun ölümünden bir gün önce bin Zirek'i öldürttü.[285]

Tolunoğulları zamanında Mısır'ın tanınmış hekimlerinden biri de Said bin Batrik'dir. İskenderiye'nin baş patriyi olan Bin Batrik "Nezm el-cevher" adlı tarihi eserinin yanısıra tıp sahasında da bir kaç eser yazmıştır.[286]

9. yüzyıla kadar bütün Müslüman ülkelerinde olduğu gibi, Tolunoğulları Devleti'ne tabi olan ülkelerde de camilerin yanında medreseler vardı. Bu okullarda genellikle Arap dilinin sarf ve nehvi, edebiyat, mantık ve din dersleri yapılırdı. "Bin Tolun" camisinin yanında da böyle bir medrese kurulmuştu.

Burada en köklü yenilik[287] dışardan gelebilecek seslerin derse engel olmaması için özel ara duvarları yapılmış olmaşıydı.[288]

Ahmed bin Tolun camii yaptırıp tamamladıktan sonra fakih Rebi bin Süleyman el-Muradi'yi medresede ders vermeğe davet etmiştir.[289] O dönemin ünlü fakihlerinden olan Bin Mace el-Gezvini (824-886) Mısır'a gelerek, bir müddet aynı medresede çalışmış ve Muradi ile Fıkhın bazı sahalarına ait müzakereler yürütmüşlerdi. Muradi aynı zamanda emirlerin, eyanların çocuklarına fıkhı öğretirmiş. Ahmed bin Tolun'un oğlu Adnan da onun okulunu bitirmiş fakihlerdendi.[290]

Önemli bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz. Bu medrese bir kaç yüzyıl faaliyet göstermiş, orada bazı görkemli alimler ders vermiş, pek çok âlimler de ilk

eğitimlerini bu medresede almıştır. Bazı fakihler gibi "devrinin görkemli alimi"[291] olan Alaaddin Tebrizi (13. yüzyılın sonu 14. yüzyılın başları) de bu medresede ders vermiştir.[292] Emr camisi, Demeşk, Tartus, Halep camilerinin yanındaki medreseler Tolunoğulları döneminde de faaliyet göstermişler. Ayrıca emirlerin, âlimlerin, valilerin evlerinde dersler yapılırmış.[293]

G) DİL ve EDEBİYAT

Tolunoğulları Devleti'nde bütün yazışmalar Arap dilinde yürütülürdü. Devlette araplardan ve yerli halklardan sonra sayı itibariyle üçüncü sırayı Türkler aldığından ve asıl hakimiyet organları onların elinde olduğundan[294] medreselerde Türk çocukları çoğunluğu oluştururdu. Türk çocukları yalnız kendi ana dillerinde konuşabildikleri için gelecekte devlet işlerine katılmalarını sağlamak amacıyla onlara Arap dili de öğretilirdi. Mısır ve Suriye'deki Türkler gitgide köklerinden uzaklaşıyor, cemiyetlerinde Türk dilinin yerini Arap dili almaya başlıyordu. Türk çocukları lisan yönünden yalnız dedelerinden değil, hatta babalarından bile farklı olmaya başladılar. Böyle bir fark Ahmed bin Tolun'la oğulları Abbas ve Adnan'ın şahsında kendisini gösterir.

Ahmed bin Tolun Arap dilini mükemmel bildiği gibi Türk dilini de mükemmel seviyede biliyormuş. O, Türkçe şiirler de yazarmış.[295] Maalesef onun Arap dilinde yazdığı şiirler[296] gibi, Türk dilinde yazdığı şiirler de günümüze ulaşamamıştır. Onun oğulları ise az çok ne yazmışlarsa yalnız Arap dilinde yazmış, Türk dilini ise yalnız konuşma dili olarak kullanmışlar.

Tolunoğulları'nın inşa divanına başkanlık etmek için Arap dilinde yazı üslupları karmaşık olan kişiler kabul edilmiyordu.[297] Bu da onu gösterir ki, askerî, siyasî işlerde ve çeşitli idarelerde çalışan Türk ahali hele de Arap dilini tam benimsememiştir. Çağdaş Mısır tarihçisi Ahmed Emin konuyu şöyle açıklıyor; "Türkler tercüman aracılığıyla konuşurlardı... Onlar (Arap dilini) Farslar gibi çabuk ve maharetle benimsemiyorlardı".[298]

Türk halklarına kasıtlı yaklaşan bu Arap tarihçisi Türk halklarının Arap dilini çabuk benimseyememelerini onların medeniyete bigane olmaları, beceriksizliği gibi değerlendiriyor ve bu iddiasında Parsları Türklere karşı koymaktadır.[299] Ancak yazar sade bir gerçeği anlamıyor ki, İran işgal edildikten sonra Araplar İslâm dinini kılıç zoruyla Parslara kabul ettirdikleri gibi, onların dilini ve medeniyetini de baskı altında tutuyor ve Arap dilini de zorla kabul ettiriyorlardı. Bundan dolayı ağır takipler altında kalan Farslar mecburi olarak Arap dilini çabuk benimsemeğe çalışıyorlardı. 9. yüzyılda hilafette çoğalan Türkler ise tamamen başka bir siyasî ve sosyal mevki tutuyorlardı. Onlar İran halkları gibi köle durumunda değil, iktidardaydılar ve hiç bir mecburiyet karşısında kalmıyor, Bağdad ve Samarra'da kütlevi halde yaşadıkları için ana dillerinde konuşuyor, Arap diline öyle büyük ihtiyaç duymuyor, gerektiğinde de tercümandan

faydalanıyorlardı. Üstelik halifeler Türklere ihtiyaç duydukları için sonradan onların bazıları Türk dilini öğrenmişlerdi.[300]

9. yüzyılda Bağdad ve Samarra'ya toplanan Türkler sanki orada kendi ortamlarını kurmuşlardı. Bu ortamdan uzaklaşıp başka ortama düşen Türkler ise ihtiyaç karşısında kalıp Arap dilini gerekli seviyede benimsemeye çaba gösterirlerdi. Mısır ve Suriye'ye gelen Türkler de aynı şekildeydi. Türkler Bağdad ve Samarra'da Arap dilini iyi bilmeden sosyal ve siyasî olaylarda aktif iştirak edebiliyorlardı, ancak bu Mısır ve Şam'da imkansızdı. Bağdad ve Samarra'da yaşayan Türkler merkezî hakimiyette önemli görevlerde bulunuyor, orduda çoğunluğu oluşturuyordu, Samarra şehri bir Türk şehrini hatırlattığı için (ahalisine göre) yerli ahali ile temasta olmak onlar için o kadar da zaruri değildi. Mısır ve Şam'da merkezi hakimiyet ve pek çok hakimiyet organlarının Türklerin elinde olmasına rağmen, Türkler sayıca çoğunluğu oluşturmuyor ve yerli ahali ile ünsiyette olmak onlar için diğerlerine oranla zaruri idi. Bu ünsiyeti kurmak için esasen Arap dili daha uygundu. Bu zaruret her geçen gün kendisini önemli ölçüde hissettiriyordu. Bunun için de Türk emir ve komutanları kendi çocuklarına Arap dilini, onun serf ve nehvini, Arap edebiyatını öğretmek için özel hocalar tutuyorlardı. Daha öncede belirtildiği gibi, Ahmed bin Tolun musikiyi mükemmel bildiği, müzik sanatına özel önem verdiği gibi, edebiyatı da iyi biliyor, Türkçe ve Arapça şiirler yazarmış. Şiirin, sözün etkileyici gücünün büyüklüğünü iyi bilen hükümdar, kendisinin, hanedanının, iktidarının şöhretini yaymak, tebliğ etmek, düşmanlarına ideolojik yönden de hücum etmek veya onlara cevap vermek için sarayına çok sayıda şairler, söz ustaları toplamıştı. O, şairleri, söz ustalarını himayesine almış, onlara önemli miktarda para harcamıştır. Tolunoğulları sarayındaki şairler meclisi, aynı dönemin hilafet sarayındakinden geri kalmıyordu.

Bütün bunların yanısıra itiraf olunmalıdır ki, Ahmed bin Tolun'un söz ustaları ile ilişkileri onlardan yalnız tebligat aracı gibi yararlanmasından doğmuyor. O, poeziyanın değerli bir sanat olduğunu biliyor, şiiri seviyor ve önem veriyordu. Bunun için de hatta ona hicveden şairlere dokunmuyor, onu meth eden şairlere gösterdiği ilgiyi onlara da gösteriyordu. Bütün ömrü boyu tek bir saha idi ki, hükümdar ona karşı çıkanları sanatın hatırına bağışlıyordu.

Ahmed bin Tolun'un edebî yaratıcılığından bize yalnız bazı mektupları ulaşmıştır. Bu mektuplar devrinin değerli bedii nesr numunesi sayılabilir. Onların bir kaçı mensur şiirle (sec'i) yazılmıştır. Ona karşı çıkan oğlu Abbas'a yazdığı mektuplar bu yönden dikkat çekicidir. Bu mektupların birinde şunlar yazılıyor:

ياقرة عينى واقرب الناس الى وابراهيم لدى واعزهم على ، خفرت ظنى بك ، اقوى ما
كان أملى فيك ...... ولم ترع حسن تربيتى لك وعظم اشفاقي عليك ، وانى احبك لاحياء

ذكرى وصيانة شملى فارضيت عدوى واسخطت ولي وصبحان الله اما تخاف ثمرة العقوق ؟
(من كتاب صبح الاعشى لقلقشندى ، الجزء ١١ ، ص ٣١)

(Ya gurrete eyneyye ve egrebu-n-nas ileyye ve eberrehum ledeyye ve e'izzehum e'leyye, hifferte zenni bike, egva ma kene emli fike...)[301]

"Ey gözümün qaresi, bana en yakın insan, onlardan isteklisi, bana en aziz olan; en büyük umudum sanaydı, zannım azdı...

Sana (verdiğim) güzel eğitimi, sana (olan) büyük merhametimi koruyup tutmadın. Bense hatıramın yaşaması, topladığımın korunması için seni seviyordum. Sonuçta sen düşmanlarımı sevindirdin, yaramaz halefim oldun. Allah aşkına, peki sen saygısızlığının sonucundan korkmuyormusun?"[302]

Kur'an'da ve Hadis kitaplarında olan tabirlere Ahmed bin Tolun'un mektuplarında sık sık rastlanıldığı gibi,[303] ata sözlerine, misallere ve benzetmelere çok tesadüf edilir. O, Berge gazisine yazdığı mektupta yazıyor ki: "hakem insanlardan yok, insanlar hakemden razı kalmalıdır".[304]

Oğluna yazdığı mektupların birinde ise düşüncelerini şöyle ifade ediyor: "Senin masalın, boynuzları ile bıçağı vuran inek; ölümü kanatlarında olan karınca masalı gibidir".[305]

Ahmed bin Tolun'un mektupları bedii, özlü ifadelerle, oynak dille yazılmıştır. Ardarda gelen içerikli, tutarlı ve keskin ifadeler ahengle birbirini izliyor.

Mısır'da hiç de Abbasi halifelerinin sarayındakinden geri kalmayan bir edebî meclis kuran Tolunoğulları'nın[306] hakimiyeti döneminde Mısır edebiyatı önceler görülemeyecek seviyede gelişmiş, Arap edebiyatının bir bağımsız kolu meydana gelmişti. Elbette, Mısır edebiyatı Arap edebiyatının ayrılmaz bir bölümüdür. Ancak bu ayrılmamazlık Mısır edebiyatının Arap edebiyatına tabi olmasını değil, aralarında olan karşılıklı üzvi vahdeti ifade eder. Mısır edebiyatı bağımsız gelişme yoluna Tolunoğulları döneminde ilk adımı atmıştır. O dönemden itibaren de Mısır şairlerinin şiirlerinde ülkenin ve orada meydana gelen sosyal, siyasî olayların tasviri öncelikli yer almaya başlar.

Tolunoğulları zamanında Mısır'da çok sayıda şair eserler vermiştir. Megrizi bu konuyu şöyle açıklıyor: "Ebu Emr Osman en-Nablusi kendisinin "Hüsn es-sire fi ittihaz el-hüsn el-cezire" eserinde Ahmed bin Tolun'un saray şairlerinin listesinden hazırlanmış on iki defter (kurrese) hacminde bir kitap gördüyünü belirtir.

Şairlerin adları on iki defter ise onların şiirleri ne kadar olurdu?"[307]

Burada elbette, abartma çoktur. Ancak inkar edilmez bir gerçek de var, o da bu

devirde Mısır'da şairlerin sayısının öncekine oranla kat kat fazla olduğudur. Maalesef, söz konusu şairlerin hiç birinin eseri tam şekilde günümüze ulaşmamıştır. Onların eserlerinden ayrı ayrı parçalar ise yalnız tarih kitaplarında korunup muhafaza edilmiştir.[308] Tarih eserlerinde esasen siyasî olaylarla ilgili olarak verildiğine göredir ki, bu parçaların çoğu hiciv ve methiyelerden oluşur. Bu hiciv ve methiyelerde Mısır şairleri devrin olaylarına bigane kalmıyor, bedii teşbihlerle tasvir ediyorlar. Bunlardan bazıları hatta doğa olaylarını da işlemektedirler. Örneğin, Ahmed bin Tolun'un zamanında Mısır'a bir meteor (necm zu çimme) düşmüştür.[309] Bin Tolun'a methiye yazan ünlü şair,[310] Cemal mahlası ile tanınan Hüseyin Ebdüsselam Ebu Abdullah[311] bu olayı şöyle kaleme almıştır:

Dediler ki, (gökten) yıldızlar düşmüştür,
Ben onlara cevap verdim,
Ki, bu düşen yıldızlar
Emirin düşmanlarının yıldızlarıdır.[312]

Mısır'ın diğer bir şairi Ge'dai bin Emr methiyelerinin birinde Ahmed bin Tolun'la Müveffeg arasındaki ihtilaftan yazmaktadır. O, Bin Tolun ordusunu övüyor, bu ihtilafta onu haklı görüyor ve onu Müveffeg'in taraftarı bin Kundac'a karşı çıkıyor.

لو ان روح بنى كنداح مطقة + بالمشترى لم يفته او ببهرام
حاط الخلافة والدنيا خليفتنا + بصارم من سيوف الله صمصام[313]

"Bin Kundac'ın ruhu ister Jupiter'den (Müşteri) asılsın, isterse de o Behram'da[314] sağlansın. Halifemiz[315] "Allah'ın kırılmaz keskin bir kılıcı"[316] ile hilafeti ve dünyayı ondan korur".

Bu dönemde şiirler yazan Mısır şairlerinin hiciv ve methiyeleri dikkatle ele alındığında bu şairlerin devrine göre büyük sanatkâr olduklarına hiç şüphe yoktur. Onlar bedii tasvir araçlarından, sözlerin çokanlamlılığından, daha doğrusu şekilce aynı, anlam itibariyle farklı sözleri maharetle kullanarak fikirlerini özetle ortaya koymakla okuyucu üzerinde derin etki bırakıyorlardı.

Şair Gasim bin Yahya el-Meryemi karşılaştırma ve benzetmelerden sıksık yararlanmıştır.[317] Üstelik ilginçtir, onun bazı karşılaştırma ve benzetmeleri yerli özellikler de (eğer böyle ifade etmek mümkünse) taşır. Humaraveyh'i meth eden şair onun ordusunun hücumunu "Nil vadisinin taşmasına"[318] benzetir. Mısır'dan başka bir yere gitmek isteyen şair düşüncelerini şöyle ifade ediyor:

وكيف رحيلى عن بلادى غدابها – ابو الجيش والنيل الذى ملاء الارضا

"Yeri yurdu dolduran Ebu-l-Ceyş[319] ve Nil'in (olduğu) bir ülkeden benim yarın

geçip gitmeğim nasıl (mümkündür?)".[320]

Daha öncede belirtildiği gibi bir çok şair Tolunoğulları'nı meth ederken, bazıları onları hicvediyordu. Bu şairlerden Muhammed bin Daud, Tolunoğulları'na daha fazla hicv etmiştir. Bu Daud şiirlerinin birinde Bin Tolun'un hastane (bimaristan) yapması ile alay eder, "Bırak onun hastanesi arkasından asılı kalsın".[321] ("Bırak onun hastanesi başına deysin" anlamında) diye nefretini belirtir.

Diğer bir şiirinde Ahmed bin Tolun'u korkaklıkta[322] suçlayan şair, onun ölümüne de hicvederek, lanetlemişti.[323]

Çeşitli siyasî olayların cereyan ettiği bir dönemde, keşmekeşli bir ortamda yaşayan Mısır şairleri methiye ve hicivlerin yanısıra, çeşitli konularda kaside, fahriyye, zuhdiyye, hemiriyye türünde şiirler de yazmışlar. Bu devirde yazılmış fahriyyeler içerisinde en anlamlısı, bedii yönden değerlisi Ahmed bin Tolun'un oğlu Abbas'a aittir. Bir şair[324] olarak şöhret kazanan Abbas'ın eserlerinden yalnız küçük bir parça günümüze ulaşmıştır. Bu "raiyye"[325] fahriyyesini o, babasına karşı ayaklanıp, Berge'ye çekilerek Eğlebiler devletine hücum ederken yazmıştır.

Abbas burada Tolunoğulları hanedanından olduğunu gururla belirterek kendisini aslana (leys) benzetir, Eğlebilerin hakimiyeti altında olan Lebde şehrindeki zaferinden söz eder.[326]

Tolunoğulları dönemi Mısır edebiyatında pek çok yeni janrların meydana gelmesiyle de kendini gösterir. Bu dönemde Mısır edebiyatında ilk kez mersiye, gazel ve hemriyye şiirleri yazılmıştı.

Kasideler içerisinde Said el-Gas adlı şairin "Gemden göz yaşları bir çay (gibi) akıyor"[327] mısrası ile başlayan mersiye kasidesi önemli yer tutar. Yazar bu kasideyi Tolunoğulları Devleti'nin dağıldığı süreçte yazmış, orada hanedanların bütün temsilcilerinden ve onların faaliyetlerinden bahsetmiştir. Bu kaside edebî yönden güçlü bir eser olmakla birlikte, tarihî açıdan da değerlidir. Burada şair Tolunoğulları'nın inşa ettirdiği cami, hastane, kale, köprü v.s. söz açıp,[328] bunları bedii çizgilerle övüyor ve onların bazılarının yıkılıp dağılmasından duyduğu üzüntüsünü dile getirir.

Çağdaş Arap edebiyatı tarihçisi Mısırlı H.Kamil görüşlerini açıklarken, bu kasidenin Tolunoğulları'na hasredilmiş bir mersiye olduğunu belirtiyor.[329] Ancak yazarın bu fikrini kabul etmek doğru değildir.

Kaside geniş incelendiğinde şairin Tolunoğulları hanedanının yıkılmasından duyduğu üzüntüsünün veya yas tutmasının esas nedeninin yurdunun - vatanı Mısır'ın acınacak duruma düşmesinden kaynaklandığı ortaya çıkmaktadır.

Düşüncemizi güçlendirmek için şairin söz konusu kasidesine bakalım. Said el-

Gas kasidenin bir bölümünde şöyle yazıyor:[330]

وان جئت راس الجسر فانظر تأملا * الى الحصن او فاعبر اليه عن الجسر

ترى اثرا لم يبق من يستطيعه * من الناس فى بدو البلاد ولا حضر

"Eğer köprü[331] başına gelsen, kaleye[332] dikkatle bak! veya köprüden geçip (kaleye) git!

Bir abide göreceksin (ki), sen ülkenin göçebe ve yerleşik insanlarından hiç kimse yoktur (ki), onu düzeltmeği becersin". Kaside aşağıdaki beytlerle bitiyor:[333]

فمن يبك شيئا ضاع من بعد اهله * لفقد هم فليبك حزنا على مصر

ليبك بنى طولون اذ بان عصرهم * فبورك من دهر وبورك من عصر

"Her kim ise akrabalarından yitirdikten sonra ve yitirdiklerine ağlıyorsa, bırak o, Mısır'a (!) hüzünle yas tutsun. Bırak, Beni Tolun'a ağlasın, çünkü onların asrı şöhret kazanmış, bir Allah[334] tarafından beğenilmiş, halk[335] tarafından beğenilmiştir".

Buradan anlaşılıyor ki, şair Tolunoğulları hanedanının yıkılmasına ondan dolayı üzülüyor, yas tutuyor ki, Tolunoğulları hakimiyeti devrinde Mısır'da sağlanan nisbî güvenlik artık yok olmuş, ülkede istikrar bozulmuş, iç savaşlar yeniden şiddetlenmiş, emirler, valiler arasında devam eden kavgalar, aynı zamanda soygunlar ve talanlar halkın yaşamını çok zora sokmuştu.

Bundan dolayıdır ki, Said el-Gas'tan başka İsmail bin Haşim, Muhammed bin Taşveyh v.b. şairler de Tolunoğulları devrindeki günleri hasretle anıyor. "Hani o köşkler",[336] "hani o arklar",[337] "nerede o günler", "ey köşk taş kerpice dönüştün",[338] "nerede o köşkler, o saraylar"[339] diye vatanlarındaki harabelere bakıp üzülürlerdi. Bundan dolayı da ülkenin harabeye dönüşmesinin asıl nedenlerini bulamayan şair Said el-Gas bu nedenleri Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasında görüyor ve duygularını şöyle ifade ediyor:[340] "Ey Tolunoğulları hanedanı, siz yeryüzünün süsü idiniz".[341]

Tolunoğulları döneminde yaşayan Ahmed bin İshak el-Hekr, ünlü tarihçi Yakubi'nin oğlu[342] Ahmed bin Yakup da bedii yönden değerli kasideler yazmışlardır.[343]

Bunun yanısıra, Mısır'ın bazı şairleri hemriyye şiirleri de yazmışlar.[344] Humaraveyh'in döneminde hemriyye yazan Mısır şairleri çoğalmıştı. Onlar şarap içmek ve eğlenmek için Hıristiyan manastırlarına gidiyor[345] ve bunun

etkisi altında da hemriyye şiirleri yazıyorlardı.

Bu şairlerden en tanınmışı Bin Ceddar idi. O, bazı gazeller de yazmıştı.[346]

Bu devirde zühdiyye (terkidünyalığa hasredilmiş) şiirler de geniş yayılmıştı. Kaynak sahipleri gösterirler ki, Ahmed bin Tolun köşkünün yanında camiye bitişik bir oda (hücre) yaptırmıştı. Orada onun emrine göre 12 kişi yaşıyordu ki, bunlara da mükebbirin (zahid veya her zaman "Allahu-ekber" diyen kişiler) derlerdi.[347] Bunlardan her gün sıra ile dördü gece sabaha kadar oturur, güzel sesleriyle (biteyyibi-l-elhan) Kur'an okuyor, ezan vakti ezan okuyor, zühdiyye kasideleri söylüyordular. Onların maddî ihtiyaçları tamamen devlet tarafından karşılanıyordu. Onlar, Ahmed bin Tolun öldükten sonra oğlu Humaraveyh'in döneminde de aynı görevde kaldılar.[348]

Tolunoğulları yıkıldığı zaman bütün köşk, saray, bağ bahçelerin dağıldığını gören şair Bin Ebu Haşim duygularını şöyle ifade ediyor: Bütün bunlar mahv olmuştur, dünyada ise "her bir şey fanidir".[349]

Tolunoğulları'nın hakimiyet döneminde Şam'da da pek çok şair yaşıyordu. Bunların arasında en tanınmışı Halepli Salih el-Haşimi idi. O, Ahmed bin Tolun'a da bir kaside yazmıştır.[350] Ancak itiraf edilmelidir ki, bu devirde Mısır edebiyatındaki gelişme Suriye edebiyatında gerçekleşmemiştir.

Bu devirdeki Mısır ve Suriye edebiyatından söz ederken bu edebiyatları Arap edebiyatından ayrıymış gibi düşünmek doğru olmasa gerek. Bu edebiyat bağımsız gelişme sürecine girse de, bu gelişme Arap edebiyatı ile ilgiliydi.

9. yüzyılda yaşayan Ebu Temmam ve Buhturi gibi büyük Arap şairlerinin eserlerini Mısır şairleri yakından tanıyordu. Hatta Ebu Temmam'ın eserleri dikkatle incelendiği zaman onun Mısır şairlerine önemli ölçüde etkisi olduğunu görüyoruz. Babekilerle savaşta Afşin'in zaferine hadsiz sevinen Ebu Temmam düşüncelerini şöyle ifade ediyor: "Bu öyle bir gün idi ki, dünya ışıklandı, vadilerde umut çiçekleri açtı".[351] Veya "Müslümanlar için Allah'ın yardımı ile (kazanılmış) bu feth gününden daha mukaddes gün yoktur. Eğer bu zafer şüpheli de olsaydı yine yürekler sakinleşirdi, halbuki, bu bir gerçektir!"[352]

Tolunoğulları ile yapılan savaşta hilafet ordusunun komutanı Muhammed bin Süleyman'ın zaferine sevinen Mısır şairi Ahmed bin Muhammed el-Hübeyşi ise bu konuda düşüncelerini şöyle ifade ediyor: "Yalancının akibeti kara olsun, Allah şahittir ki, bu fetih yalan değil. Bu fetih ile dünya kendi Muhammed'ine[353] tabi oldu, zulüm ortadan kalktı, dünya ışıklandı, hüzün yok oldu. Bir Allah şahittir ki, bu fetih bir gerçektir".[354]

11. yüzyılın sonuna kadar yaşayan[355] meşhur Arap şairi Buhturi Mısır ve Suriye şairleri ile daha çok ilişki kurmuş ve onlarla görüşüp meclisler düzenlemişti. O, Suriye ve Mısır'a gelmeden önce Ahmed bin Tolun'u meth eden bir kaside

yazmış,[356] bir süre sonra ise onu hicv etmiştir.[357] Buhturi'nin Ahmed bin Tolun'a hiciv yazmasının nedeninin, Ahmed bin Müdebbir'in (Mısır haraç divanının reisi) sıkıştırılmasından kaynaklandığı anlaşılıyor. Çünkü Buhturi Ahmed bin Müdebbir'in kardeşi, hilafet ordusunun komutanlarından biri olan İbrahim bin Müdebbirle yakın dostlarmış, onun için çok sayıda kaside yazmıştır.[358] Buhturi Humaraveyh'in iktidarı döneminde Şam'a ve Mısır'a seferler düzenlemiş[359] orada Humaraveyh'i metheden bir kaside yazmış, bu kasidede Humaraveyh'le savaşan Muhammed bin Ebu-s-Sac'ı ve Bin Kundac'ı kötülemişti.

Yukarıda belirtilenlerden şöyle bir sonuca varılabilir: Tolunoğulları'nın hakimiyeti döneminde bağımsızlık elde etmiş Mısır ve Suriye edebiyatı genel Arap edebiyatı ile ilgili olmasına rağmen, bağımsız gelişme sürecine de girmiştir.

Bu bilinen bir gerçektir ki, bağımsız olmayan her hangi bir halk ve ülke siyasî, sosyal ve kültürel sahada büyük yükseliş ve yenilikler kazanamaz. Söz konusu dönemde de Mısır ve Şam'ın sosyal, iktisadî, siyasî ve kültürel yükselişi bir taraftan devletin kurucusu Ahmed bin Tolun'un başarıyla hayata geçirdiği maliyye siyasetinden kaynaklanıyorsa, öte yandan üstelik asıl etken budur ki, bu ülkelerin arazisinde bağımsız bir devletin kurulmasından kaynaklanıyordu.

SONUÇ

8. yüzyılın sonlarında Abbasiler hilafeti durgunluk dönemi yaşıyordu. Siyasî, sosyal bunalımların daha da derinleştiği bir dönem içerisinde yaşayan bu imparatorluğun çok geçmeden 9. yüzyılın başlarında çöküşü başladı. Bir çok unsurun yanısıra, çeşitli halk hareketleri de bu çöküşte etken sebeplerden biri olmuştur.

Abbasiler hilafetinin çöküşü ve parçalanmasını belirleyen asıl unsurlardan ilki olan Babek'in önderliğindeki savaştan sonra hilafette siyasi arenaya çıkan Türk savaşçıları merkezi hakimiyetin nüfuzunu yokettiler. Bağımsızlığa can atan güçlü feodallar ise bundan yararlanarak pek çok ülkeleri Abbasilerin hakimiyetinden koparıp aldılar ve bu ülkelerde kendilerinin yarıbağımsız veya bağımsız hakimiyetlerini kurdular.

O dönemde yalnız Doğu'nun değil, hatta bütün dünyanın en güçlü imparatorluklarından biri olan Abbasiler hilafetinin arazisinde 9. yüzyılın ortalarından itibaren yarıbağımsız ve bağımsız devletler ortaya çıktı. Bir birine karşı devamlı düşmanlık siyaseti yürüten bu devletlerden birisi de 868 yılında özülü konulan Tolunoğulları Devleti'ydi.

Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'in tamamen, Libya'nın ise bir bölümünü hakimiyetleri altında birleştirip, bağımsız bir devlet kuran, 36 yıl 3 buçuk ay süreyle hükümranlık eden Tolunoğulları hanedanının ilk temsilcisi ve bu devletin kurucusu Ahmed bin Tolun'un çok yönlü politikası sonucunda Abbasiler hilafeti arazisinin büyük bir kısmını kaybetti.

Büyük askerî ve siyasî kudretiyle Abbasiler devletinden hiç de geri kalmayan ve hatta belirli zamanlarda üstün olan Tolunoğulları devleti yukarıda isimleri geçen ülkelerin tarihinde bir dönüm noktası yaratmıştır. Müslümanların fethinden söz konusu döneme kadar ilk kez idi ki, bu ülkelerin arazisinde bağımsız bir devlet kurulmuştu.

Kısa bir sürede kurulup, hızla gelişen Tolunoğulları devleti yalnız bu ülkelerin değil, aynı zamanda bütün Yakın Doğu'nun siyasî tarihinde kısa sürede de olsa önemli rol oynadı.

Emirliğinin ilk yıllarından siyasî hakimiyeti ele geçiren Ahmed bin Tolun "başarıyla gerçekleştirdiği maliyye siyaseti sayesinde"[1] kısa sürede söz konusu ülkelerde kendi çağına göre ekonomik sahada önemli gelişme sağladı.

Tarım üretiminin, özellikle ekincilik ve bağcılık sahaları, sanatkârlık, ticaret

önemli gelişme kaydetti.

Tolunoğulları Devleti'nin yukarıda isimleri geçen ülkelerde güvenliği geçici süreyle sağlaması ile ilişkin olarak yetenekli güçlerin faaliyetlerini güçlendirmesi söz konusu ülkelerde medeniyetin de gelişmesine imkan sağladı. Bu konusu ülkelerde medeniyetin de gelişmesine imkan sağladı. Bu ülkelerde, özellikle Mısır'da mimarlık, bedii sanatkârlık, sağlık, ilim ve edebiyat o zamana kadar bu ülkede müslümanların hükümranlık ettiği süre içerisinde görülmemiş ölçüde gelişme kaydetti.

Tolunoğulları dönemi bu ülkelerin tarihinde bir altın çağ olmuş,[2] özellikle Mısır bu dönemde "en mutlu günlerini"[3] yaşamıştı.

Bu dönemde Tolunoğulları Devleti "devletlerin en güçlüsü, onların zamanı ise güzel zamanlardan biri olmuştur".[4] Tolunoğulları Devleti'nin yıkılmasından sonra bu adı geçen ülkelerde iç savaşlar, talan, karışıklıklar, derebeylik yeniden hüküm sürmeğe başlamıştı. Tolunoğulları zamanında meydana getirilen medeniyet örnekleri kendisinden sonraki medeniyete de önemli ölçüde etki etmiştir.

Tolunoğulları onların hakimiyetine karşı çıkanlara kesin düşman idiler. Ancak zencilerin isyanı onların da hilafete karşı mücadelesini kolaylaştırdığı gibi, onların da hilafetle mücadelesi zencilerin isyanının başarısına olumlu yönde etki etmişti.

Aralarındaki çekişmelere rağmen, Tolunoğulları Devleti ile Seffariler Devleti'nin de birbirine bu tür karşılıklı etkileri olmuştur.

Tolunoğulları Devleti'nin bu ülkelerin gelecek tarihindeki rolü yalnız medenî izler bırakıp gitmesinde değil, aynı zamanda ilk bağımsız devlet kurarak büyük bir tecrübe gerçekleştirmesindeydi. Bu tecrübeden de yararlanan İhşidiler 935 yılında, Fatimiler ise 967 yılında söz konusu ülkelerin arazisini kendi hakimiyetleri altında birleştiren bağımsız devletler kurdular.

FAYDALANILAN KAYNAK VE LİTERATÜR

Türk Dilinde

- Azerbaycan Tarihi, c. 1, Bakı 1953.
- Belyayev Y.A. Müslüman Tarikatları, Bakı 1958.
- İbrahimov Z.İ. Babek, Bakı 1944.
- Mahmudov M.R. Babek Arap Poeziyasında, "Bakı" gazetesi 6 Ocak 1968.
- Masse A. İslam, Bakı 1964.
- Nefisi S. Babek, Bakı 1964.
- Şerifli M.H. Azerbaycan 9.-12. asırlarda, Azerbaycan S.S.R. E.A. Tarih Enstitüsünün eserleri, c. 12, Bakı 1957.
- Burhan Toprak, Sanat Tarihi, İstanbul 1963.
- Evliya Çelebi, Seyahatname, 10. cilt Devlet Basımevi, İstanbul 1938.
- Enver Behnan Şapolyo, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1964.
- İslâm Ansiklopedisi, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Öztuna, T. Yılmaz, Başlangıcından Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi, 1. cilt, İstanbul 1963.

احمد جودت ، تاريخ جودت ، استانبول ١٢٩٢ هـ
احمد رفيق ، بيوك تاريخ عمومى ، بشنجى جلد ، استانبول ١٩٠٠ - ١٩٠١
جلبى شهبلى ، تاريخ مصر اليازماسى
شمس الدين سامى بك ، قاموس علام ، استانبول

صالح بن جلال الدين ، اخبار مصر ، اليازماسى
لطفى احمد تاريخ لطفى ، سكيز جلده ، استانبول ١٢٩٠ - ١٢٩٢ هـ
محمد جلال الدين باشا ، مرات حقيقيت ، استانبول
محمد مراد ، تاريخ عمومى ، استانبول ١٣٢٨ هـ
منجم باشى احمد افندى ، صحائف الاخبار ، مترجمى نديم افندى ، جلد ثانيثى ،
مصر ١٢٦٩ هـ

Rus Dilinde

a) Kaynaklar:

- Vseobşaya İstoriya Vardana Velikogo (perev. s. drevnearm. N. Emina) Moskva 1861.
- Vseobşaya İstoriya Stepannosa Taronskogo Asoxika po prozvaniyu-pisatelya 11 go stoletiya (perev. s drevnarm., obyas. N. Emina) Moskva 1864.

Siaset-nama, Kniga s pravlenii vezira 11. stoletiya Nizam al-Mulka (perev. B.N.Zaxodera) Moskva 1949.

b) Literatür:

Afrika v tsifrax, Moskva 1963.
Baratov S.G. İstoriya Gruzii, tetrad 3. İstoriya srednix vekov, S. Peterburg 1871.
Bartold V.V. Halif i Sultan "Mir İslama 1 (s. 203-226, 345-400), S. Peterburg 1912.
Barxudaryan M. E. Feodalnoe zemlevladeniye v Armenii 9-11 vekax (Avtoreferat) Erevan 1954.
Belyayev E.A. Arabı, İslam i Arabskiy xalifat v rannee srednovekovye, Moskva 1965.
B S E (Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya, 2 oe izd.) 43 çast Moskva 1956.
Buniyatov Z.M. Azerbaydjan v 7-9 vv. (İzd. AN Azerb. SSR) Baku 1965.
Buniyatov Z.M. Obzor İstoçnikov po istorii Azerbaydjana (istoçniki arabskiye) Baku 1964.
Vasilyev A.A., Vizantiya i Arabı. Politiçeskaya otnoşeniya Vizantii i Arabov za vremya Makedonskoy dinastii (867-959 gg.) S. Peterburg 1902.
Vseobşaya İstoriya (v 10-i tomax) 3. tom Moskva 1957.
Goldçier İ. İslam (perev. İ. Kraçkovskogo) S.-Peterburg 1917.
Grigoryan S.N. Srednovekovaya fîlosofiya narodov Blijnogo i Srednogo Vostoka, Moskva 1966.
Zaxidi A.İ. Slova tyurkskogo proisxojdeniya v sovremennom arabskom yazıke (Avtoreferat) Baku 1967.
Zaxoder B.N. İstoriya Vostoçnogo srednevekovya, Moskva MGU 1944.
İstoriya Uzbekskoy SSR, t.1 Taşkent 1967.
Kazim-Bek M. İstoriya İslama, Kazan 1860.
Klota-bey A.B. Egipet v prejnem svoem sostoyanii (perev. s frantsuzskogo A.A.Krayevskogo) S.-Peterburg 1843.
Kraçkovskiy İ.Y. İzbrannıe soçineniya t. 4 M.-L. 1957.
Krımskiy A.E. İstoriya musulmanstva, Moskva 1912.
Krımskiy A.E. İstoriya Arabov, ix xalifat, ix dalneyşeie sudbı i kratkiy oçerk arabskoy literaturı Moskva 1903.
Levi-Provansal E. Arabskaya kultura v İspanii. Obşiy obzor (perev. v frantsuzskogo) M. 1967.
Len-Pul, Stenli, Musulmanskiye dinastii (perev. s. ang. s primeçeniyami i dopolneniyami V.Bartold) S.-Peterburg 1899.
Luçkiy V.B. Novaya İstoriya arabskix stran M. 1965.
Manandyan Ya. A., Narodnıye vostaniya v Armenii protiv arabskogo vladıçestva, Erevan 1939.
Mednikov N.A., Palestina ot zavoevaniya yeyo arabami do krestovıx paxodov po arabskim istoçnikam, S.-Peterburg 1902.
Melik-Baxşyan St.T. Armaniya v period arabskogo vladıçestva (7-9 vv) Avtoref. na soiskaniye uçenoy stepeni doktora istorieskix nauk, Erevan 1965.
Melik-Baxşyan St.T. Pavlikanskoye dvijeniye v Armenii, Erevan 1955.
Mets A. Musulmanskiy renessans, (perevod s nemetskogo, predisloviye, bibliografiya i ukazatel D.E.Bertelsa) Moskva 1966.
Miller Y. İskusstvo Turtsii, M.-L. 1965.
Mixaylova A.İ. Katalog arabskix rukopisey instituta narodov Azii, 3. vıpusk (İstoriya) Moskva 1965.
Myuller A. İstoriya İslama (s osnovaniya do noveyşix vremen) (perev. s nemetskogo pod red. N.A.Mednikova) S.Peterburg 1895-1896.
Petruşevskiy N.P. İslam v İrane v 7-11 vekax Leningrad 1966.
Pigulevskaya N.V., Yakubovskiy A.Yu., Petruşevskiy İ.P., Stroeva L.V., Bekeniçkiy A.M., İstoriya İrana s drevneyşix vremen do kontca 18 v, Leningrad 1958.
Semyonova L.A., Salax ad-din i mamlyuki v Egipte, Moskva 1966.
Stranı Severnoy i Severo-Vostoçnoy Afriki M. 1962.

- Ter-Grigoryan T.İ. Borba Artsaxa s arabskimi zaxvatçikami v 9 v, Baku 1942.
- Fixman İ. F. Egipet na rubeje dvux epox, M. 1965.
- Xodjaş S., Kair, M. 1967.
- Şabanov F.Ş., Gosudarstvennıy stroy i pravovaya sistema Turtsii v period tanzimata, İzd. AN Azerb. SSR, Baku 1967.
- Şirendıb B., Jukov E.M., Naçagdork Ş., Gubar A.A. i dr., İstoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki, Moskva 1967.
- Şişova N.A., Neyxardt A.A., Sem çudes drevnego mira, M.-L. 1966.

Avrupa Dillerinde

(Fransız, Alman, İngiliz, Latin)

- Abu Abdalla Dhahabi, Pottingue 1833, t.1-3.
- Andrew Crichton, History of Arabıa vol 1 and 2 Edenburch MDCCC XXXIY-1834.
- Ardzroini Th., Histoire des Ardzroini trad. par M. Brosset: Collektion historiens Armeniens TYS.-Peterburg 1874.
- Bourgoin Jules, Les arts arabes, Paris 1873.
- Byörkman Walter, Beitrege zur Geschichte Agypten, Hamburg 1928.
- Caston M. Manuel d'art musulman t.2, Paris 1907.
- Crichton A. History of Arabıa, Edinburgh 1834 (t. 1-2).
- De Gocye M.J. Pars ortava Kitab at-tanbih vva'l-ischraf auctore eal-Masudi Lugdunu-Batavorum Anud E:J Brill 1894.
- Dozu R.P.A. Essey sur l'Histoire de l'İslamisme, Leyden-Paris 1879.
- Ebn Khaldun, Histoire de l'Afrique sous la dynastie des Aghlabites Paris 1841.
- Enzyklopaedie des İslam, Leyden 1924 b. 4 (Tuluniden).
- Expleration Arche'ologique a Tourfan, Journal Asiatique Septembre-Oktobre 1909 pp. 323-324.
- Hartmann M. Der İslamische Orient, Berlin 1902.
- Hassan Zaky M. Les Tulunides, Paris 1933.
- Hell J. Die Kultur der Araber, Leypzig 1919.
- Historiam primi in Agypto sultani Ahmed ben Tulun (Arabıce et latine) Dissertatio Academica siftens Lundx MDCCLXXXY-MDCCLXXXYII (1785-1787)
- Huart C. Histoire des Arabes, tome 1-2, Paris 1913.
- Yules Bourgoin, Les arts arabes, Paris 1873.
- Lane-Roole, Stanley, Cairo, London 1898.
- L'art musulman, Ouvrage orne de 29 figures dans le texte et de 14 planches hors text, Paris 1929.
- Lavoix M. H. Les arts musulmanes, Lespeintres arabes, Paris 1876.
- Le vizirat Abbaside de 749 A 936 (132 a 824 de l'Hegire).
- Marcel M. Y. Egypte, Paris 1848.
- Marcais Georges, L'art de l'islam, Paris 1946.
- Mostafa Mohamed, Beitrage zur Geschichte Agyptens zur Zeit der Türkischen Eroberung 1935.
- Par Dominique sourdel Damas 1959; Wetzet H. Historia coptorum christianorum in Aegypto Arabıce Solisbaey 1828.
- Philip K. Hitti, History of the Arabs (from the earlier times to the present), Londan 1960.
- Prisse d'Avennes, Emile l'art arabe d'apres les monuments du Kaire depuis le 7e siecle jysqu'a la fin du 18e, Vol 1-3, Paris 1877.

Quatremere sur la dinastie des khalifes Abbasides 1835.
Saladin H. L'architecture [Ecde syro-egyptienne (Egypte, Syrie, Arabıe)] Manuel d'art musulman, Paris, 1907.
Sauvaget J. Historiens Arabes, Paris 1946.
Schacht J. The origins of Muhammedan Jurisprudence, Oxford 1953.
Scheltema J. F. Arabs and turks (Jorn of the Amer) orient soc. 1907.
Sedillot L.A. Histoire generale des Arabes, leur empire, lour civilization, leurs e'coles philosop hiques, Douzieme edition tome 1-2, Paris 1877.
Steyner, Die Mutaziliten oder die Fraidenker im İslam.
Stephan and Nandy Ronart, Concise Encyclopaedia of Arabuc civilization the Arab cast, Amsterdam 1959.
Taki-eddin Makrizi, Historia Coptorum Christianorum in Aegypte Arabıce, edita etin linguam latinam translata ab Henri-co Jozepho Wetzer Seideliana MDCCCQXYIII-1828.
Wiel Gustav, Geschichte des Abbaside shalifats in Egypten, Bd. 1-2 Stuttgart J.B. 1860-1862.
Wiel, Gt. (Dr.) Geschicht der chalifen 1-3 tome, Mannheim 1846.
Willcam Popper, The Cairo Nilometer Studies in İbn Taghrı Birdi's chronicles of Egypt, 1, Les Angeles 1950.
Wüstenfeld F. Die Ştatthalter von Agypten zur Zeit der chalifen, 1-4 Abtheilung, Göttingen 1875.

Arap Dilinde

Basılmış Kaynaklar:

ابن الاثير ، عز الدين ابو الحسين على بن ابى الكرم محمد بن عبد الواحد الشيبانى ، الكامل في التاريخ ، الجزآن السادس والسابع ، مصر ١٣٥٧ هـ . اللباب فى تهذيب الانساب ، الجز ١-٣ ، القاهرة ، ١٣٥٣ هـ - ١٩٣٨ م.

لبن الجوزى ، ابو الفرج عبد الرحمان بن على ، المنتظم فى تاريخ الملوك والامم ، حيدر اباد ، ١٣٥٧ - ١٣٥٩ ، الجزآن الخامس والسادس. كتاب صفة الصفوة ، حيدر اباد ، ١٣٥٥ - ١٣٥٦ هـ.

ابن الشحنة ابو الواليد ، روضة المناظر فى اخبار الاوائل ولاواخر (على هوامش بمروج الذهب ومعادن الجوهر للمسعودي) مصر ، ١٣٠٣ هـ.

ابن الصابونى ، جمال الدين ابو حامد ، تكملة اكمال الاكمال في الانساب والاسماء ولالقاب ، بتحقيق الدكتور مصطفى جواد ، بغداد ، ١٩٥٧ م.

ابن العديم ، كمال الدين ابن القاسم عمر بن احمد ، زبدة الحلب من تاريخ حلب (بتحقيق سامي الدهان) الجزء الاول . دمشق ، ١٣٧٠ هـ - ١٩٥١ م. المنتخب من تاريخ حلب ، بنشر فريطاق ، بريس ، ١٨٦٩ م.

ابن اياس ، محمد بن احمد ، تاريخ مصر ، المشهور ببداء الزهور فى وقائع الدهور ، الطبعة الاولى ، الجزء الاول ، مصر ، ١٣١١ هـ.

ابن تغرى بردى ، ابو المحاسن يوسف الاتابكى ، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة ، الجزان الثاني والثالث ، القاهرة .

ابن حجلة ، شحاب الدين ابن عباس ، سكردان السلطان ، مصر ، ١٣١٦ هـ.

ابن خردادبة ، ابو القاسم عبديد الله ، كتاب المسالك والمسالك ، ليدن ، ١٨٨٩ م.

ابن خلدون ، عبد الرحمان بن محمد ، كتاب العبر وديوان المبتدا والخبر فى ايام العرب والعجم والبربر من عاصرهم من زوى السلطان الاكبر ، المجلد الرابع بيروت ، ١٩٥٨ م. اخبار دولة بنى الاغلب بافريقيا وصقلية ، سنة ١٨٤١.

ابن خلكان ، شمس الدين احمد ، كتاب وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان ، الجزآن ، مصر ، ١٢٧٥ هـ.

ابن دقمان ، ابراهيم ابن محمد ، الانتصار لواسطة عقد الامصار ، القاهرة ، ١٧٨٩٣ م.

ابن طباطبا ، محمد بن علي بن الطقطقى ، تاريخ الدول الاسلامية (الفخري) بيروت ، ١٩٦٠ م.

ابن طولون ، شمس الدين محمد بن علي الصالحي الدمشقى .توفى ٩٥٣ هـ). اعلام الورى بن ولى نائبا من الاتراك بدمشق الشام الكبرى ، دمشق ١٣٨٣ هـ - ١٩٦٤ م. قضاة دمشق ، بتحقيق صلاح الدين المنجد ، دمشق ، ١٩٥٦.

ابن كثير ، عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر القرشي ، البداية والنهاية في التاريخ ، الجزآن ١١ - ١٢ ، مصر ، ١٩٣٢.
ابن مسكوية ، ابو على احمد بن محمد ، تجارب الامم ، الجزء الخامس ، ١٩١٣.
ابو الحسين ، الهلال بن المحسن الصابى ، كتاب تحفة الامراء في تاريخ الوزراء ، ويليه الجزء الثامن من كتاب التاريخ له ، بيروت ١٩٠٤.
ابو الفداء ، اسماعيل ابن على بن محمود بن محمد ، صاحب حماة، المختصر في اخبار البشر ، بيروت ، سنة ١٩٥٩ ، الجزء الثالث.
ابوالفرج ، العبرى غريغوريوس ، تاريخ مختصر الدول ، اوكسونيا ، ١٦٦٣ م.
ابو حنيفة ، احمد بن داود الدينورى ، اخبار الطوال ، ليدن - بريل ، ١٨٨٨ م.
ابو يوسف، يعقوب بن ابراهيم الكوفي، كتاب الخراج ، القاهرة ١٣٤٦ هـ -١٩٢٧ م.
الازدى ، جمال الدين ، كتاب اخبار لدول المنقطعة (الدولة الطولونية بمصر والشام) في كتاب.
الاصطخرى ، ابراهيم ابن محمد المعروف بالكرخى ، كتاب مسالك الممالك ، ليدن - بريل سنة ١٨٧٠.
البحتري ، ديوان ، الطبعة الولى ، قسطنطنية ، ١٣٠٠ هـ.
الذهبى ، ابو عبد الله شمس الدين التركمانى ، كتاب طبقات الحفاظ ، ١٨٣٣ م.
السيوطى ، جلال الدين عبد الرحمان ، تاريخ الخلفاء المؤمنين ، مصر ١٣٠٥ هـ.
تحفة الجالس ونزهة المجالس ، مصر ١٣٢٦ هـ - ١٩٠٨ م . حسن المحاضرة فى اخبار مصر والقاهرة ، مصر.
الصفدى ، صلاح الدين خليل بن ابيك ، امراء دمشق في الاسلام ، تحقيق الدكتور صلاح الدين المنجد ، دمشق ١٩٥٥ م. كتاب الوافى بالوفيات ، الجزء الثالث ، دمشق ١٩٥٣.
الطبرى ، محمد ابن جرير ، تاريخ الرسل والملوك ، المجلدان الخامس والسادس ، الجزآن ١٠ - ١١، مصر (الطبعة الاولى) ، ١٣٢٦ هـ.
الرطبى ، عريب بن سعد ، صلة تاريخ الطبرى ، ليدن - بريل ، سنة ١٨٩٨.
القرمانى ، ابن العباس بن يوسف ، اخبار الدول وآثار الاول ، مصر.
القلقشندى ، ابو العباس احمد بن على ، صبح الاعشى في صناعة الاشاء ، القاهرة ، ١٩١٩ - ١٩٢٢.
الكتبى ، صلاح ، كتاب فوات الوفيات ، الجزآن ، مصر ١٢٨٣ هـ - ١٨٦٦ م.
الكندى ، ابو عمر محمد بن يوسف ، ولاة مصر ، بتحقيق دكتور حسين نصار ، بيروت ١٣٧٩ هـ - ١٩٥٩ م. قضاة مصر ، رومية ١٩٠٨ م.
المراكشى ابن العذارى ، البيان الغريب في اخبار المغريب ، ليدن ١٨٤٨.
المسعودى ، ابو الحسن على بن الحسين ، التنبيه والاشراف ، ليدن - بريل ، سنة ١٨٩٣ م. مروج الذهب ومعادن الجوهر ، ١٣٠٣ م.

المقريزى ، تقى الدين احمد ابن على بن عبد القادر ، المواعظ والاعتبار فى ذكر الخطط والاثاره القاهرة الجزآن الاول والثانى ، ١٢٧٠ هـ - ١٨٥٣ م. المواعظ والاعتبار في ذكر الخطط ولاثار ، الجزء الرابع ، مصر ١٣٢٦هـ. ذكر دخول قبط مصر في دين النصرانية ، لندن ١٨٢٨ م. كتاب اغاثة الامة بكشف الغمة ، القاهرة ١٩٤٠ م.

اليعقوبى ، احمد بن ابو يعقوب ابن جعفر ، التاريخ ، ليدن - بريل ١٨٨٣ م. البلدان ، ليدن - بريل ١٨٩١ م.

سعيد ابن بطريق افتيخوس (   ) الاسكندرى ، نظم الجوهر.

عبد اللطيف البغدادى ، تاريخ مختصر مصر ، اوكسفرد ، ١٨٠٠.

قران ، يقوت ، شهاب الدين الحموى الرومي البغدادى ، كتاب معجم البلدان ، ليبزج ١٨٦٨.

شروح سقط الزند لابى الاعلاء المعري ، القاهرة.

المخطوطات

ابن العديم عبد الله ابن ابو الياس ، كتاب المجموع المبارك.

ابن شداد ، عزالدين ابو عبد الله محمد ابن علي الحلبى ، الاعلاق الخطيرة فى ذكر امراء الشام والجزيرة ، رقم (   ).

ابن مسكوية ابو على احمد ، تجارب الامم وتعاقب الهم ، رقم (   )

ابوا الفضل ، محمد بن عمر بن خالد جمال الدين القرشى ، ملحقات الصراح ، رقم (   )

ابو اليمن ، عبد الرحمان العمري المقدسى ، الانس (الانيس) الجليل بتاريخ القدس والخليل ، رقم (   )

ابو حجلة ، شهاب الدين ابو العباس الحنبالى ، سكردان السلطان الملك الناصر ، رقم (   )

الارميونى ، يوسف بن جمال الدين الحسينى ، تحفة الاساطين في اخبار بغض الخلفاء والسلاطين ، رقم (   )

الاندلس ، محمد ابن احمد ابن علي ابن محمد ، اختصار الجمان في اخبار ملوك الزمان ، رقم (   )

البيروني ، ابو الريحان محمد احمد ، الاثار الباقية عن القرون الخالية ، رقم (   )

الجنابى ، ابو محمد مصطفى ابن حسن الاماسى ، العليم الزاهر فى احوال الاوائل والاواخر ، رقم (   )

الجبرطي ، عبد الرحمان بن حسن ، عجائب الاثار في التراجم واخبار ، الجزء الاول ، رقم (   )

الحلاق ، محمد بن يوسف ، تحفة الاخبار بن ملك مصر من الملوك والنواب .
الحموى ، جمال الدين محمد ابن سلم ، التاريخ الصالحي ، رقم ( )
الحموى ، عبد المملوك ابو الفضائل ، التاريخ المنصورى تلخيص الكشف والبيان فى حوادث الزمان ، ورقة ٢١ - ٨٧ ، رقم ( )
الذهبى ، شمس الدين ابو عبد الله ابن احمد بن عثمان بن قايماز التركمانى الدول الاسلام.
السيوطى ، جلال الدين عبد الرحمان ، تاريخ الخلفاء ، المخطوطة فى المكتبة باسم س - شدرين ، رقم ( ) . حسن المحاضرة في اخبار مصر والقاهرة ، المخطوطة . لب الالباب فى تحرير الانساب ، رقم ( )
السفدى ، صلاح الدين ابو الصافى خليل بن آيبك ، تحفة روى الالباب فى من حكم بدشمق من الخلفاء والملوك والنواب.
الطنطوى ، محمد ، فهو ست الخلفاء ، والسلاطين وذكر بعض الامم والبلدان رقم ( ).
القراماني ، ابو العباس احمد ابن يوسف ، اخبار الدول وآثار الاول.
المجموع المبارك ، لمؤلف المجهول فى قرن ١٦ ، رسالة في ذكر محل مصر ، لمؤلف المجول.
عبد الطيف البغدادي ، مختصر اخبار مصر ، رقم ( )
محمد ابن عبد المعطى بن ابو الفتح بن احمد بن عبد القانى الاسحاقى ، دوحة الازهار الاساقة من ولي الديار المصرية رقم ( )
مرعى ، ابن يوسف ابو بكر بن الكرمى المقديسى ، نزهة الناظرين فى تاريخ من ولى مصر من الخلفاء والسلاطين.
ابو على محمد بن سعيد الحافظ ، تاريخ الرقة ، القاهرة ، ١٣٧٨ هـ - ١٩٥٩ م.
احمد امين ، ضحى الاسلام ، الجزء ١ - ٣ ، الطبعة الخامسة ، القاهرة ، ١٣٧١ هـ - ١٩٥٢ م. ظهر الاسلام ، الجزء ١ - ٤ ، الطبعة الثالثة ، القاهرة ، ١٩٥٢ - ١٩٥٥ م.
احمد بن زينى دحلان ، تاريخ الدول الاسلامية بالجداول المرضية ، القاهرة .
احمد شفيق بك ، الرق في الاسلام ، ترجمتها الى العربية احمد زكي ، الطبعة الاولى ، مصر ، بولاق سنة ١٣٠٩ - ١٨٩٢.
احمد شلبى ، التاريخ الاسلام والحضارة الاسلامية ، الجزء الثالث ، القاهرة ، ١٩٦٢.
احمد على ، ثورة الزنج وقائدها على بن محمد ، بيورت - ١٩٦١.
الخطرى بك ، محمد ، محضارات تاريخ الامم الاسلامية (الدولة العباسية) ، القاهرة ، ١٣٧٢ هـ - ١٩٥٣ م.
الخورى ، عيسى اسد ، تاريخ حمص ، حمص ١٩٤٥.
الخياط ، محي الدين ، دروس التاريخ الاسلامي واحوال العربيى ، الجزء الرابع ، صيدا ، ١٣٧٥ هـ - ١٩٥٥ م.

الصابوني ، احمد ، تاريخ حماة (مع مقدمة الاساتذة احمد سامي السراج ، عثمان الحوراني ، عبد الرحمان الخليل ، شرح وتطيق الاستاذ الحاج قدرى الكيلاني.
حماة ، سعيد حامد ، الصدر ، سعيد حامد ، مدينة الفخار ، القاهرة ، ١٩٦٠.
الكيلانى ، مؤيد ، محافظة حماة ، دمشق ، ١٩٦٤.
امير علي سعيد ، مختصر تاريخ العرب ، بيروت ، ١٩٦١.
بديع شرف محمد ، الصراع بين الموالى والعرب ، مصر ، ١٩٥٤ .
بروكملمان كارل ، تاريخ الشعوب الاسلامية ، الجزء الثاني ، نقله الى العربية امين فارس ومنير البعلبكي ، الطبعة الثانية ، بيروت ، ١٩٥٤.
بطروس البستانى ، معارك العرب في الشرق والغرب ، بيروت ١٩٤٤.
بيهم محمد جميل ، العرب والترك في الصراع بين الشرق والغرب ، تاريخ الحضرات المصرية (الفه نخبة من العلماء المصرية) مصر ١٩٦٣ م.
جرجى افندى ينى ، تاريخ التمدن الاسلامي ، ج ١-٢ ، القاهرة ١٩٥٧.
جمال الدين الرمادي ، صلاح الدين الايوبى ، القاهرة ١٩٥٨.
حتى فليب ، ارورد جرجى ، جبرائل جبور ، تاريخ العرب (مطول) الجزآن ، بيروت ١٩٦١.
حتى فليب ، العرب (تاريخ موجز) الطبعة الثانية ، بيروت ١٩٥٤. تاريخ سورية ولبنان وفلسطين ، بيروت ١٩٥٩.
حسن ابراهيم حسن ، تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي ، الجزء الثالث ، القاهرة ١٩٦١. تاريخ الدولة الفاطمية في المغرب ومصر وسورية وبلاد العرب ، القاهرة ١٩٥٨.
حسنى افندى محمد العامرى ، كتاب نزهة الالباب فى تاريخ مصر وشعراء ومراسلات الاحباب مصر المطبعة الهلال ، سنة ١٣١٤ هـ.
حميدة عبد الرحمان ، محافظة حلب ، دمشق ١٩٦٤.
رفعت محمد وحسونة محمد احمد ، تاريخ الاسلام زمصر الاسلامية ، القاهرة ، سنة ١٩٥٤.
طلس محمد احمد ، تاريخ الامة العربية بيروت ١٩٦٠.
عبد الفياص عبد الله وميخائل عواد ، تاريخ بلادك و امتك ، بغداد ١٣٧٧ هـ - ١٩٥٨.
عبد الله حسن ، السودان من التاريخ القديم الى رحلة البعشة المصرية الجزء الاول ، مصر ١٣٥٤ هـ - ١٩٣٥ م.
علي ابراهيم حسن ، مصر في العصور الوسطى من الفتح العرب الى الفتح العشمانى ، الطبعة الرابعة ، القاهر ١٩٥٤.
عمر الاسكندرى وج ، سفدج ، تاريخ مصر الى الفتح العشمانى ، مصر - القاهرة ١٣٤٧ هـ - ١٩٢٨ م.

كاشف سيدة اسماعيل وحسن احمد محمود ، مصر في عصور الطولونيين والاحشيديين ، القاهرة ١٩٦٢ م.
كاشف سيدة اسماعيل ، مصر في عصر الاخشيديين ، القاهرة ١٩٥٠ م.
كرد على محمد ، كتاب خطط الشام ، دمشق ١٩٢٥ - ١٩٢٨.
لويس معلوف وفردينان توتل ، المنجد ، بيروت - سنة ١٩٥٦.
محمد صالح ضرار ، تاريخ السودان ، بيروت سنة ١٩٦٥.
مرزوق محمد عبد العزيز ، الفن الاسلامي (تاريخه وخصالصه) بغداد - ١٩٦٥ .
مساجد مصر (وزارة الاوقاف) الجزء الاول ، القاهرة سنة ١٩٤٨.

Farsça Kaynaklar

امير علي سيد ، تاريخ عرب واسلام ، ترجمة ازانكليس بقلم آقاى سيد تقى فخر داعى كيلانى ، طهران ١٣٢٠ هـ - ١٩٤١ م.
تقى زاده ، ازبرويزتا جنكيز ، استلاى عرب تا ايلغار مغول درابران ، طهران ١٩٣٠.
جلد جهارم ، سعيد نفيس ، تاريخ خاندان طاهر ، تهران ١٣٣٥ هـ - ١٩٥٦ م.
سيد محمد خيرمى دانشمندان نامى اسلام ، تهران - ١٣٤١ هـ.
سر تماس ارنلد فقيد والفرد كييوم ارنست باركر ، م. ش . بريكز وعير (ترجمة ، مصطفى علم) . ميراث اسلام يا آنجه مغرب زمين بملل اسلامى مديون است ، طهان ١٩٤٧ م - ١٣٢٥ هش.
مستوفى قزوين ، تاريخ كزيده ، باريس ١٩٠٣.

NOTLAR

GİRİŞ NOTLARI

1. D.Y.Bertels, A.Mets'in "Musulmanskiy renesans" (Moskva 1966) eserinin Rus dilinde neşrine önsöz, s. 11.
2. Z.Buniyatov, Azerbaydjan v 7-9. vv. Baku 1965 s. 18; (sonralar: Z.Bünyadov, Azerbaycan...) Z.Buniyatov, obzor istoçnikov po istorii Azerbaydjana (istoçniki arabskiye) s. 8. N.A.Mednikov Yakubi'nin ölümünü yanlışlıkla 904 yılı olarak gösterir. (Palestina ot zavoevaniya yeyo arabami c. 1, S. Peterburg 1902, s. 94.
3. اليعقوبي احمد بن ابو يعقوب ابن جعفر ، التاريخ ، ليدن - بريل ١٨٨٣ م
4. اليعقوبي احمد بن ابو يعقوب ابن جعفر ، التاريخ ، ليدن - بريل ١٨٩١ م (Sonralar: Yakubi, Buldan).
5. الطبري ابو جعفر محمد ابن جرير ، تاريخ الرسل والملوك ، المجلدان الخامس والسادس ، الجزآن ١٠ - ١١ ، مصر ، الطبعة الاولى. (Sonralar: Taberi).
6. Bazı küçük eksikler vardır ki, bu eksikler hakkında da yeri geldikçe bilgi verilecektir.
7. Muhammed bin Cerir Taberi 85 yıl yaşamıştır. Tolunoğulları Devleti yıkılırken 67 yaşındaydı. Tarihçi kendi eserlerinde Tolunoğulları Devleti'nin yıkılışını ve ilgili bir çok olayı işlemiştir.
8. Z.Bünyadov, Azerbaycan, s. 19.
9. المسعودي ابو الحسن ، التنبيه والاشراف ، ليدن - بريل ، سنة ، ١٨٩٣ م - مروج الذهب ومعادن الجوهر ، مصر ١٣٠٣ هـ (Sonralar: Mes'udi, et-Tenbih); (Sonralar: Mes'udi, Muruc).
10. Not: Mes'udi'nin ünlü İskenderiye deniz fenerinin Tolunoğulları tarafından tamir edilmesi (et-Tenbih, s. 47), Bizanslılara karşı yapılan 5-6. Fida savaşları (et-Tenbih, s. 191-193), Tolunoğulları'nın iktidarı altında bulunan Şam'a karmatlıların ilk yürüyüşleri (et-Tenbih, s. 372) v.s. bu gibi olaylar hakkında bilgileri de bu kabildendir.
11. سعيد ابن بطريق افتيخوس (   ) الاسكندري ، نظم الجوهر
12. İran'ın bağnaz tarihçilerinden olan Seyyid Muhammed'e (دانشمندان نامي اسلام ، تهران ١٣٤١ هـ ، ص ١٤١ - ١٤٢) göre: "Mısır coğrafyası hakkında bir kaç kişi eser yazmıştır ki, bunlardan da biri Ebu Ömer Muhammed bin Yusuf Kindi'dir." Burada onun tarihçi olduğu belirtilmiyor. Kindî ise bir tarihçi olarak tanınmıştır. Onun coğrafya hakkında eser yazdığına başka bir kaynak ve edebiyatta rastlanılmamıştır.

13. Ebu Ömer Muhammed Kindi 283 (896) yılında Mısır'da doğmuş, 350 yılının Ramazan ayının 8'inde (961 yılı 21 Ekim) orada ölmüştür. Fransız de Slen'e göre Ebu Ömer Kindî filozof Kindî'nin torunudur. Fakat bu yanlıştır. Çünkü filozof Kindî Benî Tecib tayfasından değildi.

14. الكندي ابو عمر محمد بن يوسف بن يعقوب بن حفص التجيبي. - ولاة مصر ، بتحقيق دكتور حسين نطار ، بيروت ١٣٨٩ هـ - ١٩٥٩ م - قضاة مصر ، رومية ، ١٩٠٨ م

15. Kindî'nin bu eseri iki adla, hem "Vulat "Mısra" , hem de "Umarau Mısra" امراء مصر adı ile tanınır.

16. Mukayese için bak: Y.A.Belyayev, Arabı. İslam i arabskiy xalifat v ranyeye srednevekovye, Moskva 1965, s. 25-26 (sonralar: Y.Belyayev, Araplar...)

17. ابن الاثير عز الدين ابو الحسين علي بن ابي الكرم محمد الشيباني. - الكامل في التاريخ ، الجزآن السادس والسابع ، مصر ١٣٥٨ هـ (Sonralar: Bin el-Esir).

18. ابن العديم كمال الدين ابن القاسم عمر بن احمد. - المنتخب من تاريخ حلب ، بنشر فريطاق ، بريس ١٧٦٩ م - زبدة الحلب من تاريخ حلب ، الجزء الاول ، بتحقيق سامي الدهان ، دمشق ١٣٧٠ هـ - ١٩٥١ م (Sonralar: Bin el-Edim, Tarih Haleb, Freytağ'ın neşri); Sonralar: bin el-Edim, Tarih Haleb, S. Dehhan'ın neşri).

19. ابو الفداء اسماعيل ابن على بن محمود بن محمد صاحب حماة . المختصر في اخبار البشر ، الجزء الثالث ، بيروت سنة ١٩٥٩ م (Sonralar: Ebu'l-Fida).

20. احمد امين . ظهر الاسلام ، الجزء الرابع ، القاهرة ١٩٥٥ م ، ص ٢١٧ (Sonralar: A.Emin, Zuhr el-İslâm).

21. ابن كثير عماد الدين ابو الفداء اسماعيل بن عمر القرشي ، البداية والنهاية في التاريخ الجزآن ١١ - ١٢ ، مصر ١٩٣٢ م (Sonralar: Bin Kesir, el-Bidaye).

22. ابن خلدون عبد الرحمان بن محمد ، كتاب العبر وديوان المبتدا الخبر في ايام العرب والعجم والبربر ومن عاصر هم من ذوي السلطان الاكبر ، المجلد الرابع ، بيروت ١٩٥٨ م

23. Ahmed Emin, Zuhr el-İslam, c.4, s.217
24. Bu eserin aslını veya fotokopisini elde etmek mümkün olmamıştır. Ancak Bin Haldun, Megrizi, Bin Teğriberdi v.s. ortaçağ tarihçilerinin eserleri vasıtasıyla bu eserin de içeriği esas olarak neden bahsedildiği hakkında tasavvur elde etmek mümkün olmuştur.

26. Bak: Bin Haldun, İber, c. 4, s. 181-186. "El-Garamite" ("Karmadılar") bölümü.
27. El-Muncid, c. 2, s. 507; A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 4, s. 217; L.A.Semyonova ("Salax ad-din i mamlyuki v Yegipte", Moskva 1966, s. 12) yanlışlıkla Megrizî'nin Kahire'de doğduğunu gösterir.

28. المواعظ والاعتبار في ذكر الخطط والاثار ، الجزآن الاول والثاني ، القاهرة ١٢٧٠
المواعظ والاعتبار في ذكر الخطط والاثار ، الجزء الرابع ;(Sonralar: Megrizî, Hitet)هـ
مصر ١٣٢٦ هـ . (Sonralar: Megrizî, Hitet H. 1326 yılının neşri).

29. Megrizî Bin Haldun'un öğrencisi de olmuştur.
30. Bak: Megrizî, Hitet, c. 1, s. 175, 176, 182, 184, 185, 187, 189, 197, 201, 211, 213, 235, 237, 239, 241, 247-250 v.s.
31. Megrizî, Hitet, c. 1, s. 189, 236-237.
32. Yine orada s. 190.
33. Yine orada s. 197.
34. (Sonralar: Evliya Çelebi, Seyahatname).

36. ذكر دخول قبط مصر في النصرانية ، لندن ١٨٢٨ م
37. المقريزي ، كتاب اغاثة الامة بكشف الغمة او تاريخ المجآت في مصر ، القاهرة ١٩٤٠ م
38. ابن تغري بردي ابو المحاسن يوسف الاتابكي ، النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة الجزآن
الثاني والثالث ، القاهرة (Sonralar: bin Teğriberdî).

39. Ebu Abdullah el-Gudai «القضاني» 11. yüzyıl ünlü Mısır hukukçusu ve tarihçisidir. 454 yılı, Zül-ge'de ayının 16'da (1062 yılı 21 Kasım'da) Mısır'da ölmüştür. Onun "Hitet Mısır" eseri Megrizî ve Bin Teğriberdî tarafından önemli bir eser olarak değerlendirilmiştir. Bu eser hakkında çağdaş tarihşünaslığın önemli bir bilgisi yoktur.

40. ابن اياس محمد احمد ، كتاب تاريخ مصر المشهور ببدالع الزهور في ومانع الدهور ، الطبعة
الاولي ، الجزء الاول ، مصر سنة ١٣١١ هـ (Sonralar: Bin İyas, Ez-Zuhur).
41. ابن مسكوية ابو علي احمد بن محمد ، تجارب الامم ، الجزء الخامس ، ليدن - لندن ١٩١٣
(Sonralar: Bin Miskeveyh).
42. جمال الدين الازدي ابو الحسن علي بن الفقيه الحلبي ، كتاب اخبار الدول لمنقطعة (الدولة
الطولونية بمصر والشام) في كتاب . Sonralar: El-Ezdi)
43. ياقوت الحموي شهاب الدين ابن عبد اللمالروي البغدادي ، كتاب معجم البلدان ، بزخ ١٨٦٨
(Sonralar: Yakut, Mu'cem).

44. ابن الجوزي ابو الفرج عبد الرحمان بن علي ، المنتظم في تاريخ الملوك والامم ، حيدر آباد ، ١٣٥٨ ـ ١٣٥٩ هـ ، الجزآن الخامس والسادس Sonralar: Bin el-Cevzi, el-Müntezem).

45. ابو الفرج العبري غريغوريوس ، تاريخ مختصر الدول ، اوكسونيا ١٦٦٣ م (Sonralar: Ebu'l-Ferec İbri, Tarih muhteser).

46. ابن خلكان شمس الدين احمد، كتاب وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان، الجزآن، مصر ١٢٧٥ هـ (Sonralar: Bin Helligan).

47. القلقشندي ابو العباس احمد بن علي ، صبح الاعشي في صناعة الاشاء ، القاهرة ١٩١٩ ـ ١٩٢٢ م (Sonralar: Gelgeşendi, Subh el-E'şa).

48. السوطي جلال الدين عبد الرحمان ، تاريخ الخلفاء امرآء المؤمنين مصر ١٣٠٥ هـ (Sonralar: Suyutî, Tarih el-Hulefa). Suyutî'nin "Halifelerin tarihi" adlı bu eserin basılmış nüshasının yanısıra, Peterburg'da Saltıkov Şedrin kütüphanesinde bulunan el yazısından da faydalanılmıştır.

49. Bütün eserlerde "el-Halebi" olduğu halde, çağdaş Mısır tarihçilerinden Seyyide Kaşif "el-Mısrı" olarak yazar. Bak: سيدة اسماعيل كاشف ، مصر في عصر الاخشيديين ، القاهرة ١٩٥٠ ، ص ٦-٧

50. Z. Bünyadov, "Azerbaycan tarihi üzere (arapdilli) kaynakların hülasası" (Rus dilinde) s. 24; Seyyide Kaşif, Mısır fî asr el-İşhidiyyîn, s. 7.

51. Seyyide Kâşif, Adı geçen eseri, s. 7.

52. Z.Bünyadov, Azerbaycan, s. 24.

53. F. Wüstenfeld bu bölümleri Gotha kütüphanesinde bulunan el yazısına dayanarak bastırmıştır.

54. Bin Helligan'ın eserinde bu "el-Mederai" değil, "el-Mardanî" المارداني olarak yazılmaktadır.

55. ابو يوسف يعقوب بن ابرهيم الكوفي ، كتاب الخراج ، القاهر ١٣٤٦ هـ - ١٩٢٧ م (Sonralar: Ebu Yusuf, Kitab el-Harac).

56. البلازوري احمد بن يحيبى بن جابر ، فتوح البلدان ، القاهرة ١٩٥٦ م (Sonralar: Belazuri, Futuh).

57. ابو حنيفة الدينوري احمد بن داود ، كتاب اخبار الطوال ، ليدن - بريل ١٨٨٨ م (Sonralar: Dinaveri, Ahbar et-Tüval).

58. ابن خردادية ابو القاسم عبيد الله ، كتاب المسالك والممالك ، ليدن ١٧٨٩ م (Sonralar: Bin Hordabeh, Kitab el-Mesalik ve'l-Memalik).

59. الجهشياري ، كتاب الوزراء والكتاب ، القاهرة ١٩٣٨ م (Sonralar: el-Cehşiyarı, el-Buzera).

60. الاصطخري ابراهيم بن محمد ، كتاب مسالك ، ليدن - بريل سنة ١٨٧٠ (Sonralar: el-İstehri).

61. المسابي ابو الحسن الهلال بن المحسن ، كتاب تحفة الامراء فى تاريخ الوزراء ، ويليه الجزء الثامن من كتاب التاريخ له ، بيروت ١٩٠٤ (Sonralar: Hilal es-Sabi, Tuhfet el-Umera).

62. المراكشي ابن العذاري ، كتاب البيان الغريب في اخبار المغرب ، ليد ١٨٤٨ (Sonralar: El-Merrakeşi, el-Beyan el-Gerib).

63. ابن طباطبا محمد بن علي بن الطقطقي ، تاريخ الدول الاسلامية (الفخري) بيروت ١٩٦٠ م (Sonralar: Bin Tabataba).

64. الذهبي شمس الدين التركماني ، كتاب طبقات الحفاظ (Sonralar: ez-Zehebi, Tebegat el-Hiffaz).

65. الصفدى صلاح الدين خليل بن آيبك ، امرت، دمشق في الاسلام ، دمشق ١٩٥٥ (Sonralar: es-Sefedi, Umera Demeşk).

66. Muhammed bin Tolun ilmin çeşitli sahalarında 720 ve çeşitli isimlerde büyük ve küçük hacimli eserler yazmış Suriyeli alimdir. O, Tolunoğulları sülalesinden olup Humeraveyh'in neslinden sayılır. İ.Kraçkovski'ye göre onun daha fazla ünlü olmasını tarihî eserleri sağlamıştır. Muhammed bin Tolun hakkında bak: İ.Y. Kraçkovskiy, İzbranıyye Soçineniya Moskva-Leningrad 1957, c. 4, s. 658-663 ve Muhammed bin Tolun'un aşağıda gösterilecek iki eserinin mukaddemelerine.

67. شمس الدين ابن طولون محمد بن علي – قضاة دمشق ، دمشق ١٩٥٦ – اعلام الورى بمن ولي نائبا من الاتراك بدمشق الشام الكبرى ، دمشق ١٣٨٣ هـ ١٩٦٤ م (Sonralar: Gudat Demeşk).

68. Bütün bu eserlerin listesi sonda kaynak ve literatür bölümünde kaydedilmiştir.

69. Burada faydalanılan elyazılarının listesi kaynak bölümünde verilecektir. El yazısı ve onların yazarları hakkında A.İ.Mihaylova "Katalog arabskix rukopisey instituta Narodov Azii" (vıpusk 3 istoriya Moskva 1965) eserinde yeterli bilgi verdiği için onlar hakkında geniş izahat verilmemiştir.

70. ابن شداد عز الدين الحلبي ، الاعلاق الخطيرة في ذكر امراء الشام والجزيرة ، رقم (Sonralar: Bin Şeddad, el-i'lag el-hetire) LOİNA-B 615/523.

71. LOİNA-C 347/520. الحموى جمال الدين محمد . التاريخ الصالحي ، رقم (Sonralar: et-Tarih es-Salihî).

72. A.İ. Mihylova, a.g.e., s. 34.

73. LOİNA-C 349/524 a. الذهبي شمس الدين التركماني . دول الاسلام ، رقم (Sonralar: ez-Zehebi, Duvel).

74. PDU-M O A 705. عبد اللطيف البغدادى . مختصر اخبار مصر ، رقم (Sonralar: Muhteser ahbar Mısır).

74. PDU-M O A 705. عبد اللطيف البغدادى . مختصر اخبار مصر ، رقم (Sonralar: Muhteser ahbar Mısır).

75. LOİNA-B 1071; B619/526 ve PDU-M O A 590 مرعي ابو بكر بن يوسف. نزهة الناظرين في تاريخ من ولي مصر من الخلفاء والسلاطين ، رقم (Sonralar: Nüzhet en-Nazirin).

76. LOİNA-B 1039. الاسحاقي محمد بن عبد المعطي . دوحة الازهار الاسحاقية في من ولي الديار المصرية (Sonralar: Duhat el-Ezhar).

77. PDU-M O, A 284, 203(31). السوطي جلال الدين عبد الرحمان . حسن المحاضرة فى اخبار مصر والقاهرة (Sonralar: Suyuti, Husn).

78. Peterburg Saltıkov Şedrin Kütüphanesi, n. T.N.S. 154. جلبي شهبلي ، تاريخ مصر ، ال يازماسى

79. منجم باشي احمد افندي . صحائف الاخبار ، جلد ثانيسى ، مصر ١٢٦٩ هـ (Sonralar: Müneccimbaşı).

80. Peterburg, PDU'nun Şark kütüphanesi n. M. O-458 ve M O-26. صالغ بن جلال الدين ، اخبار مصر ، ال يازماسي (Sonralar: Salih bin Celaleddin, Ahbar Mısır).

81. E. Çelebi Bin el-Cavzi'nin "Mir'at ez-Zaman" eserinden faydalandığını gösterir.

82. Bak: E.Çelebi, Seyahatname, c. 10, s. 4-5.

83.

84. مصر فى عصر الطولو نين والاخشيديين ، كاشف سيدة اسماعيل وحسن احمد محمود ، القاهرة ١٩٦٢ م (Sonralar: Mısır fi usur et-Tulunuyyhin ve el-İşhidiyyîn).

85. كرد علي محمد ، كتاب خطط الشام ، دمشق ١٩٢٤ - ١٩٢٨ م (Sonralar: Kürd Ali, Hitet eş-Şam).

86. الخضرى بك محمد ، محاضرات تاريخ الامم الاسلامية (الدولة العباسية) القاهرة ١٣٧٢ هـ (Sonralar: el-Hudari bey, Muhadarat).

87. حسن ابراهيم حسن ، تاريخ الاسلام السياسي والديني والثقافي والاجتماعي ، الجزء الثالث ، القاهرة ١٩٦١ م (Sonralar: H.İ.Hasan, Tarih el-İslam).

88. حتى فيايب ، العرب (تاريخ مؤجز) ، بيروت ١٩٥٤ . تاريخ سورية ولبنان ، بيورت ١٩٥٩

89. على ابراهيم حسن ، مصر في عصور الوسطى من الفتح العربي الفتح العثماني ، القاهرة ١٩٥٤ (Sonralar: A.İ. Hasan, Mısır fi usur el-Vusta).

90. رفعت محمد و حسون محمد ، تاريخ الاسلام ومصر الاسلامية القاهرة ١٩٥٤ (Sonralar: Mısır el-İslamiyye).

91. F.Wüstwnfuld, Die Statthalter von agupten zur Zait der Chalifen 1-4 Abtheilung Göttingen 1875.

92. W.Byörkman, Baitrage zur Geschichte Agupten Hamburg 1928.
93. Gustav Weil (Dr), Geschichte der Chalifen 1-3 tome Mannhain 1846.

96. رجى زيدان ، تاريخ التمدن الاسلامي ، ١-٢ ، القاهرة ١٩٥٧ م (Sonralar: C. Zeydan, Tarih et-Temeddün).
97. حميدة عبد الرحمان ، محافظة حلب ، دمشق ١٩٦٤ م
98. H. İ. Hasan, Tarih el-İslam.
99. امير على سيد ، مختصر تاريخ العرب ، بيروت – ١٩٦١ م – تاريخ عرب واسلام ، ترجمة از انكليس آقاي تقى كيلاني ، طهران ١٩٤١ (Sonralar: Emir Ali).
100. احمد امين – ضهر الاسلام ، الجزء ١-٤ ، القاهرة ١٩٥٢ – ١٩٥٥ م
101. —— —— ، ـ ضحى الاسلام ، الجزء ١-٣ ، القاهرة ١٣٧١ هـ ـ ١٩٥٢ م – سيد محمد خيرمى ، دانشمندان نامى اسلام ، ظهران ١٣٤١ هـ
102. A.B.Klota Bey, Egipet v prejnem svoem sostoyanii (perevod s frantsuzskogo A.A.Krayevskogo) SPb 1843.
103. A.E.Krımskiy, İstoriya arabov, ix xalifat, ix dalneyşiye sudbı i kratkiy oçerk arabskoy literaturı, Moskva 1903.
104. St.T.Melik-Baxşyan, Armeniya v period arabskoy vladıçestva (7-9 vv) Avtoreferat na soiskaniye uçenoy stepeni doktora istoriçeskix nauk, Erevan 1965.
105. N.A.Mednikov, Palestina ot zavoyevaniya ey arabamı do krestovıx poxodov, po arabskim istoçnikam SPb 1902 (Sonralar: N.Mednikov, Palestina).
106. A.A.Vasilyev, Vizantiya i Arabı. Politiçeskiye otnoşeniya Vizantii i Arabı za vremya Makedonskoy dinastii (867-959) Zb Heüedsudg 1892 (Sonralar: A.Vasilyev, Vizantiya i Arabı).
107. A.E.Krımskiy, İstoriya arabov, ix xalifat, ix dolneyşiye sudbı i kratkiy oçerk arabskoy literaturı Moskva 1903.
108. N.A.İvanova, Peredsloviye k kn.: E.Levi-Provansala "Arabskaya kultura v İspanii", s. 6.
109. İ.Y.Kraçkovski, a.g.e., 4. c. s. 33.
110. Y.Belyayev, Araplar, s. 165.
111. Yine orada, s. 209.

BİRİNCİ BÖLÜM'ÜN NOTLARI

1. Son yüzyıl kastediliyor. Abbasiler hilafetinin zayıflaması ve çöküşünü içeren kayıt ve araştırmalar genellikle son yüzyılın ürünü olduğundan ve çeşitli fikirler ileri sürüldüğünden bu dönemde yazılan kaynakların doğru araştırılması daha uygundur.
2. C.Zeydan, Tarih et-Temeddün, s. 107-108.
3. H.İ.Hasan, Tarih el-İslâm, s. 1-2.

4. محي الدين الخياط دروس التاريخ الاسلامي واحوال الدول العربية ج ع ، صيدا ١٣٧٤ هـ - ١٩٤٤ م ص ، ٥١

5. Z.M.Hassan, Les Tulunides, pp 3-10.
6. A.Emin, Zuhr el-İslâm, s. 1, 3-5.
7. S.Lane-Pode, "A History of Egypt in the Middle ages", London 1924, p 29.
8. A.Müller, t. 2, s. 243.
9. A. Mets, Musulmanskiy renessans (perevod s nemetskogo D.Bertelsa), Moskva 1966, s.13-15.
10. V.Bartold, "Halif i sultan" v kn.: "Mir İslama" S.Peterburg 1912 tom 1 n. 1 s. 215-216.
11. A.Müller, t. 3, s. 1-4.
12. A.Müller, t. 3, s. 5.
13. A.Müller, t. 2, s. 216-217.
14. Yazar aleviler dediğinde burada bütün şiileri aynı zamanda Fatimîleri de kasdediyor.
15. A.Müller, t. 2, s. 243.
16. A.Müller, t. 2, s. 243.
17. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 31-32.

18. حسين قاسم العزيز ، البابكية ، المرشدان العلميان : الدكتور بليايوف والدكتور ض ٠ م ، بونياتوف ، موسكو ١٩٦٦ ص ، ٣٣٠ ـ ٣٤

19. B.N.Zaxoder, "İstoriya vastoçnogo srednovekovya" (Xalifat i Blijniy Vostok), Moskva 1944, s. 48-57.
20. T.İ.Ter-Grigoryan, "Borba Artsaxa s arabskimi zaxvatçikami v 9.veke", Baku 1942 s. 11.
21. A.Masse, İslam, Azerneşr, Bakı 1964, s. 64-65.
22. E.Ulebi, Savrat ez-Zenc, s. 54-55.
23. F.Hitti, el-Arab (Muhtasar tarih), s. 190-195.
24. "Vsemirnaya İstoriya", Moskva 1957, t. 3, s. 119.
25. N.Mednikov, "O priçinax raspadeniya arabskoy imperii", S.Peterburg 1907.
26. Bak: N.Mednikov, "O priçinax raspadeniya arabskoy imperii", S.Peterburg 1907, s. 12-14.
27. İkta, bu konuda bak: Z.Bünyadov, a.g.e., s. 132-134.
28. Z.Bünyadov, a.g.e., s. 134.
29. Toprak üzerinde mülkiyet türleri hakkında Z.Banyadov'un "Azerbaycan 7-9. asırlarda" (Rus dilinde) eserinde (s. 131-136) geniş bahsedildiği için burada ifade edilmesine ihtiyaç duyulmadı.
30. Bin Haldun, İber c. 4, s. 419.
31. Ebu Yusuf, Kitab el-Harac, s. 75-76.
32. Z.Bünyadov, Azerbaycan.... s. 134.
33. Taberî, c. 5, (s. 10 cüz) 72; bin el-Esir, c. 6, s. 61-62.
34. Bin Tabataba, el-Fahri, s. 212.
35. K.Brokkelman, Tarih eş-Şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 32.
36. Ahmed bin Zeyni, Tarih, s. 19.
37. Bin Tabataba, a.g.e., s. 212-213; Ahmed bin Zeyni, a.g.e., s. 19.
38. K.Brokkelman, a.g.e., c. 2, s. 32.
39. Bin Tabataba, a.g.e., s. 213; K. Brokkelman, a.g.e., c. 2, s. 32.

40. K.Brokkelman, a.g.e., c. 2, s. 33.
41. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 150; Taberî, c. 5, (10) s. 226; Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 225, 226; Bin el-Esir, a.g.e., c. 6, s. 110-113; Bin Tabataba, el-Fahri, s. 216.
42. Yakubi, Tarih , c. 2, s. 165; Taberi, c. 5, (10) s. 243; Mes'udî, Muruc, c. 2, s. 235; Bin el-Esir, c. 6, s. 120-121; Bin Tabataba, el-Fahri, s. 217.
43. Azerbaycan Tarihi, c. 1, s. 141.
44. E.A.Belyayev, Araplar... s. 254.
45. Azerbaycan'ın dağlık ülke olmasını düşünerek A.Müller bu yerlerde yaşayanları "dağlılar" olarak tanımlamıştır.
46. A.Müller, c. 2, s. 195.
47. B.Lewis, "The Arabs in History", Londan 1950, p. 103.
48. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 230-283.
49. Hüseyin Gasim, El-Babekiyye.
50. الجهشياري ، الوزراء والكتاب ، القاهرة ١٩٣٨ م ، ص ٣٣٧
51. Yine orada, s. 229.
52. Bir çok vilayetler bütünlükle değil de bazı bölümleri kurtarıldığı için ve haracın vilayetlere göre hesaplanmasından, ayrıca diğer vergiler hakkında kesin bilgilerin olmamasından dolayı...
53. Taberi, c. 6, (11) s. 16; Bin el-Esir, c. 7, s. 68-69; Ebu'l-Fida, el-Mühteser fî ahbar el-Beşer, s. 57.
54. Bin el-Esir, c. 7, s. 69; "Beytul-Mal'da da hiç bir şey yoktu".
55. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 257.
56. Hüseyin Gasim, Babekiyye, s. 264.
57. A.Müller, İslam, c. 2, s. 199.
58. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 154.
59. Yine orada, s. 155.
60. Bin Hordadbeh, Kitab el-Mesalik ve el-Memalik, s. 97.
61. Taberî, c. 5, (9) s. 333; Bin el-Esir, c. 6, s. 176.
62. Z.Bünyadov, Azerbaycan 7-9. asırlarda (Rus dilinde) s. 257.
63. Yine orada s. 267-268.
64. Bin el-Esir, c. 6, s. 177-178.
65. Bin Tabata, el-Fahri, s. 229.
66. C.Zeydan, Tarih et-Temeddün, c. 2, s. 109.
67. Yine orada, s. 117.
68. B.Zaxoder, "İstoriya vostoçnogo srednevekovya" s. 48.
69. Bin Tabataba, el-Fahri, s. 219.
70. Yine orada, s. 218.
71. A. Müller, c. 2, s. 213.
72. Taberi, c. 5, (10) s. 215; Seid Nefisi, Hanedane Tahiri s. 167; B.Zaxoder, a.g.e., s. 49.
73. A.Müller, c. 2, s. 209.
74. Bin Tabataba, el-Fahri, s. 218.
75. E.A.Belyayev, Arabı İslam... s. 248.
76. Görüldüğü gibi bunu N.A.Mednikov ve A.A.Vasilyev'den önce 13. yüzyılın sonları 14. yüzyılın başlarında Bin Tabataba el-Tigtaga (1262 yılında doğmuştur) Bak: El-Muncid, s. 321 söylemiştir.
77. A.Müller, c. 2, s. 199.
78. A.Belyayev, Araplar... s. 249.

79. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 249.
80. El-Dineveri, el-Ahbar et-Tival, s. 397.
81. A.Müller, c. 2, s. 238.
82. Müneccimbaşı, Sehaif el-Ahbar, c. 2, s. 129.
83. Bu konuda bak: Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 273-274.
84. Taberi, c. 6, (9); Bün el-Esir, c. 7, s. 15.
85. Bin el-Esir, c. 7, s. 15.
86. Taberi, c. 6, (9) s. 32.
87. Taberi, c. 6, (9) s. 32; Bin el-Esir, c. 7, s. 15 "Ömer".
88. Taberi, c. 6, (11) s. 32; Bin el-Esir, c. 7, s.15.
89. Taberi, c. 6, (11) s. 33.
90. Taberi, c. 6, (11) s. 35; Bin el-Esir, c. 7, s. 15.
91. T.İ.Ter-Grigoryan, s. 22.
92. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 191.
93. T.İ.Ter-Grigoryan, s. 12-13.
94. E.A.Manandyan, "Narodnıye vosstaniya v Armenii..." Erivan 1939, s. 27.
95. S.T.Melik-Bahxşyan, Armeniyâ v period arabskogo vladıçestva (7-9 vv) Avtoreferat na soiskaniye uçenoy stepeni dok. istoriçeskix nauk. Erevan 1965 s. 43.
96. T.İ.Ter-Grigoryan, a.g.e., s. 14.
97. S. Baratov, İstoriya Gruzii, tetrad 3, S.Peterburg 1871, s. 13.
98. T.İ.Ter-Grigoryan, s. 13-14.
99. Belazurî, Futuh, c. 1, s. 248.
100. Eş-Şerabi, «الشرابى» Küçük Buğa bu lakap ile tanınıyordu.
101. Taberi, c.6, (11) s. 44-45.
102. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 17.
103. Bin el-Esir, c. 7, s. 20.
104. Taberi, c. 6, (11) s. 45; Bin el-Esir, c. 7, s. 21.
105. Bin el-Esir, c. 7, s. 21.
106. Belazuri, Futuh, c. 1, s. 248 "Bedlis" «بدليس» Taberi, c. 6, (11) s.45; Bin el-Esir, c. 7, s. 21.
107. Taberi, c.6, (11) s. 45; Bin el-Esir, c. 7, s. 21.
108. Yine orada.
109. Taberi, c. 6, (11) s. 47; Bin el-Esir, c. 7, s. 21.
110. Belazuri, Futuh, c. 1, s. 248.
111. Taberi, c. 6, (11) s. 47; Bin el-Esir, c. 7, s. 23.
112. Yine orada.
113. Th. Ardzroini, Historie.... s. 148.
114. Bin el-Esir, c. 7, s. 24.
115. Taberi, c. 6, (9) s. 48. «الجردمان» el-Cirdeman Berde ve Tiflis arasında bir kaledir.
116. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 191.
117. Azerbaycan tarihi, c. 1, s. 141; T.Ter-Grigoryan, a.g.e., s. 14.
118. Taberi, c. 6, (9) s. 48. عيسى بن يوسف ابن اخت اصطفانوس - İsa bin Yusuf bin Uht İstefanus; Bin el-Esir, c. 7, s. 24.

119. Taberi, c. 6, (9) s. 48; «كتبش» Ktiş; Bin el-Esir, c. 7, s. 24 -Kibiş,; Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 191; Azerbaycan tarihi, c. 1, s. 141 "Kmur"; T.Ter-Grigoryan, a.g.e., s. 14 "Gmur".
120. S.Baratov, İstoriya Gruzii, c. 3, s. 14.
121. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 193; T.Ter-Grigoryan, a.g.e., s.19.
122. Ter-Grigoryan isyanın 850 yılından 852 yılına kadar devam ettiğini gösterir. Bak: "Borba Artsaxa" s. 22.
123. Azerbaycan Tarihi, c.1, s. 141; T.Ter-Grigoryan, a.g.e., s. 19; Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 193.
124. İsyanın gelişimi hakkında etraflı bilgi almak için bak: Th.Ardzroini, Historie... pp 145-150; Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 190-194; T. Ter-Grigoryan, a.g.e., s. 12-21.
125. S.Baratov, İstoriya Gruzii, c. 3, s. 114.
126. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 204.
127. Yine orada.
128. S.Baratov, İstoriya Gruzii, c. 3, s. 14.
129. Belazuri, Futuh, c. 1, s. 248.
130. S.T.Melik-Baxşan, Armeniya... (Avtoreferat) 1965, s. 43. ,
131. Y.A.Manandyan, Narodnıye vostaniya v Armenii protiv arabskogo vladıçestva, Erevan 1965, s. 43.
132. A.Müller, c. 2, s. 195.
133. Y.A.Manandyan, a.g.e., s. 19-22.
134. Yine orada, s. 22.
135. Yine orada.
136. Yine orada. .
137. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 271.
138. H.Gezvini, Tarihi gozide, c. 1, s. 287.
139. A.Belyayev, Araplar... s. 253.
140. Bak: Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 255.
141. Yine orada, s. 270.
142. EnverBehnan, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, s. 392.
143. Yine orada, s. 391-392.
144. Bu etki çok yönlü araştırılmamıştır. Genellikle, Babekîliğin kendinden sonraki ayaklanmalara etkisi Yakın ve Orta Doğu tarihinde önemli sorunlardan biridir ve bunun çözülmesi günümüzde de tam yazılmamış tarihimize değerli katkılar olurdu.
145. Enver Behnan, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, s. 392.
146. Bak: Hüseyin Gasim, "Babekiyye", s. 336-337.
147. Bin Miskeveyh, Tecarüb el-Ümem, c. 7 (5), s. 437.
148. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 270.
149. Enver Behnan, Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi, s. 396.
150. Yine orada. s. 397. ,
151. Nizamü'l-Mülk, Siyasetname (Rusça tercümeden) M-L. 1949, s.188.
152. Y.Belyayev, Araplar... s. 252.
153. Yine orada, s. 255.
154. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 264.
155. Yine orada, s. 283-284.
156. Babekîlere esir düşenler kasdediliyor.
157. Taberi, c. 5 (10), s. 331.
158. Y.A.Belyayev, Araplar.... s. 258.

159. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 282.
160. Yine orada, s. 283.
161. K.Brokkelman, Tarih eş-Şu'ub el-İslâmiyye, s. 47.
162. A.Müller, c. 2, s. 212-213.
163. Yine orada, s. 213.
164. N.Mednikov, O priçinax raspadeniya... s. 9.
165. C.Zeydan, Tarih et-Temeddün, c. 2, s. 106.
166. A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 1, s. 5.
167. A.İ.Hasan, Mısır, s. 68.
168. H. İ.Hasan, Tarih el-İslâm, c. 3, s. 281.
169. M. el-Hudari Bey, Mühadarat, c. 3, s. 236.
170. E. Ulebi, Savrat ez-Zenc, s. 557.
171. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 254.
172. M. el-Hudari Bey, Muhazarat c. 3, s. 198.
173. A.Emin, Zuhr el-İslâm, c. 2, s. 4; v.s.
174. B.N.Zaxoder, İstoriya vostoçnogo srednovekovya, s. 517.
175. Yine orada, s. 51.

176. Bütün tarihçilerden farklı olarak Müneccimbaşı bu komutanın ismini "inac" olarak yazmaktadır; Bak: منجم باشى ، صحائف الاخبار ، مصر ١٣٦٩ هـ - جلد ثانسى ، ص ١٣٨

177. M. el-Hudari bey, Muhazarat c. 3, s. 240.
178. A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 1, s. 3.
179. Taberi, c. 5 (10) s. 317; Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 259-260.
180. Taberi, e. 5 (10) s. 315; Bin Teğriberdi, c. 2, s. 233; C.Zeydan, Tarih et-Temeddün c. 2, s. 106; H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 281.
181. A.Müller, c. 2, s. 214; E.Ulebi, Savrat ez-Zenc, s. 57 "60 mil".
182. K.Brokkelman, Tarih eş-Şu'ub el-İslâmiyye, s. 49; el-Muncid, c.2, s. 244; M. Merzug, el-Fenn el-İslâmî, s. 73 "130 km".
183. Emir Ali, Muhteser tarih el-Arab, s. 248.
184. A.H.Hasan, Mısır, s. 68; A.Müller, c. 2, s. 213.
185. A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 1, s. 5.
186. Afşin'in faaliyeti ve öldürülmesi hakkında bak: Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 257-283.
187. Binel-Esir, c. 7, s. 3.
188. İlk kez olarak hilafette "sultan" adı verilmiş ve Eşnas Türki sultanlığa layık görülmüştür. Sultan halifeden sonra en büyük nüfuz sahibiydi. Halife bir yere giderken yerine sultanı tayin ederdi.

189. K. Brokkelman, Tarih eş-Şu'ub, el-İslâmiyye, c. 2, s. 52; محى الدين الخياط ، دروس التاريخ الاسلامي ، صيدا ، ١٩٥٥ ، ص ٥٨ (Sonralar: M. el-Heyyat, Durus); A. Emin, Zuhr el-İslam, c. 1, s. 8.

190. A.Emin, Zuhr el-İslâm, c. 1, s. 8.
191. Taberi, c. 5 (10), s. 350; Bin el-Esir, c. 7, s. 3; M. el-Heyyat, Duruş, c. 4, s. 58; A. Emin, Zuhr el-İslâm, c. 1, s. 8.

192. Müneccimbaşı, c. 2, s. 138.
193. Taberi, c. 4 (9) s. 33; Müneccimbaşı, c. 2, s.133.
194. M. el-Hudari Bey, Muhazarat c. 2, s. 260; A.Müller, İslam Tarihi, c. 2, s. 217.
195. Taberi, c. 6 (11), s. 33; Bin el-Esir, c. 7, s. 16; Müneccimbaşı, c.2, s. 138; M. el-Hudari Bey, Muhazarat, c. 3, s. 260.
196. A.Müller, c. 2, s. 217.
197. Taberi, c. 6 (11), s. 33; Bin el-Esir, c. 7, s. 16 "233. yıl".
198. Müneccimbaşı, c. 2, s. 138.
199. Taberi, c. 6 (11), s. 34; Bin el-Esir, c. 7, s. 17.
200. Taberi, c. 6 (11), s. 60.
201. Bin el-Esir, c. 7, s. 32.
202. M. el-Hudari bey, Muhazarat, c. 3, s. 268.
203. Bin el-Esir, c. 7, s. 32.
204. Taberi, c. 6 (11), s. 55.
205. Taberi, c. 6 (11), s. 65.
206. Taberi, c. 6 (11), s. 67; Bin el-Esir, c. 7, s. 34.
207. K.Brokkelman, Tarih eş-Şu'ub el-İslâmiyye, c. 2, s. 54 "9 Aralık'da".
208. Taberi, c. 6 (11), s. 64; Bin el-Esir, c. 7, s. 33.
209. M. el-Hudari bey, Muhazarat, c. 3, s. 269, "238. yıl".
210. Taberi, c. 6 (11), s. 67; Bin el-Esir, c. 7, s. 34; "Üstelik Seval'in 5'inde olduğu söylenir".
211. Müneccimbaşı, c. 2, s. 141-142.
212. S.Baratov, İstoriya Gruzii, c. 3, s. 14-15.
213. Taberi, c. 6 (11), s. 69.
214. Taberi, c. 6 (11), s. 73.
215. Taberi, c. 6 (11), s. 79; Bin el-Esir, c. 7, s. 39.
216. Bin el-Esir, c. 7, s. 39.
217. Yine orada, s. 40.
218. Bin el-Esir, c. 7, s. 41-42; A.Emin, Zuhr el-İslâm, c. 1, s. 21; M.el-Hudari bey, Muhazarat, c. 3, s. 270.
219. Bin el-Esir, c. 7, s. 41.
220. Yine orada, s. 42.
221. Yine orada.
222. A.Müller, c. 2, s. 222.
223. Bin Tabataba, el-Fahri, s. 243.
224. Bu konuda bak: Taberi, c. 6 (11) s. 16-17; Bin el-Esir, c. 7, s. 42,63, 68-69.
225. Taberi, c. 6 (11), s. 16; Bin el-Esir, c. 7, s. 68-69.
226. Yine aynı kaynaklarda.
227. Taberi, c. 5 (10), s. 317.
228. Bin Tabataba, el-Fahri, s. 243.
229. Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 298.
230. Yine orada.
231. M. el-Heyyat, Duruş, c. 4, s. 67.
232. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 894-895.
233. es-Seffar "Misger", Tarihçilerin genel fikrine göre Yakub bakır kapları kalaylayan bir sanatkâr olduğu için ona bu isim verilmişti.
234. Taberi, c. 6 (11) s. 81; Bin el-Esir, c. 7, s. 41.
235. Bin el-Esir, c. 7, s. 67.
236. Bak: B.Zaxoder, İstoriya vostoçnogo srednovekovya, M. 1944, s.56.

237. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 31.
238. Vsemirnaya İstoriya, c. 3, s. 121.
239. Vsemirnaya İstoriya, c. 3, s. 120.
240. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 191.

İKİNCİ BÖLÜM NOTLARI

1. A.Müller, c. 2, s. 255.
2. A.Krımskiy, İstoriya Arabov..., s. 203.
3. N.Mednikov, O priçinax raspadeniya arabskoy imperii, s. 8.
4. Bazı kitaplarda "Tolon" olarak gösterilir. Bak: YE, c. 1, s. 174.
5. Bazı tarihçiler (Örneğin Bin Helligan, Vafiyat, c. 1, s. 78; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 637-638; Suyuti, Husn El yazısı var. 215 /b/. Ahmed'in babasının farklı biri olduğu ve Tolun'un ancak onun oğulluğu olduğu gibi rivayeti de ileri sürüyorlar. Ancak buna tutarlı bir delil göstermemişler. Gerçekte de bu doğru sayılamaz. Bu konuda bak: Bin Teğriberdi, Nucum, c. 3, s. 2-3.
6. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 620; Bin el-Esir, c. 7, s. 606; Suyuti, Hüsn Elyazısı var. 216/b/; Z.M.Hassan, Les Tulunides p. 26 "Tulun... Moğolistanlı köle Türklerden biri idi".
7. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 637; Bin Teğriberdi, Nücum, c. 3, s. 3. «الطغز» "Tuğuz-ğuz = dokuz oğuz".
8. Bin Helligan, c. 1, s. 78; Megrizi, Hitet, c. 1, s. 313; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 3; F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter 3. abt. s. 1; Ahbar Mısır elyazısı var. 27/b/ "Buhara'mn ve Horasan'ın hakimi".
9. C. el-Ezdi, s. 58; Bin Helligan, c. 1, s. 78; Ahbar Mısır elyazısı var. 27/b/; Megrizi, Hitet, c. 1, s. 314; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 3; F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter 3.abt. s. 31; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 26.
10. Bin Helligan, c. 1, s. 78; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 637; Megrizi, Hitet, c. 1, s. 313.
11. F.K.Hitti yanlış olarak 817 yılında hediye verildiğini gösterir. Bak: Philip K.Hitti, History of the Arabs p. 752. Not: Mevcut bütün kaynaklardan farklı olarak Suyuti Tolun'un Harun er-Reşid'e hediye verildiğinin söylendiğini de belirtir. Bak: Suyuti, Hüsn elyazısı var. 215/b/.
12. K.Brokelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, s. 36.
13. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 1.
14. Bazı tarihçiler (Örneğin Bin Teğriberdi, c. 3, s. 1; Suyuti, Hüsn var. 215/b/; Ahmed bin Tolun'un 220 (835) yılında doğduğunu göstermekle birlikte 214 (826) yılında doğduğu ihtimalini de belirtirler. Ancak bin Helligan ve Cemaleddin el-Ezdi gibi muteber kaynak sahipleri yalnız 220 (835) yılını gösterirler." Ahmed 254 yılında Mısır'a vali olurken 34 yaşındaydı (hicri takvimi ile gösterilmiştir -*E.E.*) Bak: C. el-Ezdi, s. 58.
15. Bin Helligan, c. 1, s. 78; El-Ezdi, s. 60; F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter, c. 3, s. 4; Z. M. Hassan, Les Tulunides p. 26.
16. Bin Helligan, c.1,s. 78.
17. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 1.
18. Bak: G. Weil, Geschichte der Chalifen Mannheim 1846 2. b, s.405.

19. Not: Samarra'daki eyaletin eski adı Samira «سامیرا» olmuş, halife Mü'tesim 836 yılında şehir kurduğu zaman oraya "Surra men ra'a" «سر من رای» adını vermiştir. Bundan dolayı da adı Samarra kalmıştır. Samarra hakkında bak: Yakubi, Buldan, s. 255-269; Yakut el-Hemevî, Mu'cem, c. 3, (1), s. 82-83; el-Muncid tî el-Edeb ve el-ulum, s. 244. Yeri gelmişken belirtmemiz gerekir ki, Azerbaycan Türkçesinde yazılmış eserlerde Samarra şehrinin adı Semire olarak yazılır. Başka bir şehire verilen Semire «سامیرة» adına ortaçağ kaynaklarında rastlanır ki, bu da Filistin'de kadim bir eyalet üstelik şehir adı olmuştur. Semire adlı şehrin yerinde şimdi Nablus şehri vardır.
20. Halife Mü'tesim (833-842) güya Bağdad'ta karmaşa yaratan ve şehri daima gerginlik içinde tutan Türk alaylarını Samarra'ya nakletmeye zorlanmıştır ve Samarra'nın inşa edilmesinin esas nedeni de budur. Bak: Yakubi, Buldan, s. 255-257; H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 4. Bizce, Mü'tesim bunların hepsini askerî reformunu gerçekleştirmek için yapmıştır. Samarra'yı kurmakla O, yeni bir ordugah kurmuş, ordusunun esasını teşkil eden Türkleri ve Meğriblileri oraya nakletmekle onların yerli ahali ile ilişkilerini tamamen kesmiştir. Öte yandan Azerbaycan'da Babekilerle savaşmak için Samarra Bağdad'tan daha uygundu.
21. Megrizi, Hitet, c.1, s. 313.
22. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 637, «ناسم» ; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 1; «هاشم» veya «قاسم» ; Suyuti, Hüsn elyazısı var. 215/b/ «هاشم» ; Diğer bütün kaynaklarda «قاسم» -Kasım olarak yazılmaktadır.
23. Cemaleddin el-Ezdi, c. 3, s. 58; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 7.
24. Megrizi, Hitet, c. 1, s. 313.
25. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 3; Suyuti, Hüsn elyazısı var. 215/b/; Tarih es-salihi elyazısı var. 67/b/; G.Weil, Geschichte... 2. band s. 405.
26. Heres «حرس» Muhafız gücü. Halifeyi koruyan bu bölük, Türklerden ilk kez Me'mun zamanında oluşturulmuştur. Bak: F.Hitti, Tarih es-Suriya, c. 2, s. 185.
27. Mısır el-İslamiyye, s. 87-88.
28. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 4; Mısır el-İslamiyye, s.87.
29. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 4.

30. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 615-617 «بايكباك»; taberi, c. 6, (11), s. 157 «بايكبال»; Bin el-Esir, c. 7, s.65-66 «بايكباك»; F. Wüstenfeld, Die Statthalter ab. 3, s. 7; "Bakkak"; YE, c. 1, s. 174 "Bayakbak"; A. Müller, c. 2, s. 256 "Baik-Beg"; Z. M. Hassan, Les Tulunides, pp.33-34 "Bakbak".
31. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 621 «ياركوج» Bin el-Esir, c. 7, s. 66 « يارجوج»; F. Wüstenfeld, Die Ştatthalter ab. 3, s. 5 "Bargüg"; v.s. Megrizi ise bu isimle Şam'ın canişini Amagor'u « اماجور» yanlışlıkla her yerde Yergüç yerine Macur « ماجور » olarak göstermiştir. Bak: Megrizi, Hitet, c.1, s. 314, 319. Bu bilinen gerçektir ki, Türk sözlerini yalnız Arap alfabesi ile (yani Arap alfabesine ilaveler yapmadan) net olarak yazmak imkansızdır. Bundan dolayıdır ki, bir çok Türk adları ortaçağda yazılmış kaynaklarda öylesine tahrif olunmuş şekilde yazılmıştır ki, bunları doğru belirlemek mümkün değildir. Bu da aynı adın çeşitli biçimlerde yazılmasına sebep olmuştur.
32. El-Ezdi, s. 58; Bin Helligan, c.1, s. 77.
33. Megrizi, Hitet, c. 1, s. 314.
34. Mütevekkil'in vezirlerinden biridir. Devrinin becerikli ve bilgili şahıslarındandır. Bak: Bin Tabataba, el-Fahri, s. 238.
35. Tartus - Güney Anadolu şehirlerinden biridir. Uzun süre bizanslılarla müslümanlar arasında çatışmalara sebep olmuştur. Bak: Yakut el-Hemevi, Mu'cem, c. 3 (2), s. 526-528.
36. Mısır, el-İslamiyye, s. 88.
37. Megrizi, Hitet, c.1, s. 314; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 5.
38. Er-Ruha, «الرها» - Urfa şehridir. Yunanlılar tarafından kurulmuştur. Bak: Yakut, Mu'cem, c. 2 (2), s. 876-877.
39. Megrizi, Hitet, c. 1, s. 314; "Onlara (Ahmed bin Tolun'un adamlarına -*E.E.*) bedevi Araplar «الاعراب» hücum ettiler. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 5-6.
40. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 5.
41. Megrizi, Hitet, c. 1, s. 314.
42. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 5.
43. Megrizi, Hitet, c. 1, s. 314; "Muharrem ayının ortasında"; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 6.
44. F.Wüstenfeld bu tarihin "15 Muharrem 250 yılı" olduğunu ve Ebu-l-Mehasin'den (Bin Teğriberdi -*E.E.*) alındığını belirtir. Bin Teğriberdi ise yalnız "250 yılının Muharrem ayında" vermiştir. Mukayese için; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 5-6 ve F.Wüstenfeld, Die Statthalter ab. 3, s. 6.
45. Megrizi, Hitet, c. 1, s. 314.
46. M. el-Hudari bey, Muhazarat, c. 3, s. 278.
47. Taberi, c. 4, (11) s. 94; Bin el-Esir, c. 7, s. 47.
48. Taberi, c. 4, (11) s. 95; Bin el-Esir, c. 7, s. 47.
49. Yine aynı kaynaklarda.
50. M. el-Hudari bey, Muhazarat, c. 3, s. 278.
51. Bin el-Esir, c. 7, s. 47; Müneccimbaşı, c. 2, s. 145; Ebu-l-Fida, c.3, s. 55.

52. Taberi, c. 6 (11) s. 94; Bin el-Esir, c. 7, s. 47; Bin eş-Şehne, Ravda c. 1, s. 292; Ebu-l-Fida, Ahbar el-beşer, c. 3, s. 55.
53. Bin el-Esir, c. 7, s. 48; "gemiye". Müneccimbaşı, c. 2, s. 145.
54. Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 297; H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 8; Emir Ali, Muhteser tarih, s. 256, "Mücte'in kaçtı".
55. Bin el-Esir, c. 7, s. 48.
56. Müneccimbaşı, c. 2, s. 145.
57. Amir Ali, Muhteser tarih, s. 256.
58. Said bin Batrik, c. 2, s. 461.
59. Müneccimbaşı, c. 2, s. 45.
60. A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 1, s. 231.
61. Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 289; Suyuti, Tarih ek-hulafe elyazısı var. 127/b/. تقول البيغاء **yerine** يقول البيغاء gitmiştir; El-Heyyat, Duruş, c.4, s. 65; A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 1, s. 11-12.
62. Mü'tezz'le kardeşi Mü'eyyed'i 248 (862) yılında Türkler hapsetmiş, servetleri, mülkleri ellerinden alınmıştır. Bak: Bin el-Esir, el-Kamil fı-t-tarih, c. 7, s. 41.
63. Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 298; Bin eş-Şehne, Ravde, c. 1, s. 292; Ebu-l-Fida, Ahbar el-Beşer, c. 3, s. 56.
64. Said bin Batrik, c. 2, s. 467.
65. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 616. "O (mü'tezz -*E.E.*) iki gün sonra öldü... Bu olay 255 yılı Receb ayının bitimine üç gün kala haftanın ikinci günü olmuştur. Halifeliği biat edilen günden başlayarak 4 yıl 9 ay (hicri hesabı ile -*E.E.*) sürmüştü; Mü'stein'in halifelikten uzaklaştırıldığı günden ise Bağdad'ta da ona (Mü'tezz'e -*E.E.*) biat edildi. 3 yıl 7 ay süreyle.
66. Taberi, c. 6 (11) s. 98-104.
67. Said bin Batrik, c. 2, s. 461 "Samarra halkının tamamı 251 yılının Muharrem ayında Mü'tezz'in halifeliğine biat ettiler".
68. Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 289 "Ahmed bin Muhammed bin el-Mü'tesim'e (Müste'in -*E.E.*) 248 yılı Rebi-el-ahir ayının bitimine beş gün kala haftanın ikinci günü biat edildi. Kendisini görevden aldığında Mü'tezz'e biat edildi. Hilafeti üç yıl üç ay sürmüştür.
69. Suyuti, Tarih el-hülafe elyazısı var. 127/b/ "Ona (Müste'in'e -*E.E.*) biat ettiler. Halifeliği 251 yılının başlarına kadar devam etti. Türkler ona itiraz ettiler. O korktu ve Samarra'dan Bağdad'a çekildi.
70. H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 11.
71. Taberi, c. 6(11), s. 97; Bin el-Esir, c. 7, s. 49.
72. Taberi, c. 6 (11), s. 98-124; Bin el-Esir, c. 7, s. 50; Ebu-l-Fida, Ahbar el-beşer, c. 3, s. 56; Bin el-Şehne, Ravde, c. 1, s. 292.
73. Bin el-Esir, c. 7, s. 50.
74. Bu konuda etraflı bilgi için bak: Taberi, c. 6 (11) s. 98-124; Bin el-Esir, c. 7, s. 50-55.
75. Taberi, c. 6 (11), s. 125.
76. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 610.
77. Bin el-Esir, c. 7, s. 55.
78. Suyuti, Tarih, el-hülafe elyazısı var. 128/a/ "/2/52 yılının başlarında".
79. Yine aynı kaynaklarda. Said bin Batrik, c. 2, s. 461; Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 298; Suyuti, Tarih el-hülefa var. 128/a/ /2/52 yılının başlarında.
80. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 670 "Samarra'da". Not: Samarra'da Mü'tezz'e 251 (865) yılında biat edilmiştir.
81. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 611.

82. Bin el-Edim, Tarih Halep, bineşr Sami ed-Dehhan, c.1, s. 73.
83. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 611-612.
84. Vasit واسط Irak'ta şehirdir bu şehrin bulunduğu eyalete de Vasit eyaleti denir. Şehri Yusuf bin Heccac kurmuştur. Abbasiler hilafetinin sonlarına doğru Dicle taşarak eyaleti sahraya dönüştürmüştü.
85. Ebu-l-Fida, c. 3, s. 56.
86. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 6.
87. El-Ezdi, s. 58; Taberi, c. 6 (11), s. 147. "Ahmed bin Tolun Mü'tesin'e müvekkil idi".
88. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 610; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 639; «قبيحة» Megrizi, Hitet, c.1, s. 314; «قبيحة» H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 8.
89. Megrizi, Hitet, c.1, s. 314 "Mü'tezz'in annesi yazdı".
90. El-Ezdi, s. 58.
91. Taberi, c. 6(11), s. 146-147; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 637; Megrizi, Hitet, c.1, s. 314; Bin Teğriberdi, Nucum, c. 3, s. 6; Suyuti, Husn elyazısı var. 215/b/ ve Tarih el-hülefa elyazısı var. 128/a/.
92. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 637; Megrizi, Hitet, c.1, s. 314.
93. Mes'udi, Muruc, c.2, s. 299.
94. Taberi, c. 6 (11), s. 147; Z.M.Hassan, Leş Tulunides, p.32.
95. Megrizi, Hitet, c.1, s. 314.
96. Taberi, c. 6, s. 146-147; Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 289-299; Suyuti, Tarih el-Hülefa elyazısı var. 128/a/; F.Wüstenfeld yanlışlıkla 253 yılı göstermiştir. Bak: "Statlhalter abt. 3, s. 7.
97. Taberi, Suyuti ve diğer tarihçiler yalnız "3 Şevval"i gösterirken, Mes'udi iki tarih ("6 Şevval" -Muruc, c. 2, s. 289 ve "3 Şevval" yine orada, s. 299) gösteriyor ki, bunlardan ilki yanlış sayılmalıdır.
98. Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 299; "Tarih es-Salihi" var. 63/a/; Bin el-Esir, c. 7, s. 60.
99. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 637; Megrizi, Hitet, c.1, s. 314; Bin Teğriberdi, Nucum, c. 3, s. 6; Tarih es-Salihi var. 68/a/; Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 299 "O (Said bin Salih'i kastediyor -*E.E.*) cesedi yola atıp, gitti... bir bölük adam onu defnetti".
100. Tarih el-tslam ve Mısır el-İslamiyye, s. 87.
101. Taberi, c. 6, s. 141; Müneccimbaşı, c. 2, s. 146 "Vasif ve Küçük Buğa'nın Bağdad'tan çıkarılmasını emretti".
102. Taberi, c. 6 (11), s. 141.
103. Yine orada, s. 142.
104. Yine orada, s. 150.
105. Yine orada.
106. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 55.
107. Taberi, c. 6 (11), s. 150; Bin el-Esir, c. 7, s. 61-62.
108. Taberi, c. 6 (11), s. 153; Bin el-Esir, c. 7, s. 63; Ebu-l-Fida, c. 3, s. 57.
109. Müneccimbaşı, c. 2, s. 148.
110. Taberi, c. 6(11), s. 156; Bin el-Esir, c. 7, s. 65.
111. Yine aynı kaynaklar ve Müneccimbaşı, c. 2, s. 148.
112. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 638.
113. Said bin Batrik, Nezm... c. 2, s. 462 "El-Mü'tezz Türk Bakbak'ı Mısır'a vali tayin etti".,
114. Yine orada: "Bakbak kızını Ahmed bin Tolun ile evlendirmişti". Anlaşılan yazar Bayıkbak'la Yargüç'ü karıştırmış.

115. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 615; Said bin Batrik, Nezm... c. 2, s. 462; Bin el-Esir, c. 6, s. 66; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 638; Megrizi, Hitet, c.1, s. 314.

116. Bin Helligan, c.1, s. 77, "El-Mü'tezz Billah onu (Ahmed bin Tolun'u -*E.E.*) Mısır'a vali tayin etmişti"; Tarih es-Salihi, elyazısı var. 67/a/

117. Bin İlyas, ez-Zuhur, c.1, s. 37. "Emir Ahmed bin Tolun Mü'tezz bin el-Mütevekkil'in hilafetinin sonlarında 255 (869) yılında Mısır'a vali tayin edildi".

118. Bin Helligan, c.1, s. 78, "Bir de derler ki, Ramazan ayının 25'de pazartesi". Buna ancak bin Helligan'da rastlanıldı. Kaydetmeliyiz ki, hicri 224 yılının Ramazan ayının 25'i pazartesine değil, Cuma gününe rastlar.

119. El-Ezdi, s. 58; Megrizi, Hitet, c.1, s. 314; Z. M.Hassan, Leş Tulunides, p. 36.

120. F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter, atf. 3, s. 7.

121. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 615 "O (Ahmed bin Tolun -*E.E.*) 254 yılı Ramazan ayında Fustat'a girdi".

122. N.İ.Mednikov, Palestina... s. 802.

123. Belazuri, Futun, c.1, s. 249.

124. Yine orada, s. 250-252.

125. Mısır şehiri düşünülmesin diye "ülke" sözünü ilave etmek gerekli görüldü.

126. Belazuri, Futuh, c.1, s. 249.

127. Er-Rum denizi - Akdeniz.

128. El-Gelzem denizi - Kızıl deniz.

129. Megrizi, Hitet, c.1, s. 15.

130. A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 68.

131. Bu konuda bak: Megrizi, Hitet, c.1, s. 14.

132. Kindi, Vulat Mısır, s. 237-238 ازجور "Ezcur"; Suyuti, Husn var. 240/a+b/, اوجور Ucur veya Evcur; Megrizi, Hitet, c. 1, s. 313, ارجوز "Ercuz". Bilindiği gibi Arap dilinde "ö" ve "ü" seslileri olmadığından bu sesliler adeta "u" ile verilir. "g" sessizi ise "c" sessizi ile telaffuz edilir. Örneğin "karagöz" yerine "karacuz" yazılır. Çağdaş devirde yazılan eserlerde ve lügatlerde "karekuz" قره كوز yazılmaktadır. Bak: Baranov, Arabsko Russkiy slovar s. 814 = Karagyez". Bunları dikkate aldıktan sonra söz konusu canişinin adı yukarıda kayd edildiği biçimde doğru yazılmıştır.

133. Yine aynı konaklar ve bin Teğriberdi, Nucum, c. 2, s. 342-343.

134. El-Ezdi, s. 58; Bin Helligan, c.1, s. 77; Tarih es-Salihi elyazısı var. 67/a/; Duhat el-Ezhar elyazısı var.60/a/; Mehiyeddin el-Heyyat, Duruş, c. 4, s. 69; Bin Kesir, el-Bidaye ve-n-nihaye, c. 6 (11), s. 14 v.s.

135. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 615; Taberi, c. 6 (11), s. 157; Said bin Batrik, c. 2, s. 462; Bin el-Esir, c. 7, s. 66; Bin Haldun, İber, c. 4, s.638; Megrizi, Hitet, s. 314; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 5-6 v.s.

136. Mısır el-İslamiyye, s. 88.

137. Bütün tarihçilerden farklı olarak, Muhammed bin Abd el-Muti bu adı "Ahmed bin el-Müberrid «احمد ابن المبرد» olarak yazmıştır. Bak.: Duhat el-ezhar elyazısı var. 59/b/.

138. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 638 «سفير» Sefir; Duhat el-ezhar, var. 59/b/ «سفيان» "Sufyan". Şegir'i farklı isimle veren yalnız bu iki kaynaktır.
139. Kindi, Vulat, Mısır, s. 239.
140. Yine orada, s. 238. "Hecce".
141. Megrizi, Hitet, c.1, s. 314; Duhat el-Ezhar var. 59/b/.
142. Bin İlyas, ez-Zuhur, c.1, s. 36; Z.M.Hassan, Les Tulunides pp.36-37.
143. H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 127.
144. Megrizi, Hitet, c.1, s. 314; Duhat el-ezhar var. 59/b/.
145. Bin İlyas, ez-Zuhur, c.1, s. 36. Yazar diğer tarihçilerden farklı olarak: "Ali bin Mu'bid «على بن معبد» isimli bir zenginin ona (Ahmed bin Tolun'a -*E.E.*) on bin dinar gönderdiğini belirtir".
146. Bu konuda bak: F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter ab. 3, s. 7-8.
147. Sufedi, Umerau Demeşk, s. 7.
148. Megrizi, Hitet, c.1, s. 103; A. İ.Hasan, Mısır fî usur el-Vusta, s. 73. "247 yılından".
149. Yakubi, Tarih,c . 2, s. 615; Duhat el-Ezhar elyazısı var. 60/a/ "Halifeye".
150. Megrizi, Hitet, c.1, s. 314.
151. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 615; Megrizi, Hitet, c.1, s. 314.
152. Yine aynı kaynaklarda.
153. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 616.
154. Yine orada, c. 2, s. 616-617.
155. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 616-617.
156. Bak: A.İ.Hasan, Mısır fı-l-usur el-vusta, s. 75.
157. Yine orada.
158. Mısır el-İslamiyye, s. 89.

159. «بغ الاسفر» -Buğa el-Esğer- "Küçük Buğa". Halife karıştırmamak için Z. M. Hasan bu adı "Bogha le petit" «بلج بغ» - "Balaca Buğa" vermiştir. Biz de onu esas aldık. Bak: Z. M. Hassan, Les Tulunides p. 541; F. Wüstenfeld ise "Buga der Rothe" - "Küren Buğa" gibi vermiştir. Anlaşılan yazar "esger" sözünü «اسفر» "esfer" gibi okumuştur. Bak: Die Statthalter, ab. 3, s. 8.

160. Megrizi, Hitet, c.1, s. 319; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 6.
161. Kindi, Vulat, s. 239.
162. Kindi, Vulat, s. 239; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 6.
163. Kindi, Vulat, s. 239.
164. F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter, ab. 3, s. 8-9; A. İ. Hasan, Mısır fı-1-usur el-vusta, s. 76.
165. Kindi, Vulat, s. 240; Z.M.Hassan, Les Tulunides.
166. Z.M.Hassan, s. 240; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319.
167. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 646; A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 77.
168. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 618.
169. N.A.Mednikov, Palestina... c.1, s. 794.
170. "Muruc ez-Zeheb" ve "et-Tenbih ve-l-işraf' eserlerinin her ikisi de dikkatle gözden geçirildi.

171. "Husn el-muhadara.., Tarih el-hülafa, Lubbu-l-elbab" adlı eserlerinde.
172. Bu isimleri geçen tarihçilerin eserlerinin adları kaynak ve literatürlerde verilecektir.
173. Ebu-l-Fida, c. 3, s. 56.
174. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 611.
175. Yine orada.
176. Yine orada, s. 613.
177. Kindi, Vulat, s. 241; Megrizi, Hitet, c.1, s. 315; F.Die Statthalter, ab. 3, s. 10.
178. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 614.
179. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 611-614, 618, 620; Taberi, c. 6 (11); Bin el-Esir, c. 7, s. 85; Ebu-l-Fida, c. 3, s. 56; Bin Haldun, İber, c. 4, s.639; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 7.
180. Megrizi, Hitet, c.1, s. 315.
181. F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s. 10.
182. Bin el-Edim, Tarih Halep (Sami Dehha'nın neşri), s. 74, (Freytağ'ın neşri), s. 27; H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 10; A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 76.
183. Megrizi, Hitet, c.1, s. 315.
184. Bin el-Esir, c. 7, s. 85; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 639.
185. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 794-795.
186. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 794.
187. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 617-618.
188. Kindi, Vulat, s. 241.
189. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 617.
190. Yine orada, s. 617-618.
191. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 794.
192. Kindi, Vulat, s. 241; (Bak: çıkarışa).
193. Yine orada «كتب» (المعتمد) الى احمد بن طولون Burada yazarın ilavesi çıkarılmış كتب الى احمد بن طولون okunmalıdır.
194. Bin İlyas, ez-Zuhur, c.1, s. 37.
195. Megrizi, Hitet, c.1, s. 315; Encuklopedie deş İslam Leiden 1924, b. 4, s. 903; K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s.63.
196. Mısır el-İslamiyye, s. 92; F.Hitti, Tarih es-Suriye... s. 186.
197. Megrizi, Hitet, c.1, s. 319; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 7; F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s. 9.
198. Kindi, Vulat, s. 240; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 647; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319.
199. Kindi, Vulat, s. 241-242; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319; F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s. 10.
200. Bin el-Esir, c. 7, s. 81.
201. Taberi, c. 6 (11), s. 203; Bin el-Esir, c. 7, s. 81; Müneccimbaşı, c.2, s. 150.
202. Yine aynı kaynaklar ve Ebu-l-Fida, c. 3, s. 61; Mes'udi, et-Tenbih, s. 366.
203. Taberi, c. 6 (11), s. 203.
204. Taberi, c. 6 (11), s. 206; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 22.
205. Taberi, c. 6 (I 1), s. 204; Bin el-Esir, c. 7, s. 81; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 22.
206. Aynı kaynaklar.

207. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 638; Megrizi, Hitet, c.1, s. 314, "Bayıkbak'ın (Bayıkbak -*E.E.*) uhtesinde ne var idiyse o (halife Mühtedi -*E.E.*) hepsini Ahmed bin Tolun'un kayınpederi Türk Macur'a verdi". Anlaşılacağı gibi, Megrizi sonradan Şam'a vali tayin edilen Amakor'la Yargüç'ü karıştırmıştır. F.Wüstenfeld, Die Statthalter ab. 3, s. 9; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 47.
208. Taberi, c. 6 (11), s. 211.
209. Megrizi, Hitet, c.1, s. 314; F.Wüstenfeld, Die Statthalter ab. 3, s.9; H.İ.Hasan, Tarih el-İslâm, c. 3, s. 127.
210. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 621.
211. Kindi, Vulat, s. 242; Megrizi, Hitet, c.1, s. 315.
212. Kindi, Vulat, s. 242.
213. Megrizi, Hitet, c.1, s. 319.
214. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 621.
215. Yine orada.
216. Yine orada.
217. Yine orada.
218. Kindi, Vulat, s. 242.
219. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 620.

221. Kindi, Vulat, s. 243; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 7.
222. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 796.
223. Bin Haldun, iber, c. 4, s. 640.
224. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 622.,
225. Kindi, Vulat, s. 243.
226. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 623.
227. Yine orada.
228. Taberi, c.6(11), s.223.
229. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 621.
230. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 639.
231. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 624; Taberi, c. 6 (11), s. 229, "Ramazan ayının 8'de öldü"; F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s. 11; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 51.
232. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 796.
233. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 624.
234. F.Hitti, A.Curci, C.Cebbur, Tarih el-Arab, c. 2, s. 544.
235. Kindi, Vulat, s. 240; Bin Haldun, iber, c. 4, s. 647 "/2/59 yılı".
236. Kindi, Vulat, s. 240 "Eşmunin"; Bin el-Esir, c. 7, s. 93; A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 76.
237. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 622.
238. A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 76.
239. Bin el-Esir, c. 7, s. 93.
240. Kindi, Vulat, s. 241.
241. Yine orada.
242. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 647.
243. Bin el-Esir, c. 7, s. 94.
244. Bin el-Esir, c. 7, s. 67.
245. Taberi, c. 6(11), s.232.
246. Bin el-Esir, c. 7, s. 87; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 28.
247. Bin el-Esir, c. 7, s. 86.
248. Yine orada, s. 98 ve Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 28; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5/2/, s. 26; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 27.

249. Ebu-l-Fida, el-Muhteser, c. 3, s. 62; Müneccimbaşı, c. 2, s. 151; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 640; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 28.
250. Bin el-Esir, c. 7, s. 98; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 32.
251. Yine aynı kaynaklar ve Bin Teğriberdi, c. 3, s. 33.
252. Bin el-Esir, c. 7, s. 100; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 648; A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 77 "262 yılında".
253. Yine aynı eserler «لؤلؤ» ve F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s.14 "Lübü".
254. Bin Haldun, İber, c. 4. 648.
255. A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 77.
256. Bin el-Esir, c. 7, s. 100 "Mısır'a".
257. Taberi, c. 6 (11), s. 258; Kindi, Vulat, s. 243 v.s.
258. Bu konuda bak: El-Muncid, s. 361 ve Yev. Belyayev, Araplar...s. 243-244.
259. Taberi, c. 6 (11), s. 232.
260. Yine orada, s. 234 ve Bin Teğriberdi, c. 3, s. 31.
261. Kindi, Vulat, s. 243.
262. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 640.
263. Yine orada, s. 641.
264. Taberi, c. 6 (11), s. 234; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 31.
265. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 31.
266. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 641.
267. A.İ.Hasan, Mısır fı-l-usur el-vusta, s. 81.
268. Müneccimbaşı, c. 2, s. 150.
269. Bin el-Esir, c. 7, s. 108.
270. Yine orada ve Bin Haldun, İber, c. 4, s. 641.
271. Yine aynı kaynaklar.
272. Taberi, c. 6 (11), s. 262.
273. Kindi, Vulat, s. 244.
274. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 641.
275. Megrizi, Hitet, c.1, s. 319.
276. Suyuti, Husn elyazısı var. 187/b/.
277. Kindi, Vulat, s. 244; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319.
278. Kindi, Vulat, s. 244.
279. Suyuti, Husn elyazısı var. 178/b/.
280. Kindi, Vulat, s. 245; Bin el-Esir, c. 7, s. 245; "/2/54 yılı Sefer'de";Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5/27, s. 49, "Muharrem'de"; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319, "Sefer'de". Taberi, Bin el-Cavzi ve Bin Teğriberdi kendi eserlerinde Musa bin Buğa'nın bin Tolun'a karşı hücumundan hiç bahsetmemişler.

282. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 642.
283. Kindi, Vulat, s. 245; Bin Helligan, c.1, s. 77-79; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319.
284. Kindi, Vulat, s. 243; Said bin Batrik, c. 2, s. 474 v.s.
285. Bin el-Esir, c. 7, s. 110.

286. Bin el-Esir, c. 7, s. 110; Bin Şeddad el-Halebi, el-E'lag el-hetire (elyazısı) var. 96/a/.
287. Taberi, c. 6 (11), s. 247; Bin el-Esir, c. 7, s. 111; Bin Şeddad, el-E'lag el-hetire (elyazısı) var. 97/a+b/.
288. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 643; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.

289. F.Hitti, Tarih Suriye, s. 186 "877 yılı"; K.Borakkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 64 "877 yılı".
290. Kindi, Vulat, s. 245 (hiç bir tarih gösterilmemiştir -*E.E.*); F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s. 15.
291. Bin el-Esir, c. 7, s.112.
292. Kindi, Vulat, s. 246.
293. Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
294. Kindi, Vulat, s. 246.
295. Bin el-Esir, c. 7, s. 112.
296. Bin el-Edim, Tarih Halep (bineşri Freytag), s, 28.
297. F.Hitti, Tarihi Suriye /el-esr el-arabi/, s. 186.
298. A.Vasilyev, Vizantiya i Arabı, t.1, s. 63.
299. Kindi, Vulat, s. 246; F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3. s. 16.
300. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 40.
301. Taberi, c. 6 (11), s. 252 "Muharrem'de"; Bin Kesir, el-Bidaye, c.11, s. 37.
302. Yine aynı eserler ve Bin el-Esir, c. 7, 112; Ebu-l-Ferec, s. 271; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 643; Bin Şeddad, el-E'lag el-hatıra (elyazısı) var. 122/a/.
303. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 644.
304. Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 207.
305. Yine orada.
306. El-Hudari bey, Muhazarat, c. 3, s. 312 "Ülkenin sınırları Fırat nehrinde sona eriyordu".
307. A.Vasilyev, Vizantiya i Arabı, c.1, s. 70.
308. Taberi, c. 6 (11), s. 253; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 40.
309. Yine orada ve bin Şeddad, el-E'lag el yazısı var. 96/b/.
310. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 37.
311. F.Hitti, Tarih Suriye... c. 2, (4), s. 186.
312. El-Ezdi, s. 58; Tarihu bin el-Edim elyazısı var. 151/b/. Said bin Batrik, c. 2, s. 470; Tarih el-Mısriyye, s. 91. "Müveffeg bin Tolun'un hayatının sonuna kadar Irak'ta "devlet düşmanları ile uğraşarak kaldı". Yazarlar "devlet düşmanları" olarak isyan eden zencileri kasdediyorlar.
313. F.Hitti, Tarihi Suriye... c. 2, (4), s. 186.
314. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 644.
315. Yine orada.
316. Kindi, Vulat, s. 246; Taberi, c.6 (11), s. 252; Bin Haldun, İber, c.4, s. 644; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 40.
317. Kindi, Vulat, s. 247.
318. A. İ. Hasan, Mısır fı-l-usur el-vusta, s. 78.
319. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 644-645.
320. Taberi, c. 6 (11), s. 252; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 37.
321. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 645.
322. Bin el-Esir, c. 7, s. 115.
323. El-Cize «الجيزة» Fustat'tan batıya, Nil'in sol sahilinde ehramların yakınlarındaki bir bölgenin ve onun merkez şehrinin adıdır.
324. Kindi, Vulat, s. 247.
325. Bak: Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
326. Kindi, Vulat, s. 247.
327. Bin el-Esir, c. 7, s. 113.
328. Kindi, Vulat, s. 247; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.

329. Bir çok karşılaştırmalar gösteriyor ki, Megrizi Kindi'nin eserinden çok faydalanmış, adını kayd etmese de bir çok bölümün Kindi'nin eserinden alındığı anlaşılıyor. Hatta Kindi'de olan ifade tarzı bile Megrizi'nin eserinde aynı şekilde verilmiştir.
330. Kindi, Vulat, s. 247; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
331. Bilindiği gibi, Şa'ban ayı 29 gündür. Böylece, Şa'ban ayının 8'den, Ramazan ayının 4'ne kadar olan süre 25 gün eder.
332. Bin el-Esir, c. 7, s. 115. "O (Abbas *-E.E.*) 265 yılı Rebi-el-evvel'de Berge'ye geldi".
333. Kindi, Vulat, s. 247-248.
334. Yine orada ve Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
335. A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 78. Yazarın belirttiği gibi, bu mektubun metni bin Daye'nin "Siret bin Tolun" eserinden alınmıştır.
336. A.İ.Hasan, Mısır fı-l-usur el-vusta, s. 78.
337. Kindi, Vulat, s. 248.
338. (sonralar. Merakeşi, Ahbar el-Meğrib).
339. Kindi, Vulat, s. 248; Bin el-Esir, c. 7, s. 115. "Emir el-mö'münün Afrika ve eyaletlerinin işine beni tayin etmiştir"; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 645.
340. Merakeşi, Ahbar el-Meğrib, c.1, s. 111.
341. Kindi, Vulat, s. 248.

342. Yine orada «لبدة» ; Bin el-Esir, c. 7, s. 115, «حصن لبدة» -Leble kalesi"; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 645. «مدينة لبدة» Leble şehiri.

343. النفوسة -bu kabile arapların Kuzey Afrika'yı işgal etmesinden önce hıristiyan dinini kabul etmişti, işgalden sonra müslümanlığı kabul etmeğe başladılar. Hariciler tarikatının bir kolu olan ibadilerin büyük bir bölümü 13. yüzyılda Kuzey Afrika'ya çekildikten sonra dünya görüşlerini Nefusiler ibadiliği başka mezheplerden üstün tutmuş ve onu kabul etmişler.
344. Merakeşi, Ahbar el-Meğrib, c.1, s. 112.
345. Yine orada.
346. Yine orada.
347. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 646.
348. Bin el-Esir, c. 7, s. 115; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 646; Merakeşi, Ahbar el-Meğrib, c.1, s. 112-113.
349. Kindi, Vulat, s. 248. «فاطبق جيشان على العباس»
350. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 646; Merakeşi, Ahbar el-Meğrib, c.1, s.113.
351. Kindi, Vulat, s. 249.
352. A.İ.Hasan, Mısır fı-l-usur el-vusta, s. 79.
353. Yine orada, s. 80.
354. Kindi, Vulat, s. 249; F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s. 19; A.İ.Hasan, Mısır el-İslamiyye,. s. 80 (Yazar yanlışlıkla Ahmed bin Tolun'un 100 bin kişilik bir ordu ile hareket ettiğini söyler. Ancak bu aynı yıl olmamış daha sonraki yılda meydana gelmiştir, İbrahim'in gönderilmesinden ise bahsedilmiyor).
355. Kindi, Vulat, s. 249.
356. Yine orada ve Megrizi, Hitet, c.1, s. 320; F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s. 19.

357. F.Wüstenfeld bunu doğru çevirmemiş ve "20 Ekim'de" yazmıştır. Bak: Die Statthalter ab. 3, s. 19.
358. Kindi, Vulat, s. 249.
359. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 646.
360. Kindi, Vulat, s. 249; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
361. Bin el-Esir, c. 7, s. 115.
362. Kindi, Vulat, s. 249; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
363. Taberi, c. 6 (11), s. 288; Bin el-Esir, c. 7, s. 133.
364. Kindi, Vulat, s. 249; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
365. Kindi, Vulat, s. 249; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320; Bin el-Esir, c. 7, s. 116.
366. Megrizi, Hitet, c.1, s. 99; Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 37; A.Müller, c. 2, s. 257.
367. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 43; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 59; N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 798.
368. Yine aynı eserler.
369. Saffariler devletinin kurucusu Yakub bin Leys es-Saffar 879 yılında öldükten sonra, onun yireni kardeşi Amir bin Leys geçmiştir.
370. Bu konuda bak: Taberi, c. 6 (11), s. 287-288.
371. Bu şahıs bin Tolun'un hizmetçilerinden biri idi. Müveffeg'in taraftarı Sima et-Tevil Antakya'da öldürüldükten sonra, Ahmed Suğurları hizmetçisi Sima'nın emrine vermişti.
372. Taberi, c. 6 (11), s. 258; Bin el-Esir, c. 7, s. 120; Bin Kesir, c. 11, s. 42.
373. Taberi, c. 6 (11), s. 295; Bin el-Esir, c. 7, s. 268.
374. Bartold, Xalif i Sultan, s. 216.
375. Bin el-Edim, Tarihi Halep bineşr Sami dehhan, c.1, s. 78.
376. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 648.
377. «الخادم» el-Hadim her hangi bir hakem tarafından tutulmuş veya parayla hizmete alınmış kişiye "hadim" - hizmetçi denirdi.
378. Taberi, c. 6 (11), s. 294; Bin el-Esir, c. 7, s. 133; Bin el-Edim, Tarihi Halep, c.1, s. 78.
379. Bin el-Edim, Tarihi Halep bineşr Sami Dehhan, c.1, s. 79.
380. Taberi, c. 6 (11), s. 295; Bin el-Esir, c. 7, s. 133.
381. Bin el-Edim, Tarihi Halep, c.1, s. 79.
382. Taberi, c. 6 (11), s. 296; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 651 «الخادم» 1 Mazyar; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 45.
383. Kindi, Vulat, s. 250.
384. Bin el-Edim, Tarihi Halep (bineşr Freytag), s. 31 "100 bin".
385. Taberi, c. 6 (11), s. 296; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
386. H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 128.
387. Kindi, Vulat, s. 251.
388. Taberi, c. 6 (11), s. 296; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 45.
389. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 45.
390. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 651.
391. Kindi, Vulat, s. 250.
392. Taberi, c. 6 (11), s. 296; Bin el-Esir, c. 7, s. 141; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 648-649.
393. Kindi, Vulat, s. 251.
394. Bin Tabataba, el-Fahri, s. 250. "O, kardeşi el-Müveffeg Talha ile hilafete ortak gibiydiler. Hutbe ve sikke, Mü'temid'in ad maydı ve Emir el-Mömünün

adlanırdı. İş, emir, askeri güçler düşmanlarla savaş, Suğurların koruması, vezirlerin ve emirlerin atanması kardeşi Talha'ya bıra kılmıştı."

395. Bin el-Esir, c. 7, s. 142; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 43; el-Hudari bey, Muhazarat, c. 3, s. 312.

396. Taberi, c. 6 (11), s. 299 "Mü'temid Mısır'a ulaşmak istiyordu"; Bin el-Esir, c. 7, s. 242; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 649 "O, (bin Tolun -*E.E.*) onu (Mü'temid'i - *E.E.*) Mısır'a davet etti"; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 43; el-Hudari bey, Muhazarat, c. 3, s. 312 v.s.

397. Yine orada, s. 300; Bin el-Esir, c. 7, s. 142.

398. Yine orada ve Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 4, s. 65; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 43 v.s.

399. Taberi, c. 6 (11), s. 299-300.

400. Taberi, c. 6 (11), s. 300; Bin el-Esir, c. 7, s. 142. Bin Kundac bütün el-Cezire'nin canisini kabul edilse de, gerçekte ise el-Cezire'nin Diyar-Mudar kısmı Tolunoğulları'nın hakimiyetine tabiydi.

401. Taberi, c. 6 (11), s. 300 «كنداح»; Bin el-Esir, c. 7, s. 142 «كنداج»; Megrizi, Hitet, c. 1, s. 320 «كنداح» - Kundah.

402. Taberi, c. 6 (11), s. 300; Bin el-Esir, c. 7, s. 142; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 65.

403. Taberi, c. 6 (11), s. 301; Kindi, Vulat, s. 251; Bin el-Esir, c. 7, s.152; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 66.

404. Şemseddin ez-Zehebi, Duval el-İslâm elyazısı var. c.1, 36/a/.

405. Suyuti, Tarih el-hülafe elyazısı var. 930/b/.

406. Taberi, c. 6 (11), s. 304; Kindi, Vulat, s. 251; Ebu Ahmed el-Müveffeg Mısır'ı bin Kundac'a verdi. Bin el-Esir, c. 7, s. 143; Bin el-Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 43 v.s.

407. Kindi, Vulat, s. 251.

408. Taberi, c. 6 (11), s. 304.

409. Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.

410. Kindi, Vulat, s. 251.

411. Fakih - Müslüman hukukçusu.

412. Kindi, Vulat, s. 252 ve el-Gudat, s. 149; Bin Helligan, c.1, s.127; Suyuti, Tarih el-hülefa elyazısı var. 130/b/.

413. Kindi, Vulat, s. 252; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.

414. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 650.

415. طراز - kıymetli taşlarla süslenmiş dokuma elbise türüdür. Her hangi bir şahsın iktidarını yahut başkanlığını tanımak alameti olarak ona her yıl hediye gönderilirdi. Bunu göndermemek ise, onu tanımamak anlamı taşıyordu.

416. Bin el-Esir, c. 7, s. 143; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 650.

417. Kindi, Vulat, s. 150; Bin Helligan, c.1, s. 127-128; Z.M.Hassan, Les Tulunides pp.224-225.

418. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 43.

419. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 650.

420. Bin el-Esir, c. 7, s. 143; Bin el-Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 43.

421. Taberi, c. 6 (11), s. 320.

422. Yine orada.

423. Yine orada ve bin el-Esir, c. 7, s. 142.
424. Taberi, c. 6 (11), s. 320.
425. Bin el-Esir, c. 7, s. 1452; Bin el-Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 43.
426. Kindi, Vulat, s. 254; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
427. Bin el-Esir, c. 7, s. 147; Kindi, Vulat, s. 256.
428. Kindi, Vulat, s. 265.
429. Said bin Batrik, c. 2, s. 474.
430. Taberi, c. 6 (11), s. 328-329 "18'de"; Said bin Batrik, c. 2, s. 474 "Pazar günü Zü-l-ge'de ayının sonuna 10 gün kala "/yani 20'de/ (ancak Zü-l-ge'de ayının 20'si pazar gününe değil, çarşamba gününe rastgeliyor -*E.E.*); Kindi, Vulat, s. 256; Bin Helligan, c.1, s. 78. Yazar iki tarih gösterir: "Zü-l-ge'de'nin 20'si pazar günü ve el-Ferğani deyir ki, Zü-l-ge'de'nin 10'da o (bin Tolun -*E.E.*) öldü".; Suyuti, Husn el yazısı var. 430/a+b/ ve bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 47 "Zü-l-ge'de'nin başlarında".
431. Said bin Batrik, c. 2, s. 474; Bin Helligan, c.1, s. 78.
432. Bin el-Esir, c. 7, s. 147; Ebu-l-Fida, el-Mühteser, c. 3, s. 68; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 652.
433. Bu konuda bak: Kindi, Vulat, s. 256-257; Megrizi, Hitet, c.1, s.321; A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 83.
434. Kindi, Vulat, s. 258; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
435. Yine aynı kaynaklar ve F. Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s.26; N.Mednikov, Palestina... s. 799.
436. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 653.
437. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 208.
438. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 653.
439. Suyuti, Tarih el-hülafe var. 131/a/.
440. Humaraveyh kastediliyor.
441. A.Müller, c. 2, s. 258.
442. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 653.
443. Kindi, Vulat, s. 258.

444. Bu adı tarihçiler çeşitli biçimde yazmışlar. Örneğin, Taberi, c. 6 (11), s. 330, Se'd el-Esar «سعد الاعسر»; Kindi, Vulat, s. 258 Se'd el-Eyser «سعد الايسر»; Bin Haldun, İber, c. 4, Se'd el-Eyes سعد الايس; N. Mednikov, Palestina... c. 1, s. 800 "al-Aysar"; v.s.

445. Kindi, Vulat, s. 258; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
446. Burada genel anlamda Şam kastediliyor. Çünkü, Filistin, Ürdün, Suriye ve Lübnan, Suğurlar'ın bir kısmı dahil olmakla hepsi birlikte eş-Şam olarak tanımlanıyordu.
447. Bin el-Esir, c. 7, s. 148.
448. Kindi, Vulat, s. 258-259; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
449. Bin el-Esir, c. 7, s. 148.
450. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 653. Yazar bütün bu eyaletlerin bin Kundac tarafından ele geçirildiğini yazar. Bunun yanısıra Suğur ve Evasim'i zaptettiğini belirtir. Ancak bilindiği gibi, Evasim Yazman'ın elindeydi ve oraya hiç hücum edilmemişti. Yazman resmen yalnız halifeyi tanıyorsa da gerçekte ne Tolunoğulları'na, ne de Hilafete tabi değil, bağımsız hareket ediyordu.

451. Taberi, c. 6 (11), s. 329.
452. Yine orada.
453. Bin el-Esir, c. 7, s. 148.
454. Yine orada ve bin Haldun, İber, c. 4, s. 653.
455. Bak: F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter, ab. 3, s. 26-27.
456. Bin el-Edim, Tarihi Halep, s. 80.
457. Yine orada, s. 81.
458. Bak: Z.M.Hassan, Les Tulunides pp. 110-111.
459. A.Müller, c. 2, s. 258-259.

460. محمد كرد على ، كتاب خطط الشام ، الجزء الاول ، دمشق ١٩٣٥ م ، ص ٣٠٥

461. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 799.
462. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 65-66.
463. H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 131.
464. جرجي افندى ، كتاب تاريخ سوريا ، بيورت ١٨٨١ ، ص ٣٥٧
464. Curci efendi yanlışlıkla yazar ki, İshak Antakya, Halep ve Hims'i ele geçirdi. Humuraveyh Şeyzer'e kaçtı. Bak: Moskova Lenin kütüphanesi f1-1754 mikrofilm. Ancak Humaraveyh bu savaşlara katılmamıştır. Şeyzer'de de onun ordu komutanlarından Ceyuveyh komuta ediyordu.
465. Bin el-Esir, c. 7, s. 148; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 654.
466. Yine aynı kaynaklar.
467. Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 204.
468. Kindi, Vulat, s. 259-260; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslâmiyye, c. 2, s. 66; F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter, ab. 3, s. 28; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 111.
469. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 654.
470. Bin el-Edim, Tarihi Halep (Freytag'ın neşri) s. 32; Sami Dehhan'ın neşri, s. 81.
471. Bin el-Esir, c. 7, s. 149.
472. Kindi, Vulat, s. 260; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 112; Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 205; v.s.
473. Tevahin'de yapılan savaşların tarihini verirken, tarihçiler birbirinden ayrılırlar. Daha doğrusu, onlar iki kısma bölünürler. Taberi, Mes'udi, bin el-Cavzi (c. 5, s. 80) Şevval ayını gösterirken, Kindi, ondan iktibas eden Megrizi, bin Teğriberdi ve 20. yüzyıl tarihçilerinden Kürd Ali aynı yılın Sefer ayında bu olayların meydana geldiğini yazarlar. Bu konuda geniş araştırma yapan N.Mednikov'un bu araştırmasını (Bak: N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 800-802).
474. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 799.
475. Bin el-Esir, c. 7, s. 149; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 654; Bin el-Edim, Tarih Haleb (Sami Dehhan'ın neşri), s. 81.
476. Kindi, Vulat, s. 260; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
477. Aynı kaynaklar ve bin Teğriberdi, c. 3, s. 50; Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 205.
478. Yine aynı eserler ve bin Haldun, İber, c. 4, s. 654.
479. Bin el-Edim, Tarihi Halep (Sami Dehhan'ın neşri), s. 81.
480. Taberi, c. 6 (11), s. 330.
481. Bin el-Edim, Tarihi Halep (Sami Dehhan'ın neşri), 82; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 50.

482. Bin el-Edim, Tarihi Halep (Sami Dehhan'ın neşri), s. 82.
483. Yine orada.
484. Said bin Batrik, c. 2, s. 477; Z.M.Hassan, Les Tulunides p. 113.
485. Kindi, Vulat, s. 260; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 205.

486. صلاح الدين الصفدى ، امراء دمشق في الاسلام ، بتحقيق الدكتور صلاح الدين المنجد ، دمشق ، ١٣٧٤ هـ - ١٩٥٥ م ، ص ٣٧

487. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 51.
488. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 321.
489. Kindi, Vulat, s. 260; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 51.
490. Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 205.
491. A.Müller, c. 2, s. 259.
492. Kindi, Vulat, s. 260; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 51.
493. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 655.
494. Bin el-Edim, Tarihi Halep, s. 82.
495. Taberi, c. 6 (11), s. 332; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 51.
496. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 51.
497. Yine orada ve bin Haldun, İber, c. 4, 655.
498. Bin el-Edim, Tarihi Halep (Freytag'ın neşri), s. 32.
499. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 51; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 655.
500. Kindi, Vulat, s. 260; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 51.
501. Kindi, Vulat, s. 261; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321, "Falig"; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 51; "Müveffeg'in hizmetçilerinden bir kaçı kağıtla Şam'a girdi"; Z.M.Hassan, Les Tulunides p. 115.
502. Yine aynı eserler ve F.Hitti, Tarih Suriye /el-esr, el-arabi/, s. 188.
503. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 51. .
504. Kindi, Vulat, s. 261; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
505. Bin el-Edim, Tarihi Halep, s. 82.
506. Yine orada.
507. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 66.
508. Kindi, Vulat, s. 261; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 51.
509. Taberi, c. 6 (11), s. 332.
510. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 656.
511. Yine orada.
512. Said bin Batrik, c. 2, s. 477 "büyük bir ordu ile".
513. Kindi, Vulat, s. 262; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 52; Bin el-Edim, Tarihi Halep (Sami Dehhan neşri), s. 83.
514. Bin Kesir, c. 11, s. 53; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 655-656.

515. Kindi, Vulat, s. 262; سنية العقاب ; Said bin Batrik, c. 2, s. 477 el-Besniyye البسنية ; Bin Kesir, el-Bidaye c. 11, s. 53 سنية العقاب Seniyetu-l-Ugab; Megrizi, Hitet, c. 1, s. 321 شبية العقاب Şeybetu-l-Ugab;

F.Wüstenfeld, Die Statthalter ab. 3, s. 31, "Stadt am Hügel el-Ocab" -Hüğel el-Okab şehri; Ancak bu şehir değildi. O devirde yaşayan Arap şairi Buhturi Seniyyeti-l-Ugab savaşına bir kaside yazmış ve Humaraveyh'i meth etmiştir. Bu

kasidenin bir parçası Kindi'nin "Mısır valileri" (yahut "emirleri") eserinde (s. 263), Bin el-Edim'in "Haleb'in tarihine" ait eserinde (s. 83) verilmiştir. Bu kaside Buhtire'nin divanında bulunamadı. Ancak Sami Dehhan "Zübdetu-l-Haleb fi tarihi Halep" eserinde söz konusu kasidenin Buhturi divanının Paris'teki elyazısının 398. sahifesinde mevcut olduğunu belirtir. (Bak: Bin el-Edim, Tarihi Halep, s. 83 Sami Dehhan'ın neşri).

516. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 656.
517. Bin el-Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 53.
518. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 208.
519. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 656-657.
520. Yine orada, s. 657; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 53 "el-Cibele"; Bin el-Edim, Tarihi Halep, s. 84 "el-Cibele"; Z.M.Hassan, Les Tulunides p. 116; Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 203. Bin Helligan (c.1, s. 235) Humaraveyh'le Muhammed bin Ebu-s-Sac arasında meydana gelen bu olaylardan bahsederken: "276 yılında el-Afşin Muhammed bin Ebu-s-Sac Divdad bin Yusuf in Ermeniye ve el-Cibel'den büyük bir ordu ile hareket edip Mısır'a yöneldiğini" yazmaktadır. Ancak diğer yazarların eserinden anlaşılıyor ki, Muhammed bin ebu-s-Sac bu olayların meydana
geldiği sürede söz konusu göreve atanmamıştı. Bin Helligan'ın bu yanlışı, çağdaş Mısır tarihçisi H.İ.Hasan'ın da eserinde (Tarih el-İslam, c. 3, s. 131) tekrar edilmiştir.
521. Kindi, Vuiat, s. 263; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; Bin el-Edim, Tarihi Halep (S. Dehhan'ın neşri), s. 83 "275 yılında".
522. Bin el-Edim, Tarihi Halep (S.Dehhan'ın neşri), s. 84.
523. Yazman'ın bizanslılara karşı hücumları hakkında bak: Taberi, c.6 (11), s. 329, 332-333; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5/2/, s. 92-94; A.Vasilyev, Vizantiya i Arabı (867-959), s. 108-109.
524. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 657; Bin el-Edim, Tarihi Halep s. 84; Curci Efendi, Tarihi Suriye Beyrut 1881, s. 258 /mikrofilm F 1-51/ 1754 Moskva Lenin kütüphanesi.
525. Kindi, Vulat, s. 263; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 57; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
526. Bin el-Esir; c. 7, s. 157; Bin el-Edim, Tarihi Halep s. 84; Cueci Efendi, Tarihi Suriye, s. 258.
527. Said bin Batrik, c. 2, s. 478; Bin el-Esir, c. 7, s. 158-159; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 61; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 79.
528. Taberi, c. 6 (11), s. 340 "Receb'in 14'de"; Bin el-Esir, c. 7, s. 161; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 64; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 78.

529. Taberi, c. 6 (11), s. 340 العجيفى el-Uceyfi; Bin el-Esir, c. 7, s. 161 ابن عجيف bin Uceyf; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s.64 احمد الجعيفى

Ahmed el-Ce'ifı; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 657 ابن عجيف bin Uceyf.

530. Bin el-Esir, c. 7, s. 161; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 64.
531. Taberi, c. 6 (11), s. 340 "mal ve silahla"; Bin el-Esir, c. 7, s. 161 "binek hayvanları, alet, çadır v.s. ile".
532. Taberi, c. 6 (11), s. 340.

533. Bin el-Esir, c. 7, s. 161.
534. Bin Haldun, İber, c. 4,s. 658.
535. Taberi, c. 6 (11), s. 340.
536. Yine orada.
537. Bin Haldun, İber, c. 4,s. 658.
538. Taberi, c. 6 (11), s. 340-341. Uceyfi'nin değil "Ahmed bin Tuğa"nın Suğurlara vali tayin edildiğini gösterir; Bin el-Esir, c. 7, s. 161; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 658; Bin Şeddad, el-Hatira el-yazısı var. 97/a/ احمد الجعفى Ahmed el-Cu'fi.
539. Taberi, c. 6 (11), s. 341; Said bin Batrik; c. 2, s. 478; Bin el-Esir, c. 7, s. 163; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 65.
540. Onun asıl adı «اسماء» "Esmae"dir. (Bak: Bin Helligan, c.1, s.235) Ancak tarihte "Getre-n-Nede" - "Şeh damlası" - adı ile tanınır.
541. Sonradan halife olurken "el-Mügtefı" lakabını almıştır.
542. Taberi, c. 6 (11), s. 341; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 52-53; Bin el-Edim, Tarihi Halep (S. Dehhan'ın neşri), s. 85.
543. Bin el-Esir, c. 7, s. 163.
544. Bu konuda geniş bilgi için bak: F.Wüstenfeld, Die Statthalter, ab. 3, s. 36.
545. Bin Helligan, c.1, s. 236; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 658 "güzellikte ve terbiyede yaşadığı dönemin en saygıdeğer hanımlarındandı".
546. İlk görünüşte bu izdivaçtan bahsetmek yersiz görünse de sonraki önemli olaylarla bağlı olduğundan özel önem taşıyor.
547. Daha önce Tolunoğulları Devleti sınırlarının doğuda dicle'ye kadar uzandığı gösterilmişti. Ancak kazanılmış zaferler sonucu elde edilen topraklar Humaraveyh'in beceriksizliği sonucunda elden çıkmaya batıyordu. Buradan anlaşılıyor ki, Mezopotomya artık Tolunoğulları Devleti'nden tamamen ayrılmış ve devletin doğu sınırları Fırat nehrinde son buluyordu.
548. Kindi, Vulat, s. 263.
549. A.Müller, c. 2, s. 259.
550. Kindi, Vulat, s. 263-264; Bin Helligan, c.1, s. 235 "her yıl 200 bin dinar"; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 53; F.Wüstenfeld, Die Statthalter ab. 3, s. 39.
551. A.Müller, c. 2, s. 263.
552. Kindi, Vulat, s. 264.
553. Bin Teğriberdi, c. 3. s. 53.
554. Taberi, c. 6 (11), s. 341 "282 yılı Muharrem'in 2'de" 53 Mart 895 yılı); Bin Helligan, c.1, s. 325 bu konuda şöyle yazmaktadır: "bu yılın /281 yılı/ sonunda ayrıca /2/82 yılında".
555. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 658.
556. Taberi, c. 6 (11), s. 341.
557. Yine orada.
مرعى ، نزهة الناظرين ، المخطوطة فى لينيغراد ، رقم ٥٩٠ ، ٣٠ (ب)
558. Bin Helligan, c.1, s. 235; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 66; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 53; Bin el-Edim, Tarihi Halep (S.Dehhan'ın neşri), s. 85.
559. A.Müller, c. 2, s. 259.
560. Bin el-Edim, Tarihi Halep (S. Dehhan'ın neşri), s. 85.
561. Yine orada.
562. Taberi, c. 6 (11), s. 343.
563. Yine orada احمد بن ابا Ahmed bin Abba; Bin Şeddad, el-E'lag el-hatıra elyazısı var. 97/a/ Ahmed Aban.

564. Taberi, c. 6 (11), s. 344.
565. Kindi, Vulat, s. 264; Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
566. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 64.
567. Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 334.
568. Son iki kaynak.
569. Kindi, Vulat, s. 264.
570. Yine orada.
571. Bin Helligan, c.1, s. 236.
572. Said bin Batrik, c. 2, s. 481 "282 yılı Zü-l-ge'de'nin 27'si pazar gecesi".
573. Mes'udi, Muruc, c. 2, s. 3334. "Zü-l-ge'de ayında".
574. Bak: Megrizi, Hitet, c.1, s. 321-322.
575. Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5/2/, s. 155 "282 yılı Zü-l-hicce'de".
576. Ebu-l-Fida, c. 3, s 72 "Zü-l-hicce'de".
577. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 72 "282 yılı Zü-l-hicce'de İbrahim bin Ahmed el-Mazerai Demeşk'ten haber geldi ve halifeye korumalarının Humaraveyh'e hücum edip yatağında başını kestikleri bildirildi".
578. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 659 "/2/82 yılı Zü-l-hicce'de yatağında onun başını kestiler".
579. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 64 "onun başının kesilmesi 282 yılı Zü-l-hicce'nin yarısında, ayrıca 3'de olmuştur"; F.Wüstenfeld (Die Ştatthalter ab. 3, s. 40) Teğriberdi'nin eserinde olduğu gibi vermiştir.
580. Suyuti, Husn elyazısı var. 430/b/ "/2/82 yılı Zü-l-hicce'de".
581. Taberi, c. 6 (11), s. 346.
582. Bak: Z.M.Hassan, Les Tulunides.
583. Bundan dolayı da Humaraveyh'e bazan Ebu Ceyş de denilir.
584. Said bin Batrik, c. 2, s. 481; Kindi, Vulat, s. 264; Bin Helligan, c.1, s. 236; Megrizi, Hitet, c.1, s. 322.
585. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 90.
586. Taberi, c. 6(11), s. 348-349.
587. Bin el-Edim, Tarihi Halep, s. 85.
588. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 659.
589. Taberi, c. 6 (11), s. 349.
590. Kindi, Vulat, s. 265.
591. Taberi, c. 6(11), s. 349; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 3.
592. Kindi, Vulat, s. 266; Megrizi, Hitet, c.1, s. 322; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 94.
593. Taberi, c. 6 (11), s. 349 "onu ve annesini öldürdüler"; Kindi, Vulat s. 266 "hapsettiler"; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 659 "öldürdüler"; Megrizi, Hitet, c.1, s. 322 "onu çıkardılar... bir kaç gün sonra hapiste öldü".
594. Kürd Ali, Hitet, eş-Şam, c.1, s. 207.
595. "Ermeni çarı Aşot 1. Bagratuni (866-890) öldü ve tahta oğlu 1.Smbat (890-914) sahip oldu. (Bak: Z.Bünyadov, Azerbaycan... s.209.)
596. Vseobşaya İstoriya Stepanosa Taronskogo Asoxiko (per. s. armayanskogo N.Emin) Moskva 1964, s. 110.
597. S.Baratov, İstoriya Gruzii, tetrad 3, İstoriya srednix vekov, S.Peterburg 1871, s. 19.
598. Z.Bünyadov, Azerbaycan... s. 210.
599. Fida yahut Feda فداء او فداء kurtulma veya her hangi bir amaca ulaşmak için canını feda etmek. Fedayı sözünün kökü de aynıdır. Feda savaşı bir nevi cihad savaşına yakındır. Müslümanlarla Bizanslılar arasında yapılan Fida savaşlarının sayısını Mes'udi "et-Tenbih ve el-İşraf" (s. 190-194) eserinde 12

gösterir. 6. Feda savaşını Tolunoğulları'nın Suğur ve ve Evasim'deki emiri Ahmed bin Tuğan yapmıştır. Buna "bin Tuğan fedası" da denir. Bu feda Humaraveyh'in sağlığında 282 (895) yılında başlamıştı. Bu konuda bak: Mes'udi, et-Tenbih, s. 192; Bin Şeddad el-Halebi, el-E'lag el-hatıra elyazısı var. 97/b/.

600. Taberi, c. 6 (11), s. 352; F.Wüstenfeid, Die Ştatthalter ab. 3, s.46-47.

601. Taberi, c. 6 (11), s. 353; Bin Şeddad el-Halebi, el-E'lag el-hatıra el yazısı var. 97/b/.

602. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 660.

603. Taberi, c. 6 (11), s. 353.

604. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 101.

605. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 660 "Bin Eyyam"; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 77 "Bin Eban; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 101 "Bin Ebba".

606. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 661; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 101.

607. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 77.

608. Kindi, Vulat, s. 267.

609. Yine orada.

610. Bin el-Edim, Tarihi Halep (S. Dehhan'ın neşri), s. 86.

611. Tarih es-Salihai elyazısı var. 70/a/; Ebu-l-Ferac, Tarih mühteser s. 276; Suyuti, Husn elyazısı var. 162/b/.

612. Taberi, c. 6 (11), s. 363.

613. Yine orada, s. 363; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 6, s. 15."Harun bin Humaraveyh'in elçisi (resulü) Mü'tezid'in yanına geldi"; Tarih es-Salihi elyazısı var.70/a/ "Harun Mü'tezid'e bildirdi".

614. Taberi, c. 6 (11), s. 364; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 78.

615. Bin el-Edim, Tarihi Halep, s. 86.

616. Taberi, c. 6 (11), s. 364; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 6, s. 15-16; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 660; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 118; v.s.

617. Taberi, c. 6 (11), s. 364; Bin el-Edim, Tarihi Halep (Freytag'ın neşri), s. 35.

618. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 81.

619. Enver Behnan, "Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi", s. 409.

620. Mehrican Kadim Azerbaycan'ın ve İran'ın bayramlarından olmuştur.

621. Ebu-l-Fida, c. 3, s. 70 "Bu yıl (278=891) Karmatlılar adı ile tanınan "kara kitle" Kufe'de harekete geçti".

622. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 81.

623. Yine orada.

624. Bin el-Cavzi, el-Münlezem, c. 6, s. 18.

625. Taberi, c. 6 (11), s. 377.

626. Said bin Batrik.c. 2, s. 486; Kindi, Vulat, s. 267; Bin Tabataba, el-Fahri, s. 256 "289 yılında öldü"; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 86 "Rebi el-evvel'de"; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 125.

627. Mes'udi, et-Tenbih, s. 371.

628. Said bin Batrik,c. 2, s. 489; Mes'udi, et-Tenbih, s. 371.

629. Taberi, c. 6 (11), s. 379; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 130.

630. Karmatlıların yukarda ismi geçen lideri Yahya bin Zikreveyh aynı zamanda eş-Şeyh lakabı ile de tanınıyordu.

631. Taberi, c. 6 (11), s. 379.

632. Said bin Batrik, c. 2, s. 493; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 104.

633. Taberi, c. 6 (11), s. 380; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 184-185.

634. Mes'udi, et-Tenbih, s. 372 "Savaşta el-Karmati (Yahya bin Zikreveyh kastediliyor -*E.E.*) öldürüldü. Sonuçta Mısırlılar yenildi".

635. Taberi, c. 6 (11), s. 380 "Onun kardeşi Hüseyin bin Zikreveyh'e katıldılar"; Mes'udi, et-Tenbih, s. 372. "Karmatlılar onun kardeşine biat ettiler"; v.s.
636. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 185; Ebu-l-Fida, c. 3, s. 75.
637. Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 96.
638. Taberi, c. 6 (11), s. 381.
639. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 105.
640. Taberi, c. 6 (11), s. 381; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 6, s. 38; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 185, 661.
641. Mes'udi, et-Tenbih, s. 372.
642. Halifenin Karmatlılara karşı gönderdiği ordu komutanının adı Ebu-l-Eğerr ابو الاغر idi.
643. Hüseyin bin Zikreveyh'in en meşhur ordu komutanı el-Mutavvag adı ile tanınırdı.
644. Taberi, c. 6 (11), s. 383.
645. Taberi, c. 6 (11), s. 383; El-Cavzi, el-Müntezem, c. 6, s. 38; Tarih es-salihi elyazısı var. 71/b/.
646. M. Bin Süleyman başlarda Ahmed bin Tolun'un hizmetinde olan Lulu'nun katibi idi. Daha önce belirtildiği gibi, Lulu bin Tolun'a karşı çıkmış ve Şam'dan kaçarak Müveffeg'in yanına gitmişti. Muhammed bin Süleyman da aynı dönemde Tolunoğulları'ndan uzaklaşmış ve hilafet divanında hizmet etmeğe başlamıştı. 902. yılında o ordu divanının başkanıydı.
647. Taberi, c. 6 (11), s. 386; Said bin Batrik, c. 2, s. 493; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 662; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 105; v.s.
648. Bin el-Edim, Tarihi Halep (S.Dehhan'ın neşri), s. 89.
649. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 185, 662.
650. Her mil 750 metredir.
651. Taberi, c. 6 (11), s. 386; Tarih es-Salihi elyazısı var. 71/b/; Ebu-l-Fida, c. 3, s. 76; F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter ab. 3, s. 51.
652. el-Müdesser المدثر Hüseyin bin Zikreveyh'in amcasının oğlu üstelik en yakın silahtaşı idi. Karmatlılar Kur'an'da gösterilen el-Müdesser'in de o olduğunu iddia ediyordular.
653. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 107.
654. Taberi, c. 6 (11), s. 386.
655. Yine orada ve Bin Teğriberdi, c. 3, s. 107.
656. Taberi, c. 6 (11), s. 388; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 108.
657. Taberi, c. 6 (11), s. 389. "360 ayrıca 325 Karmatlının katledildiği belirtilir"; Said bin Batrik, c. 2, s. 493 "700"; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 6, s. 43 "300"; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 97.
658. احمد رفيق ، بيوك تاريخ عمومى ، استانبول ١٣٢٨ ، بشنجي جلد ، ص ٣٠٩ (sonralar: Ahmed Refıg)
659. 904 yılı Mayıs ayında.
660. Taberi, c. 6 (11), s. 391.
661. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 109.
662. Kindi, Vulat, s. 268.
663. Taberi, c. 6 (11), s. 391; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 99.
664. Taberi, c. 6 (11), s. 392.
665. Tennis boğazı Mısır'ın Tennis gölü ile Akdenizi birleştirir. Boğazın doğu tarafında ise Tennis şehri vardır.
666. Kindi, Vulat, s. 268.

667. Yine orada, s. 269.

668. Megrizi (Hitet, c.1, s. 232), el-Abbase'nin Bilbis ve es-Salihe arasında bir köy olduğunu söyler. Mısır meliklerinin gezinti yeridir.... Ahmed bin Tolun'un oğlu Abbas burada doğduğundan (?) Abbas'ın babası (Ahmed bin Tolun -*E.E.*) bu yere el-Abbase adını vermiştir. Ahmed bin Tolun'un kızı el-Abbase'ye göre adlanmıştı. Kardeşi Humaraveyh bin Ahmed bin Tolun'un kızı Getre-n-Neden'i Mü'tezid'e gönderirken o vedalaşmak için orda köy kurmuş ve kendi adını vermişti". Anlaşıldığı gibi, Megrizi bu köyün adını iki ayrı görüşle ilgilendiriyor. Ancak bunlardan birincisi
yanlıştır. Çünkü, Ahmed bin Tolun'un oğlu Abbas Mısır'da değil, Samarra'da doğmuştur, ikinci bilgi ise gerçeğe uygun sayılmalıdır. Çünkü, bin Helligan (1282 yılında ölmüştür) da (c.1, s.236) bu köyün kurulmasını aynı şekilde izah etmiştir.

669. Said bin Batrik, c. 2, s. 493-494; Kindi, Vulat, s. 269; Megrizi, Hitet, c.1, s. 322.

670. Said bin Batrik, c. 2, s. 494.

671. Taberi, c. 6 (11), s. 392; Miskeveyh, Tecarüb el-umeme, c. 7/5/, s. 43; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 663. ve - عريب بن سعد القرطبي ، صلة تاريخ الطبري ، ليدن - بريل ، سنة ١٨٩٨ م ، ص ٧-٨

672. Said bin Batrik, c. 2, s. 494; Kindi, Vulat, s. 269; Megrizi, Hitet, c.1, s. 322; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 135; Suyuti, Husn elyazısı var. 162/b/.

673. Said bin Batrik, c. 2, s. 494; Kindi, Vulat, s. 269; Megrizi, Hitet, c.1, s. 322; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 134-135

674. Yine aynı eserler ve bin Haldun, İber, c. 4, s. 663.

675. Kindi, Vulat, s. 270; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 134.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM NOTLARI

1. J.Souvaget, Historiens Arabs, p. 189.
2. Mes'udi, et-Tenbih, s. 47, "Ahmed bin Tolun Mısır'ın, İskenderiye'nin ve Şam'ın emiriydi"; Duhat el-Ezhar elyazısı var. 60/a+b/ "O, (Ahmed bin Tolun -E.E.) Mısır'a v.s. (yerlere) sultan oldu".

   مرعى الكرمى ، مختصر تاريخ العرب ، نقله الى العربية عضيف البعلبكي ، بيروت ، ١٩٦١ ، ٢٥٦ استقل احمد ابن طولون في حكم مصر. Mer'i Muhammed el-Kermi, Nüzhet en-Nazirin, elyazısı var. 12/a/ "Ahmed bin Tolun Mısır'ı ele geçirerek sultan oldu".

3. Bak: Kindi, Vulat, s. 242-252, 260-263; Megrizi, Hitet, c.1, s. 319-320.
4. Yakubi, Tarih, c. 2, s. 218.
5. Kindi, Vulat, s. 241.
6. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 639.
7. Megrizi, Hitet, c.1, s. 316.
8. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 7.
9. Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 201.

10. Bu konuda bak: Taberi, c. 6 (11), s. 252; Kindi, Vulat, s. 246; Bin el-Esir, c. 7, s. 112; Bin Şeddad, el-E'lag el-hatıra el yazısı var. 110/b/.
11. Kindi, Vulat, s. 241-242.
12. F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter, ab. 3, s. 10. Yanlışlıkla "6 Cumad 258" (19 Nisan 872) tarihini gösterir ve hangi kaynağa isnat ettiğini de belirtmiyor.
13. Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 37, "Deylem memlükü"; Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 201; A.Mednikov, O priçinax raspadeniya arabskoy imperii, s. 8.
14. Megrizi, Hitet, c.1, s. 313.
15. N.Mednikov, O priçinax raspadeniya arabskoy imperii, s. 8. Yazar Megrizi'ye isnat ettiğini gösterir.
16. Bin İlyas, ez-Zuhur, c.1, s. 37; Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s.201.
17. M. Rufet ve M.Ahmed, Mısır el-İslamiyye, s. 92.
18. Bin İlyas, ez-Zuhur, c.1, s. 37.
19. «مصر في عصر الطولونيين والاخشيديين ، سيدة اسماعيل كاشف الدكتور حسن احمد محمود ، القاهرة ص ١١٢ - ١١٣ (sonralar: Mısır fî asrı-t-Tuluniyyin ve-l-İhşidiyyin).
20. Taberi, c. 6 (11), s. 392 ve Bin Haldun, İber, c. 4, s. 664. الخديجي el-Hedici; Kindi, Vulat, s. 279 ابن الخليج bin el-Helic; Megrizi, Hitet, c. 1, s. 327 محمد ابن على الخليج Muhammed bin Ali el-Helic; Z.

    M.Hassan, Les Tulunides, p. 152 "Khalanji". Helenci Mısır'da Tolunoğulları ordusunda hizmet etmiş ve yüksek rütbeli subaylar kademesine yükselebilmişti. Tolunoğulları Devleti'nin dağılmasından sonra, Muhammed bin Süleyman Tolunoğulları'na sadık kalan bazı ordu komutanlarını Bağdad'a göndermişti. Çok geçmeden halife Mügtefi Mısır'ın canişiliğini İsa Nuşiri'ye verdi ve Muhammed bin Süleyman'ı Bağdad'a çağırdı. Helenci yolda bir grup asker ile ayrılıp Mısır'a döndü. O taraftarları ile Mısır'a hücum ederek Tolunoğulları hakimiyetini yeniden sağlamaya çalıştı. Şöyle ki, o, Humaraveyh'in oğlu İbrahim'i Mısır'ın gerçek hakemi ilan edip, bu yönde mücadeleye başladı. 293 yılının Muharrem ayında (Aralık 905) Helenci'nin ordusu Fustat'ı ele geçirdi. Halifenin canisini İsa Nuşiri İskenderiye'ye kaçtı. Helenci'yi önlemek için halife Mügtefi yeni ordu gönderip, Demyane'nin de denizden hücum etmesini emretti. Şiddetli çarpışmalardan sonra 293 yılı Receb ayının 6 da (3 Mayıs 906) Helenci yenildi. Onu esir alıp Bağdad'a gönderdiler. Böylece, Tolunoğulları'nın hakimiyetini yeniden sağlamak çabası boşa çıktı. (Bu konuda bak: yukarıda isimleri geçen eserler ve bin Teğriberdi, c. 3, s. 137-139; Tarih es-Salihi elyazısı var. 71/b/; Mısır fi asrı-t-Tuluniyyin ve-l-İhşidiyyin, s. 85-86; v.s.

21. Mısır fi asrı-t-Tuluniyyin ve-l-İhşidiyyin, s. 85.
22. Bak: Bin Teğriberdi, c. 3, s. 98.
23. Mısır fi asrı-t-Tuluniyyin ve-l-İhşidiyyin, s. 102.
24. Megrizi, Hitet, c. t, s. 315; Enzuklopedie des İslam b. 4, s. 903.
25. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 104.
26. Yine orada. "Rumlar".
27. Yine orada.
28. Tolunoğulları ordusundaki çeşitli halklardan olan unsurlar kasdediliyor.
29. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 63.

30. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 88.
31. Yine orada.
32. Yine orada.

33. Bak: - ابو العلاء المعري ، شروح سقط الزند ، يشرح خطيب التبريزي ، القاهرة ١٣٨٣ هـ
١٩٦٤ م ، القسم الاول ، ص ٣٤٨

34. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 59 سماهم المختارة ; Z.M.Hassan, Les Tulunides p. 171 "On donna a ses membre le nom de Mukhtara "l'Elite"; A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 125 "...Otbornıye (muxtarin) - kak nazıvalas i liçnaya gvardiya al-Xumâraveyxi v Egipte".
35. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 59.
36. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 63.
37. Megrizi, Hitet, c.1, s. 318; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 59.
38. Ebu Abbas ابو العباس Müveffeg'in oğluydu. O daha sonra Mü'tezid adını alarak halife olmuştu.
39. Taberi, c. 6 (11), s. 330.
40. Said bin Batrik, c. 2, s. 474.
41. Kindi, Vulat, s. 260.
42. Bin el-Esir, c. 7, s. 149-150.
43. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 654.
44. Megrizi, Hitet, c.1, s. 321.
45. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 503.
46. Mes'udi, Muruc, c. 2,s. 318; Bin el-Edim, Tarihi Halep (Freytag'ın neşri), s. 31-32.
47. Bak: Kindi, Vulat, s. 246; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
48. Kindi, Vulat, s. 244; Megrizi, Hitet, c. 2, s. 183.
49. Suyuti, Husn elyazısı var. 187/b/.
50. Bu liman ve Ahmed bin Tolun tarafından orada inşa edilen kale daha sonra meydana gelen pek çok tarihi olayla ilgili olarak tanınmıştır. 12. yüzyılda Mısır hakemi Selahaddin Eyyubi (1171-1193) ordularını Demeşke toplayıp, 1187 yılında hıristiyanlara karşı cihad ilan ettikten sonra başarılı yürüyüşlerle Suriye ve Lübnan'ın büyük bölümünü ele geçirdi. Selahaddin Kudüs'ü işgal edip, kral Gvido le Luzinian'ı esir aldı. Onun bu zaferinden haberdar olan Avrupalılar üçüncü haçlı seferine başladılar. Onlar 1189 yılında Akka kalesini kuşattılar. Kale iki yıl kuşatma altında tutulduysa da sonuçta yine de müslümahların elinde kaldı. Ahmed bin Tolun'un yaptırdığı bu kale aynı savaş sonucunda önemli ölçüde tahrip olmuş kaleyi Selahaddin Eyyubi onarmıştı. (Bu konuda etraflı bilgi almak için bak: ياقوت الحموى ، كتاب معجم البلدان ، ليبجق ١٩٢٤ ، المجلد الثالث ، ص ٧٠٧-٧٠٨ ، وجمال الدين الرمادي ، كتاب صلاح الدين الايوبي ، مصر ١٩٥٨ ، ص ٤٢ - ٤٥ Ekke kalesi ile ilgili olan ikinci büyük tarihi olay 18. yüzyılın sonlarında yaşanmıştır. 1799 yılında Napoleon Bonapart'ın Suriye'ye saldırıları Akka kalesinde durdurulmuştu. Türk paşası Cezzar Akka kalesinin surlarının çevresinde Napoleon'un ordusunu darmadağın etmiştir. Daha sonra Napoleon bir kaç kez kaleyi ele geçirmeye çalışmışsa da Cezzar ingiliz donanmasının yardımı ile saldırıları önleyebilmişti. (Bak: V.B.Lutskiy, Novaya istoriya arabskix stran, Moskva 1963, s. 39-40).

51. Yakut el-Hemevî, Mu'cemu-l-buldan (Leypsig), c. 3, s. 707.
52. Yine orada.
53. Yine orada.
54. F.Hitti, Tarihi Suriye, Lübnan ve Filistin, s. 187.
55. Bak: Duhatu-l-ezhar, elyazısı var. 60/b/ ve 61/a/.
56. Yine orada ve Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 73; el-Ezdi, s.59.
57. Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 73; Bin İlyas, ez-Zuhur, c.1, s.40 "1000 askerî ve sivil gemi".
58. A.İ.Hasan, Mısır fi-l-usur el-vusta, s. 88.
59. Bak: Philip K.Hitti, History of the Arabs, London 1960, p. 664.
60. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 16.
61. Yine orada, s. 56.
62. Yine orada, s. 16.
63. Ebu Abdullah el-Guda'i 11. yüzyılın ilk yarısında yaşamış tarihçidir. O, Mısır tarihi hakkında çok sayıda eserler yazmıştır. Kendisi Mısır'da kadı görevinde bulunmuş, 1062 yılında ölmüştür. (Bak: Bin Helligan, c.1, s. 659).
64. Megrizi, Hitet, c.1, s. 318; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 60-61.
65. Yine aynı kaynaklarda.
66. Bak: Megrizi, Hitet, c.1, s. 318.
67. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 100.
68. Kindi, Vulat, s. 268-269.
69. Bak: Yine orada, s. 239.
70. Mısır el-İslamiyye, s. 78.
71. Megrizi, Hitet, c.1, s. 304.
72. 72. اخبار مصر ، صالح بن جلال الدين ، (كتبه الفقية بن محمد باشا الطغرابى في سنة ١٩٢ هـ) Türkçe elyazısı (S.P. Dü-nin Şark dilleri kütüphanesi) n. MsO-26 M s -34 T-26 eiyazısı var. 181/b/ ve 182/a+b/. (sonralar: Salih bin Celaleddin).
73. Mısır'ın yerli ahalisi ve Yunanlılar kasdediliyor.
74. H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 279.
75. Salih bin Celaleddin, elyazısı var. 182/b/.
76. H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 279.

77. **Megrizi, Hitet, c. 1, s. 304; مصر في عصر الاخشديين ، تاليف الدكتورة سيدة اسماعيل كاشف ، القاهرة ١٩٥٠ ، ص ١٧٢ (sonralar: Mısır fi asrı-l-ihşidiyyin).**

78. Mısır el-İslamiyye, s. 99.
79. Buna Şark'ta divan er-resail derlerdi. (Bak: A. Mets, Muslumanskiy renessans, s. 71).
80. Yılmaz Öztuna, Başlangıcından zamanımıza kadar Türkiye tarihi, İstanbul 1963, c.1, s. 232.
81. Mısır el-İslamiyye, s. 93.
82. A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 389.
83. Bu gösterilen belgede onu gezdiren şahsın kimliği, mesleği, yaşadığı yer, yolculuk amacı v.s. vurgulanıyordu.
84. A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 389.
85. Mısır el-İslamiyye, s. 93.
86. Bak: Bin Teğriberdi, c. 3, s. 13.
87. Kindi, Vulat, s. 234.

88. Yine orada, s. 236.
89. Yine orada.
90. Yine orada. Söz konusu döneme kadar Mısır'da adeta ölüye elbise giydirilir, saçı kesilir, yüzüne ise çeşitli kirşan (?) ve siyah boya sürüldükten sonra defnedilirdi.
91. Yine orada, s. 239, 242-243.
92. Yine orada, s. 242.
93. "Divan el-ceyş" aslında "ordu divanı" anlamındadır. Ancak bu divan hem ordu hem de donanmaya ait işleri yürüttüğünden burada "savaş divanı" olarak gösterilirdi.
94. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 644-645.
95. Yine orada, s. 646.
96. H.İ.Hasan, Tarih el-İslâm, c. 3, s. 265.
97. Kindi, Vulat, s. 246. Bilindiği gibi, Ahmed bin Tolun bu dönemde Şam'ı ele geçirmek için Mısır'dan ordusu ile oraya doğru hareket ediyordu.
98. Mes'ufdi, Muruc, c. 2, s. 318.
99. Bin Helligan, c.1, s. 236.
100. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 644-645.
101. Bundan sonra da, Abbas babasından korkarak el-Vasiti'yi hapsetmiş ve onu beraberinde götürerek Berge'ye çekilmişti ki, bu konuda 2. Bölümde söz edildi.
102. كتاب تحفة الامراء في تاريخ الوزراء لابي الحسن العلال بن المحسن بن ابراهيم الصابى ، ليدن ١٩٠٤ ، ص ٣٤٧
103. Yine orada, s. 348 "Beni Tolun"
104. Yine orada.
105. Yine orada.
106. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 4.
107. Kindi, Gudat, s. 149.
108. Yine orada ve Bin Helligan, c.1, s. 127; Bin Teğriberdi, c. 3, s.18-19.
109. A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 178.
110. Yine orada.
111. Kindi, Vulat, s. 151.
112. Yine orada.
113. Bin el-Esir, c. 7, s. 287.
114. Bak: A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 132.
115. Taki-eddin Makrizi, Historia Coptorum christianorum in Aegupto Arabice MDSSS 28 = 1828 p. 108.
116. Bak: Yine orada, s. 108-110.
117. Bak: A.Mets, Musulmanskiy renessans s. 230; A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 2, s. 163.
118. A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 2, s. 169.
119. Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 6, s. 125.
120. Bak: تاريخ السودان ، محمد صالح ضرار ، بيروت ١٩٦٥ ، ص ٥٣ - ٥٣
121. Bu konuda geniş bilgi için bak: J.Schacht, The Origins of Muhammedan Yurisprudence, Oxford 1953.

122. السنة es-sünne - Muhammed peygamberin emelleri ve onun söyledikleridir. Bu konuda bak: E.Behnan, Mezhepler ve tarikatlar tarihi, s. 5-105.
123. A.Masse, İslam, Bakı 1964, s. 97-99.
124. Yine orada, s. 102.
125. Yine orada, s. 103.
126. Bu okullar hakkında bak: A.Mets, Musulmanskiy renessans, s.176-179; A.Masse, İslam, s. 101-109. Müslüman hukuk okullarının statüsü, benzerliği, aralarındaki farklar, tarikatların mücadelesi ve ilişkileri, mezheplerle tarikatların farkı, benzerliği yeterince öğrenilmemiş, bu konuda bütün dünya tarihçileri genel bir fikir etrafında birleşememişlerdir. Bu sahalar az araştırılmış, araştırılan sahaları ise tartışmalı biçimde kalmıştı ve biri diğerini reddediyor. Bu sahalar Yakın ve Orta Doğu'nun ortaçağ tarihinin çok ilginç, üstelik geniş araştırma yapılması gereken bir bölümüdür ki, bu Doğu tarihçilerinin yanısıra hukukçularımızı da ilgilendirmelidir.
127. Z.Bünyadov, Azerbaycan, s. 249.
128. A.Masse, İslam, s. 107.
129. Mü'tezile المعتزلة "Ayrılmışlar" olarak bilinen dini felsefî akımın temsilcilerine "Mü'teziliiler" denir, bu dinî felsefî akım hakkında burada geniş söz edilmesine ihtiyaç duyulmuyor. Daha geniş bilgi almak için bak: Y.Belyayev, Müslüman tarikatları, s. 41-46; A.Masse, İslam, s. 179-181; A.Emin, Duhye-l-İslam, 3. cilt; A.Müller, c. 3, s. 208-209; R.P.A.Dozy, Essei sur l'Historie de l'İslamisme Leyden-Paris 1879 pp. 104-108; Şteyner, Die Mutaziliten öder die Freidenker im İslam (Şteyner, "Mü'teziliiler yahut İslamda özgür fikirliler" v.s.). Mütezililerin eğitiminin özünde
"ilahi atributlar yoktur, Kur'an Allah'ın kelâmı değildir" görüşü oluşturur. Eğer Allah'ın kelamlarından oluşsa, o zaman ezelî ve ebedî sayılmalıdır ve bu sonuca varılır ki, Kur'an adeta Allah'ın ortağıdır. Onlar böyle düşünürlerdi ki, ebedî ve ezelî yalnız Allah'tır, onda insana has hiç bir özellik yoktur. Allah tektir, ona benzer hiçbir şey yoktur, ne cisimdir, ne cüssedir, ne et, ne kan, ne şahıs, ne cevher, ne de mekandır; ne rengi, ne tadı, ne kokusu, ne sıcaklığı, ne soğukluğu, ne rutubeti, ne uzunluğu, ne eni, ne de derinliği var... v.s.; Öyle bir şeydir ki, hiç bir eşya gibi değil; her şeyi yaratır, Kur'an da yarattığı vahyin sonucudur.
130. Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 71; Bin Haldun, İber, c. 4, s.637.
131. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 3.
132. Y.Belyayev, Müslüman tarikatları, s. 22.
133. Yine orada., s. 23.
134. Buhari hakkında etraflı bilgi almak için bak: Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 24-28.
135. Yine orada, s. 25.
136. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 43.
137. Yine orada.
138. A.Masse, İslam, s. 111.
139. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 13-14.
140. Said bin Batrik, c. 2, s. 474; Kindi, Vulat, s. 256; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, t. 5, s. 73 "Müslümanlar Kur'anlarla, Yahudiler Tevratlarla, Hıristiyanlar İncillerle, hocalar (medrese) öğrencileri ile dua etmek için vahaya ve camilere toplanmışlardı"; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 18.
141. Kindi, Gudat, s. 149; Bin Helligan, c.1, s. 127.
142. Yine aynı kaynaklar.

143. Bu döneme kadar müslüman devletlerindeki laik mahkemelerin de başında kadı vardı. (Bak: A.Mets, Musulmanskiy renessans, s.192).
144. Megrizi, Hitet, c. 2, s. 207.
145. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 64.
146. A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 192 (Yazar notlarında bu cümleyi Kindi'nin eserinden aldığını belirtmektedir).
147. Yine orada, s. 181.
148. A.Masse, İslam, s. 81.
149. Taberi, c. 6 (11), s. 301; Kindi, Vulat, s. 251; Bin el-Esir, c. 7, s.142; Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 66.
150. Megrizi, Hitet, c.1, s. 320.
151. Kindi, Vulat, s. 252 ve Gudat, s. 149; Bin Helligan, c.1, s. 127.
152. Tarih es-Salihi elyazısı var. 67/b/.
153. Kindi, Gudat, s. 150; Bin Helligan, c.1, s. 127-128.
154. Tarih es-Salihi elyazısı var. 67/b/ - 68/a/.
155. Yine aynı kaynaklar ve Bin Haldun, İber, c. 4, s. 651 onu dövdürdü, meydanda toplananların karşısına çıkardı, sırtındaki kadı giyişini sevad parça parça ettirdi... bütün mal mülkünU alarak hapsetti"; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 19; Nüzhet en-nazirin elyazısı var. 8/a/; Z.M.Hassan, Les Tulunides, pp. 223-224.
156. A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 182.
157. Kindi, Gudat, s. 150; Bin Helligan, c.1, s. 128 "3 yıl"; K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 64, "8 yıl".
158. A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 192.
159. Kindi, Gudat, s. 157.
160. Yine orada ve Suyuti, Husn el yazısı var. 283 /a+b/.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM NOTLARI

1. S.N.Grigoryan, Srednevekovaya filasofiya narodov Blijnego i Srednogo Vostoka, Moskva 1966, s. 100.
2. Vseobşaya istoriya, c. 3, s. 119.
3. B S E (2. izdaniye) t. 43, Moskva 1956, s. 373.
4. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2,s. 63.
5. A.A.Vasilyev, Vizantiya i Arabı (867-959), s. 12.
6. التى كانت تحكمها "o ki, hakemdi." (harfen tercüme).
7. Emir Ali, Muhteser tarih el-arab (Arapça), s. 259.
8. D.E.Bertels, Predisloviye na proizvedeniye A.Metsa "Musulmanskiy renesans", s. 14.
9. L.A.Semyonova, Salah ad-din i mamlyüki v Egipte, M. 1966, s. 7.
10. Bak: Vsemirnaya istoriya, c. 3, s. 102-124; istoriya stran zarubejnogo Vostoka v srednie veka; v.s.
11. 1 feddan = 4200883 kv.m.
12. Megrizi, Hitet, c.1, s. 91.
13. C.Zeydan, Tarih et-temeddün, c.1, s. 120.
14. Yine orada.
15. Bak: Afrika v tsifrax, M. 1963, s. 396. "1958-1959 üretim döneminde toplam 2.904.000 hektar; 1959-1960 üretim döneminde toplam 3 milyon 55 bin hektar;

1960-1961 üretim döneminde toplam 2 milyon 885 bin hektar". Stranı Severnoy i Severo-Vostoçnoy Afriki, M. 1963, s. 29; v.s.
16. Megrizi, Hitet, c.1, s. 99.
17. Bin İlyas, ez-Zuhur..., c.1, s. 36.
18. Yine orada.
19. A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 109.
20. Megrizi, Hitet, c.1, s. 104; Duhat el-ezhar, sıra no: 59/b/.
21. Bin İlyas, ez-Zuhur, c.1, s. 36.
22. Son iki kaynakta gösterilen sayfalar.
23. Yine orada.
24. Megrizi, Hitet, c.1, s. 103-104.
25. Yine orada, s. 103.
26. Yine orada, s. 104.
27. Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 37. .
28. Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 237.
29. Mısır el-İslâmiyye, s. 94.
30. Megrizi, Hitet, c.1, s. 131.
31. Yine orada.
32. El-Belevi, Siret bin Tolun, s. 190. Belevi'den (10. yy) iktibas edilen satırlar "Mısır fi asr et-Tuluniyen ve el-İhşidiyyin" eserinden alınmıştır.
33. Yine orada.
34. Bu düzenekler Avrupa tarih literatüründe "nilometr" veya "nilomer" (Arapdilli eserlerde ise "migyas en-Nil" - "Nilölçen" olarak tanımlanır). Bu yalnız Nil'den bahsedilirken böyle tanımlanır. Aslında ise "suölçen" olarak tanımlanması daha anlamlıdır. Suölçenleri yapmak için nehirlerden suni kollar ayrılır ve sonradan yine aşağıdan aynı kola birleştirilir. Bu suni kolda suyun içerisine yontulmuş iri bir taş koyulurdu. Taşın üzerinde kol (= 75 sm) ve parmak (= 3,125 sm) boyutlarına göre hazırlanmış ölçümetre yerleştirilmiştir. Nehrin ortasında her hangi bir kara bölgesi, adada bu düzenekler adanın yukarı kısmında yerleştirilirdi.
35. Suyuti, Husn (elyazısı) sıra no: 188/b/.
36. Bak: Bin Teğriberdi, Nücum, c. 3.
37. Burhan Toprak, Sanat tarihi, c. 3, s. 19.
38. Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 37. "Vergisiz 4 milyon 300 bin"; Megrizi, Hitet, c.1, s. 99; Tarih es-Salihi, sıra no: 68/a/; "300 bin dinar 4 bin dirhem"; Enziklop. des İslam, c. 4, s. 904; A.Müller, c.2, s. 257 "4 milyon altın dinar"; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p.245; A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 112 "5 milyon dinar" v.s.
39. Megrizi, Hitet, c.1, s. 91.
40. Yine orada.
41. Mısır fi-usur el-vusta, s. 74.
42. Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 59.
43. Yine orada, s. 59-60; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 43; N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 798.
44. N.Mednikov, Palestina... c.1, s. 798.
45. Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 37.
46. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 11.
47. Mısır el-İslâmiyye, s. 93.
48. Yine orada ve A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 359.
49. 9. yüzyılın ortalarından itibaren hilafetin sosyal ve siyasi hayatında Türklerin önemli rol oynaması ile ilgili olarak bir çok tarihçi bu devirden 10. yüzyılın ortalarına kadar olan devri "Türk asrı", "Türk devri" yahut "Türk nüfuz devri" olarak tanımlar.

50. Mısır fi asr et-Tuluniyyin ve-l-İhşidiyyin, s. 109.
51. A.Mets, Musulmanskiy renessans, s. 302.
52. Yine orada.
53. Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 41.
54. A.Mets, a.g.e., s. 302.
55. Bin İlyas, a.g.e., s. 4.
56. Bak: H.İ.Hasan, Tarih el-İslâm, c. 3, s. 321.
57. Bin İlyas, a.g.e., s. 4.
58. H.İ.Hasan, a.g.e., s. 320.
59. A.Mets, a.g.e., s. 356.
60. H.İ.Hasan, a.g.e., s. 320.
61. Ömer el-İskenderi ve Sefidç, Tarih Mısır ile el-fethi-l-Osmaniyyi, s. 190; A.Mets, a.g.e., s. 320.
62. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 58.
63. Yine orada, s. 60.
64. Bin Helligan, c.1, s. 77; Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 202; Mısır fi asr et-Tuluniyyin ve-l-İhşidiyyin, s. 108-109; Muhteser ahbar el-Mısır elyazısı var.27/b/
65. Erdebb - mayi ve tohumlu bitkileri, daha doğrusu, sepilen ve akan cisimleri ölçmek için kullanılan ölçü birimidir. 197,75 litreye eşittir.
66. Megrizi, Hitet, c.1, s. 99, 331; Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 37.
67. Megrizi, Hitet, c.1, s. 331.
68. Bir kurr 40 erdebbe eşittir.
69. Bin Teğriberdi, Nücum, c. 3, s. 31.
70. Taberi,c. 6 (11), s. 234.
71. كتاب اغاثة الامة بكشف الغمة ، تقى الدين المقريزى القاهرة ١٣٥٩ هـ - ١٩٤٠ م
(sonralar: Megrizi, İğase)
72. Yazar tarihi vermiyor.
73. «مكوك» Mekkuk ağırlık ölçüsüdür. Bir erdebb yaklaşık 24 mekkuka eşittir.
74. Said bin Batrik, c. 2, s. 477.
75. Taberi, c. 6 (11), c. 331.
76. Bu konuda bak: Megrizi, İğase, s. 12-14.
77. Megrizi, Hitet, c.1, s. 128.
78. Yine orada.
79. Yine orada, s. 289.
80. Yine orada, s. 176.
81. «قرية حماة -رجال-» Klasik tarih literatüründe bunlar da şehir (el-Medine) olarak tanımlanır, ancak, sosyal iktisadî yönden bunları şehir olarak tanımlamak doğru değildir.
82. Ahmed es-Sabuni, Tarih hema, s. 53 "Abbasilerin ilk döneminde Hema çok haraptı. Bundan dolayı da bazen "Hema köyü" olarak yazılıyordu".
83. Megrizi, Hitet, c.1, s. 184-186.
84. Yine orada, s. 213.
85. Z.M.Hassan, Les Tulunides, pp. 279-287; Mısır fi asr et-Tuluniyyin ve-l-İhşidiyyin, s. 97-100.
86. Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s.-73.
87. F.Hini, Tarih Suriye..., c. 2, s. 186.
88. Evliya Çelebi, Seyahatname, c. 10, s. 196 "Onu gören kale zanneder".
89. A.Mets, a.g.e., s. 324.
90. Megrizi, Hitet, c.1, s. 315-316.

91. Bin Teğriberdi, Nücum, c. 3, s. 15.
92. Z.M.Hassan, Les Tulunides, pp. 292-295.
93. Bak: C.Zeydan, Tarih et-Temeddün, s. 2, s. 184.
94. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 14.
95. Müslümanların fethinden 750 yılına kadar Mısır'ın başkenti Pustat şehri olmuş; Emir ve canişinlerin ikametgahı, Mısır'daki devlet idarelerinin merkezi, aynı zamanda haraç, ordu, posta divanlar da bu şehirdeydi. Emevilerin çöküşünden sonra Mısır'a 751 yılında tayin edilen ilk Abbasi canisini Ebu Avn Abdul-Melik Horasani Fustat'a bitişik bir şehir kurarak adını Asker koydu ve bir çok devlet idarelerini, canisin ikametgahını (dar el-umera) oraya nakletti. Bu dönemden itibaren canişinlerin ikametgahı, haraç divanı Asker şehrindeydi.
96. Meydan yalnız düzlükte kurulmuyor; onun çevreleri kalın, yüksek duvarlarla çevreleniyor, büyük kapılar koyuluyor, askeri gösterilerin izlenmesi amacıyla hükümdar ve emirler için onun bir tarafında kuleler yapılıyordu. Meydanı kontrol altında tutan bölük ve korumalar için meydanın yanında evler de yapılıyordu. Hatta, Ahmed bin Tolun kendi köşkünü de meydanın ortasında yaptırmıştı.
97. Kindi, Vulat,s. 242.
98. «الرجال» "adamlar", "piyadeler" anlamını verir. Burada ise "erler" gibi tercüme olunması daha doğrudur.
99. Bilindiği gibi Fustat'ın çevresinde üç büyük tepe vardır. Ancak bu tepeler Arapdilli tarihi edebiyatta "dağ" (cebel) olarak tanımlanır ki, bunlar aşağıdakilerdir: Cebel el-Yeşkur, Cebel el-Mügettem, Cebel el-Kebş. Getai şehri Mügettem tepesinin eteklerinde kurulmaya başlanmış, sonralar oradan başlayarak Yeşkur tepesinin yanına kadar genişletilmiştir.
100. Megrizi, Hitet, c.1, s. 315.
101. C.Zeydan, Tarih et-Temeddün, c. 2, s. 183.
102. Megrizi, Hitet, c.1, s. 326; Salih bin Celaleddin, Tarih Mısır (Türkçe elyazısı) var. 183/a/
103. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 664; Megrizi, Hitet, c.1, s. 313; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 14.
104. Genel anlamda dersek, mil - sabit bir ölçü birimi olmamıştır. Çeşitli zamanlarda çeşitli mesafeler bir mille gösterilmiştir. Ortaçağda müslüman âleminde 4.000 arşına (zira'e) eşit olan mesafe bir mil hesap ediliyormuş. Her bir arşın ise (mimaride) 75 sm-e eşit hesap ediliyormuş. Hesaplama sonucunda anlaşılıyor ki, bir mil 3.000 metreye veya 3 km-e eşit bir mesafeye denilirmiş.
105. Bin Teğriberdi, c. 3, s.15.
106. Yine orada, s. 15.
107. B.Zaxoder, a.g.e., s. 54.
108. Kindi, Vulat, s. 243; Mısır fi asr el-vusta, c.1, s. 82.
109. Mesacid Mısır, c.1, s. 11.
110. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 16.
111. Bak: Megrizi, Hitet, c.1, s. 315; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 16.
112. Yine orada "el-kurre" «الكرة»; Tarih Mısır ile el-fethi-l-Osmani, s. 189.
113. C.Zeydan, Tarih et-temeddün, c. 2, s. 184 "es-sevalice".
114. Yine orada.
115. Yine orada.
116. Bak: Bin Teğriberdi, c. 3, s. 101.
117. Yakut el-Hemavi, Mecemu-l-buldan, c. 3, s. 707; F.Hitti, Tarih Suriye..., s. 187.

118. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 652; Ebu-l-Fida, c. 3, s. 68.
119. Yine orada ve A.İ.Hasan, a.g.e., c.1, s. 82-83.
120. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 13-14.
121. A.A.Neyhardt, İ.A.Şişova, Sem çudes drevnogo mira, M-L. 1966, s. 111 (sonralar: Kadim dünyanın yedi mucizesi).
122. Bak, karşılaştır: Mes'udi, et-Tenbih ve el-İşraf, s. 47-48; Megrizi, Hitet, c.1, s. 156-157.
123. Mes'udi, et-Tenbih, s. 47; Megrizi, Hitet, c.1, s. 156; Kadim dünyanın yedi mucizesi, s. 111 "120 metre".
124. Mes'udi, et-Tenbih, s. 47.
125. Yine orada, s. 48 ve Megrizi, Hitet, c.1, s. 157.
126. Yine orada.
127. Yine orada.
128. Muhammed Hüsnü, Nüzhet el-elbab fi tarih Mısır; Mısır 1314 hicri, s. 55.
129. Kadim dünyanın yedi mucizesi, s. 111-112.
130. رسالة في ذكر محل مصر Risalat fi Dzikr mahall Mısr (Kimliği bilinmeyen yazarın elyazısı) sıra no: 54/a+b/
131. سعيد حامد الصدر ، مدينة الفخار ، مصر ١٩٦٠ ، ص ٣٧ (sonralar: Medinetu-l-fehhar)
132. Yine orada.
133. Yine orada.
134. Megrizi, Hitet, c.1, s. 331.
135. Medinetu-l-fehhar, s. 37.
136. Megrizi, Hitet, c.1, s. 331; C. Zeydan, Tarih et-temeddün, c. 2, s. 181.
137. B S E (2. neşri), c. 43, s. 373.
138. Mısır el-İslâmiyye, s. 94.
139. Yine orada.
140. Yine orada.
141. Bak: Seyyide Kaşif, Mısır fi asrı-l-İhşidiyyin, s. 180.
142. Yine orada.
143. Debik - Mısır'da bir şehirdir. Bu parça türü ilk kez ancak bu şehirde dokunduğu için "debiki" denir.
144. Megrizi, Hitet, c.1, s. 177.
145. A.Mets, a.g.e., s. 358.
146. Uggiyye «أوقية» ağırlık birimidir. Bir uggiyye 37,44 gramdır A.Mets'in "Müslüman intibahı" adlı eserinin Rusça neşrinde (s. 358) "uggiyye" sözü "untsiya" olarak tercüme edilmiştir. Bir untsiya 29,86 gramdır. Bu ise kesin sayılamaz.
147. Megrizi, Hitet, c. 1, s. 177.
148. Yine orada.
149. Yine orada.
150. Yine orada.
151. Seyyide Kaşif, a.g.e., s. 181.
152. Yine orada, s. 180.
153. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslâmiyye, c. 2, s. 63-64.
154. Yine orada, s. 64.
155. Bu iktibas A.Mets'in "Müslüman intibahı" (Rus dilinde s. 322) eserinin dipnotundan alınmıştır. Yazar bunu "Tarihi Bağdad" eserinin Paris'te muhafaza edilen elyazısından aldığını kayd ediyor.

156. Familer «الفاميون» (el-famiyyun) ağızlarını yalnız yemek için açan adamlara denir. Daha doğrusu, yemeyi oldukça çok seven adamlar kastediliyor.
157. Megrizi, Hitet, c.1, s. 315.
158. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 12.
159. Yine orada ve Bin el-Cavzi, El-Müntezem, c. 5, s. 72-73.
160. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 645.
161. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 136.
162. A.Mets, a.g.e., s. 380.
163. Mısır el-İslamiyye, s. 95.
164. Yine orada.
165. Cebelitarık boğazının Afrika sahilinde yerleşen Seuta şehri Arapdilli eserlerde "Sebte" yazılır. (Bak: Müncid, s. 246).
166. Megrizi, Hitet, c.1, s. 174.
167. Mısır el-İslamiyye, s. 95.
168. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 93.
169. Megrizi, Hitet, c.1, s. 319; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 62; H.İ.Hasan, Tarih ed-devle el-fatimiyye..., s. 118-119.
170. Yine aynı eserler.
171. Yine aynı eserler.
172. Taştan yonulmuş kürsü.
173. Megrizi, Hitet, c. 4 (h. 1326 yılı neşri), s. 39; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 11.
174. Megrizi, Hitet, c.1, s. 216-217; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 56.
175. B.Zaxoder, a.g.e., s. 54.
176. El-İstehri, Mesalik el-Memalik, s. 55; Bin el-Esir, c. 7, s. 23.
177. V.Bartold, "Mir İslama" (Halif i Sultan), s. 216; K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 64-65.
178. B.Zaxoder, a.g.e., s. 55.
179. Megrizi, Hitet, c.1, s. 42; İslâm Ansiklopedisi, c.1, "Ahmedi" sözü.
180. Megrizi, Hitet, c.1, s. 42.
181. Yine orada.
182. Stephan and Nandy Rorart, Encyclopaedia of Arabuc civilization, the Arab cast, Djambatan - Amsterdam 1959, p. 537.
183. F.Hitti, Tarih el-Arab (mutavvel), c.1, s. 545.
184. Ahmed Emin, Zuhr el-İslâm, c.1, s. 3.
185. C.Zeydan, Tarih et-temeddün, c. 2, s. 107.
186. Eftalitler "ak hunlar"; büyük Türk boylarından biridir. 5-6. yüzyıllarda bütün Orta Asya'yı hakimiyetleri altına almışlardır.
187. 6. yüzyılın ikinci yarısından Altay'dan başlayarak bütün merkezi ve Orta Asya büyük Türk hakanlığının hakimiyetine katılır.
188. İstoriya Uzbekskoy S S R, Taşkent 1967, t.1, s. 182.
189. A.Emin, Zuhr el-İslâm, c.1, s. 44.
190. Exploration Archeologique a Tourpan Journal Asiatique Saptembre-Oktobre 1909 pp. 323-324.
191. Y.Miller, İskusstvo Turtsii, M.-L. 1965, s. 4.
192. Cemaleddin el-Ezdi, c. 3, s. 59; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 13; Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 39.
193. Aynı kaynaklarda ve Bin Helligan, c.1, s. 77; Muhammed el-Kumi, Muzhet en-nazirin, sıra no: 7/a/. Bütün bu kaynaklar gösterirler ki, Ahmed bin Tolun'un öldürdüğü ve tutuklandığı adamların sayısı 13 bine ulaşmıştır.

194. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 65.
195. Bin el-Esir, c. 7, s.147; Ebu-l-Fida, Ahbar el-beşer, c. 3, s. 68; Ahmed bin Zeyni, Tarih ed-duvel el-İslamiyye bi-l-cevadil el-mereziyye, s. 80; Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 202.
196. Cemaleddin el-Ezdi, c. 3, s. 58; Bin Helligan, c.1, s. 77.
197. B.Zaxoder, a.g.e., s. 54.
198. K.Brokkelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 64. "Hukuk (adliye) işleri Türk adetine (kanunları) göre yürütülürdü".
199. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 4.
200. Bin Helligan, c.1, s. 77; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 9, s. 46. "O (Ahmed bin Tolun -E.E.) Kur'an'ın iyi hafızlarından ve onu güzel bir sesle (okuyanlardan) idi". Ahmed bin Zeyni, Tarih ed-duvel el-İslamiyye..., s. 80; v.s.
201. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 3.
202. Bin el-Esir, c. 7, s. 147-148; Megrizi, Hitet, c.1, s. 326-327; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 3-4; Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 39; Kürd Ali, Hitet eş-Şam, c.1, s. 202; v.s.
203. Cemaleddin el-Ezdi, c. 3, s. 59.
204. Yine orada.
205. Abdullah eş-Şergavi, Tuhfetu-n-nazirin..., c.1, s. 185. "Âlimlere ve şairlere (erbab el-buyut) vermek için her ay 10 binlerce dinar ayrılırdı". A.Müller, c. 2, s. 257.
206. Bin el-Cavzi, el-Müntezem, c. 5, s. 73.
207. Bak: Z.M.Hassan, Les Tulunides pp.289-316.
208. Z.M.Hasan bu düzeneklerin mimarlık üslubu hakkında hiç bir bilgi vermemiştir.
209. Bu, tarihte "Revze nilölçeni" adı ile tanınmıştır ve bugüne kadar da kalmaktadır. Onun çevresini taşlar döşenmiş meydan çevreliyor ve büyük bir kuleyi hatırlatır. Kulenin başından sonuna kadar burgu şekilli merdiven vardır. Bir kaç kez tamir edildiği için ilk kuruluşundan biraz farklıdır.
210. N.Saladin, Manuel d'art musulman L'architecture, Paris 1907 t. 1 p. 88.
211. Suyuti, Husn, sıra no: 188/a/.
212. A.Mets, a.g.e., s. 353.
213. Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 297; A.İ.Hasan, Mısır fi usur el-vusta, s. 82 "259 yılında".
214. Muncid, s. 387 «الفرغاني» "el-Ferğani".
215. İstoriya Mongolskoy Narodnoy Respubliki, Moskva 1967, s. 89.

محمد عبد العزيز ، الفن الاسلامي

216. A.İ.Hasan, Mısır fi usur el-vusta, s. 82. ، بغداد ١٩٦٥ ، ص ٤٧
217. Kindi, Vulat, s. 243. 2/59 yılı Sefer ayı (872 yılı Aralık); "s. 245" "2/64 yılı" (877-878 yılları); Said bin Batrik, c. 2, s. 477.
"Ahmed bin Tolun Antakya'yı ele geçirdikten sonra Mısır'a döndü ve Mısır'da (şehir kasdediliyor -*E.E.*) cuma camisini yaptırdı". Ahmed bin Tolun 265 yılının Muharrem ayında (878 yılı Eylül) Antakya'yı ele geçirmiş, aynı yılın Rebi el-evvel ayında (Kasım) Mısır'a dönmüştü; Bin Helligan, c.1, s. 77 "259 yılında"; El-Gudai "Kitab el-hitet"de belirtiyor ki, (Bin Tolun) caminin inşasına 264 yılında başladı, iyisini Allah bilir"; Megrizi, Hitet (H. 1326 yılı neşri) c. 4, s. 38 "263 yılında"; c.1, s. 319 "264 yılı"; Suyuti, Husn (elyazısı) sıra no: 323/a/ "2/63 yılı"; F.Wüstenfeld, Die Ştatthalter ab. 3, s. 14 "263 yılı"; Z.M.Hassan, Les Tulunides x. 298

"Commencee en 876-877, d'apres quelques auteurs, ou en 873-874 d'apres d'autres; S.Xodjaş, Kair, s. 103 "876 yılı" v.s.

218. Kindi, Vulat, s. 245 "266 yılında"; Bin Helligan, c.1, s. 77 "266 yılında"; Megrizi, Hitet (H. 1326 yılı neşri) c. 4, s. 38 "265 yılında" Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 46 (Bin Tolun) caminin inşasını 257 yılında, 266 yılında tamamlandığı da söylenir"; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 9, "(caminin) inşası 259 yılında olmuştu"; Suyuti, Husn var. 323/a/ "2/66 yılında"; Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 38, "260 yılında"; Burhan Toprak, Sanat Tarihi, c. 3, s. 19 "879"; A.Müller, c. 2, s. 257 "263-265 (877-879) yıllarında yapılmıştır"; Z.M.Hassan, Les Tulunides p. 298 "879 yılı"; Klota-bey, Egipet v prejnem svoem sostoyanii, S.Petersburg 1843, c. 2, s. 428 "H. 263 yılı (miladın 876 yılında) bu cami kurulmuştur"; H.İ.Hasan, Tarih el-İslâm, c. 3, s. 410 "Bin Tolun (camiyi) 265 yılında açtı"; v.s.

219. Mesacid Mısır, c.1, s. 11.

220. E.Çelebi, Seyahatname, c. 10, s. 196.

221. Yine orada ve Miras İslam, s. 217; Mescid Mısır, c.1, s. 12; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 199; S.Xodjaş, Kair, s. 104.

222. Yine aynı eserlerde.

223. Klota-bey, Egipet..., c. 2, s. 428.

224. E.Çelebi, Seyahatname, c. 10, s. 197.

225. Bak: Megrizi, Hitet (Mısır, h. 1326 yılı neşri),s c. 4, s. 37; Suyuti, Husn, sıra no: 324/a/; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 11.

226. Suyuti, Husn, sıra no: 323/a/.

227. E.Çelebi, a.g.e., s. 196; Miras İslam, s. 217.

228. Yine orada ve Mesacid Mısır, c.1, s. 12.

229. Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 302; S. Xodjaş, Kair, s. 104.

230. Mesacid Mısır, c.1, s. 12.

231. E.Çleebi, a.g.e., s. 191.

232. Mesacid Mısır, c.1, s. 12.

233. Megrizi, Hitet (Mısır h. 1326 yılı neşri), c. 4, s. 38; Suyuti, Husn, elyazısı var.323/a/.

234. S.Xodjaş, Kair, s. 104.

235. Caminin ayrı ayrı bölümlerini bütün detayları ile araştırmaya burada ihtiyaç duyulmuyor ve böyle bir amaçta edinilmemiştir. Caminin çeşitli yerlerindeki ornament -dekorativ frizler, keramik örnekler, kemerler, kemer altı sütunlar ve onların şekli, yapısı hakkında geniş bilgi için bak: H.Saladin, L'architecture, t. 1 pp.91-92; Gaston Migeon, Manuel d'art musulman, t. 2, pp. 64, 91-92, 104, 114-115, 368; Burhan Toprak, SanatTarihi, c. 3, s.21-23, 99-100.

236. H.Saladin, a.g.e., s. 93; S.Xodjaş, Kair, s. 104.

237. H.Saladin, a.g.e., s. 92; Miras İslam, s. 216,

238. Miras İslam, s. 216; Burhan Toprak, Sanat Tarihi, c. 3, s. 23.

239. Bunu ortaçağ tarihçileri (Megrizi, Suyuti, v.s.) ile yanısara, çağdaş araştırmacıların çoğu da itiraf ediyor.

240. A.Se'dillot, Histoire cenerale des Arabes, t. 1, p. 266.

241. Burhan Toprak, Sanat Tarihi, c. 3, s. 24; S.Xodjaş, Kair, s. 107; H.Saladin, a.g.e., s. 97.

242. E.Levi-Provansal, Arabskaya kultura v İspanii, s. 49.

243. Yakut Hemevi, Mu'cemu-l-buldan (Leypsig), c. 3, s. 707; İ.Y.Kraçekovskiy, İzb. soçineniya, M.L. 1957, s. 210; F.Hitti, Tarih Suriye..., c. 2, s. 187.

244. E.Çelebi, Seyahatname, c. 10, s. 548-549.

245. Megrizi, Hitet, c.1, s. 315; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 16. .

246. Havuz su yerine civa ile doldurulmuştu. Köşk harap olduktan sonra uzun süre bu harabeden civa toplamışlar. Bu konuda bak: Bin Teğriberdi, c. 3, s. 55.
247. Megrizi, Hitet, c.1, s. 316; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 53.
248. Sac - Hint palıtı. Çeşitli büyük binalarda, zenginlerin köşklerini değerli sayılan nakışlarla süslemek için bu ağacdan istifade edilirdi. Bunun için de Yakın ve Orta Doğu'da bu ağaçtan olan malzemeler çok önemli sayılıyordu.
249. Megrizi, Hitet, c.1, s. 316.
250. Yine orada.
251. Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 41.
252. Megrizi, Hitet, c.1, s. 316.
253. Yine orada ve Bin Teğriberdi, c. 3, s. 54; F.Hitti, Tarih Suriye, s. 188; F.Hitti ve başkaları. Tarih el-Arap (mutavvil), c. 2, s. 546; G.Miqeon, Manuel d'art musulman, t. 2, p. 64; Z.M.Hassan, Les Tulunides, pp. 309-310.
254. Megrizi, Hitet, c.1, s. 316; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 55.
255. Megrizi, Hitet, c.1, s. 316; "el-ecras en-neggal"; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 55, "el-ehras en-neggal".
256. Yine aynı kaynaklarda.
257. Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 42.
258. Bazı örneklerin resimleri çeşitli kaynaklarda mevcuttur.
259. Kindi, Vulat, s. 243.
260. Megrizi, Hitet (h. 1326 neşri), c. 4, s. 258.
261. Son iki kaynakta ve Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 46; Bin İlyas, ez-Zuhur, c. 2, s. 38; E. İslâm 1924, c. 4, s. 905; Tarih Mısır, s. 189; Mısır fi usur el-vusta, s. 82; H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 391 v.s.
262. Yine aynı eserlerde.
263. A.Müller, İslâm, c.1, s. 257; H.İ.Hasan, Tarih el-İslam, c. 3, s. 391-392.
264. Megrizi, Hitet (h. 1326 neşri), c. 4,s. 259.
265. Yine orada ve A.Mets, a.g.e., s. 297.
266. Yine aynı eserlerde ve H.İ.Hasan, Tarih el-İslâm, c. 3, s. 391; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 297.
267. Yine aynı eserler.
268. Megrizi, Hitet (h. 1326 neşri), c. 4, s. 259.
269. Yine orada.
270. A.İ.Hasan, Mısır fi usur-el-vusta, c. 2, s. 82.
271. Cemaleddin el-Ezdi, s. 59; Bin Kesir, el-Bidaye, c. 11, s. 46; Bin Haldun, İber, c. 4, s. 652; Megrizi, Hitet (h. 1326 neşri), c. 4, s.259; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 12; Suyuti, Huşun elyazısı var.323/b/ ; Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 297 "10 bin dinar" v.s.
272. Megrizi, Hitet (h. 1326 neşri), c. 4, s. 259.
273. Yine orada.
274. Yine orada ve A.Mets, a.g.e., s. 297.
275. Yine orada, s. 38 ve Suyuti, Husn el yazısı var.324/a/
276. Yine aynı kaynaklarda ve H.İ.Hasan, Tarih el-İslâm, c. 3, s. 391.
277. A.Mets, a.g.e., s. 297.
278. Taha «طحا» Mısır'ın kadim şehirlerinden biridir. Ebu Cafer orada doğduğu için "et-Tehavi" denir.
279. Bu konuda geniş bilgi için bak: A. Emin, Zuhr el-İslâm, c. 2, s.161-162.
280. R.A.Nicholson, İRAS; 1906 p. 309.
281. Yine orada.
282. A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 2, s. 174.

283. Bin Haldun, İber, c. 4, s. 651-652.
284. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 18.
285. Bin Ebu Useybe, Tebegat el-etibba, c. 2, s. 83.
286. Yine orada, s. 85-86.
287. Burhan Toprak, Sanat Tarihi, c. 3, s. 19.
288. Yine orada, s. 21.
289. Suyuti, Husn elyazısı var.324/a/; A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 2, s.162.
290. Ebu Abdullah Zehebi, Tebegat el-Hiffaz, 1833, c. 2, s. 44.
291. Gudat Dimeşk, s. 91.
292. Yine orada.
293. A.Emin, Zuhr el-İslam, c. 2, s. 164.
294. A.İ.Zaxidi, Slova tyurkskogo proisxojdeniya v sovremennom arabskom yazıke. (Avtoreferat dissetatsii na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata fılologiçeskix nauk), Baku 1967, s. 10.
295. Yılmaz Öztuna, a.g.e., 1. Bölüm, s. 232.
296. Yine orada.
297. Mısır el-İslamiyye, s. 99.
298. Ahmed Emin, Zuhr el-İslam, c. 4, s. 45.
299. Yine orada.
300. A.Zahidi, a.g.e., s. 10.
301. Mısır fi usur el-vusta, s. 78. Yazar Tolunoğulları döneminde yaşamış Mısır tarihçisi Bin Daye'nin "Siret bin Tolun" ("Bin Tulun'un tercümeyi hali") eserinden alındığını belirtir.
302. Bediiliği korumak için harfi tercümeye çaba gösterilmemiştir.
303. Bak: Gelgeşendi, Sübh el-e'şe, c. 7, s. 5-10; c. 8, s. 160-166; c. 9, s. 28-32.
304. Yine orada, c. 11, s. 31.
305. Yine orada, c. 7, s. 6; Bunlardan birincisinin Türk dilinde karşılığı "Keçinin boynuzu kaşındığı zaman çobanın sopasına sürter" veya "Yılanın başı ağrıdığında yol üstüne çıkar", ikincisinin karşılığı ise "Karıncanın ölümü gelince kanat çıkarır" gibi kullanılır.
306. حسين محمد كامل ، في الاداب المصري الاسلامي من الفتح الاسلامي الى دخول الفاطميين ، القاهرة ، ص ٢٠٣ (Sonralar: H. M. Kamil, fi-l-edeb el-Mısrı)
307. Megrizi, Hitet, c.1, s. 326. .
308. Gezegen adıdır. .
309. Suyuti, Husn, sıra no: 332/b/. .
310. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 30. .
311. Bir bilgiye göre bu şair 872 yılında, diğer bir bilgiye göre ise 783 yılında ölmüştür. Bak: Z.M.Hassan, Les Tulunides, p. 267; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 30 "259 (873) yılında"; H.M.Kamil, Fi-l-edeb el-Mısrı, s. 202 "258 (872) yılında". .
312. Suyuti, Husn, sıra no: 332/b/.
313. Kindi, Vulat, s. 252-253.
314. Bu yönden bize bilgi veren ilk kaynak Mısır tarihçisi Kindi'nin "Mısır'ın valileri" eseri olduğundan burada esasen o esere başvurulacaktır.
315. Mü'temid kastediliyor.
316. Şair "Allah'ın kırılmaz keskin bir kılıcı" dediği zaman Ahmed bin Tolun'u kastediyor.
317. Kindi, Vulat, s. 260-261; H.M.Kamil, Fi-l-edeb el-Mısrı, s. 206-207.
318. Yine aynı eserlerde.

319. Humaraveyh'in büyük oğlunun adı Ceyş olduğu için Ebu'l-Ceyş (Ceyş'in babası) de denir.
320. H.M.Kamil, Fi-l-edib el-Mısrı, s. 207.
321. Kindi, Vulat, s. 243.
322. Yine orada, s. 245.
323. Yine orada, s. 257 ve H.M.Kamil, Fi-l-edeb el-Mısrı, s. 219-220.
324. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 20."
325. Sonu "ra" «ر» harfi ile kafiyelenen şiir biçimine denir.
326. Kindi, Vulat, s. 248; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 21.
327. Kindi, Vulat, s. 274; Megrizi, Hitet, c.1, s. 320; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 141.
328. Yine aynı eserlerde.
329. H.Kamil, Fi-l-edeb el-Mısrı, s. 207.
330. Megrizi, Hitet, c.1, s. ; Kindi, Vulat, s. 276.
331. Revze adası yakınında, Nil nehri üzerinde yapılmış köprü kastediliyor.
332. Revze adasında Ahmed bin Tolun tarafından yaptırılmış kale kastediliyor.
333. Kindi, Vulat, s. 277; Megrizi, Hitet, c.1, s. 324.
334. Kur'an'da Allah'ın bir adının dehr olduğu da kaydedilir. Onun için de bu kasidede yazılan "dehr" sözü "Allah" şeklinde tercüme edildi.
335. Kasidede verilen asr «عصر» sözü "halk", "kitle", "cemaat" anlamındadır.
336. Kindi, Vulat, s. 283; Megrizi, Hitet, c.1, s. 324-325.
337. Yine aynı kaynaklarda.
338. Kindi, Vulat, s. 285; Megrizi, Hitet, c.1, s. 325. "Taş kerpice dönüşmek", yani "taş toprak olmak, harabeye dönüşmek".
339. Megrizi, Hitet, c.1, s. 325.
340. Megrizi yanlışlıkla bunu Said el-Gas'ın değil, Muhammed bin Taşveyh'in yazdığını gösterir. Bak: Hitet, c.1, s. 325.
341. Kindi, Vulat, s. 285.
342. Bu konuda bak: Z.M.Hassan, Les Tulunides, pp. 271-272.
343. Kasideler için bak: Kindi, Vulat, s. 284; Megrizi, Hitet, c.1, s.323, 325; Bin Teğriberdi, c. 3, s. 142-143.
344. H.Kamil, Fi-l-edeb, el-Mısrı, s. 225.
345. H.Kamil, Fi-l-edeb, el-Mısrı, s. 226.
346. Yine orada, s. 254-256.
347. Megrizi, Hitet (h. 1326 neşri), c. 4, s. 48; Bin Teğriberdi, c. 3, s.17.
348. Megrizi, Hitet (h. 1326 neşri), c. 4, s. 48.
349. Megrizi, Hitet, c.1, s. 323-326.
350. Kaside için bak: Bin el-Edim, Tarihi Halep (S.Dehhan'ın neşri), s. 78.
351. ديوان ابى تمام ، بشرح الخطيب التبريزى ، مصر ، المجلد الثالث ، ص ١٣٩
352. Yine orada, s. 320.
353. Muhammed bin Süleyman kastediliyor.
354. Kindi, Vulat, s. 271; Megrizi, Hitet, c.1, s. 323.
355. Buhturi'nin eserlerinin büyük çoğunluğunu hiciv ve methiyeler oluşturuyor. Güçlü bedii söz ustası olan Buhturi Ebu Temmam'ı kendisinin üstadı saymış ve "Ebu Temmam olmasaydı ben ekmek kazanamazdım" demiştir. Şair h. 283 (896) yılında ölmüştür. Bak: Bin Kesir, el-Bidaye, c. 5 (11), s. 76; Bin Teğriberdi, c. 3, s.97.
356. Bak: ديوان البحترى ، الجزء الثالث ، ص ٧٧ - ٧٨ (sonralar: Buhturi, Divan).
357. Yine orada, s. 78-79 ve Kindi, Vulat, s. 255-256.

358. Buhturi, Divan 1. ve 2. ciltler.
359. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 97.

SONUÇ NOTLARI

1. Brockelman, Tarih eş-şu'ub el-İslamiyye, c. 2, s. 68.
2. Yine orada.
3. A.Müller, c. 2.
4. Bin Teğriberdi, c. 3, s. 139.

SOŇ

Təbriz'iŋ Səsi, T. Ata